

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA EĞİTİM VE BİLGİ ÜRETİM SİSTEMİNİN OLUŞUMU VE DÖNÜŞÜMÜ

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
VII. Dizi – Sayı 154¹

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA EĞİTİM VE BİLGİ ÜRETİM SİSTEMİNİN OLUŞUMU VE DÖNÜŞÜMÜ

2. Baskı

İLHAN TEKELİ-SELİM İLKİN

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A
1999

ISBN 975-16-0535-0

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VII
I. GİRİŞ	1
II. 16. YÜZYILDA KLASİK OSMANLI DÜZENİNDE YÜKSEK ÖĞRETİM VE BİLGİ ÜRETİM SİSTEMİNİN OLUŞUMU	4
Medreseler	11
Enderun Mektebi	18
16. Yüzyılda Bilime Yaklaşım Biçimi	21
III. 17. VE 18. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YÜKSEK ÖĞRETİM VE BİLGİ ÜRETİM SİSTEMİ (Değişme Gereksinmesi Karşısında Varlığını Sürdürme Çabaları)	24
Müslüman Kesimin Eğitim Örgütlenmesindeki Değişmeler	27
Rum Milletinin Eğitim Sistemindeki Değişmeler	32
Ermeni Milletinin Eğitim Sistemindeki Değişmeler	35
Yahudi Milletinin Eğitim Sistemindeki Değişmeler	36
Yabancı Okulların Gelişimi	37
Osmanlı İmparatorluğu'nun Bilime Yaklaşımındaki Gelişmeler	39
17. ve 18. Yüzyılda Avrupa'da Bilim ve Düşünce Gelişmeler	47
17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim ve Düşünce Gelişmeler	49
IV. 19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YÜKSEK ÖĞRETİM VE BİLGİ ÜRETİM SİSTEMİNDE BATILILAŞMA ÇABALARI	53
19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim Sisteminin Gelişimi	60
Tanzimat Öncesindeki Gelişmeler	60
Tanzimatın Eğitimin Örgütlenmesine Getirdikleri	63
II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminde Değişmeler	75
II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemindeki Gelişmeler	84

19. Yüzyılda Rum Milletinin Eğitim Örgütlenmesindeki Gelişmeler	102
Rum Patrikhanesi'nden Bulgar Ekzarklığı'nın Ayrılması ve Bulgar Eğitim Sisteminin Gelişmesi	104
19. Yüzyılda Ermeni Milletinin Eğitim Örgütlenmesindeki Gelişmeler	105
19. Yüzyılda Yahudi Toplumunda Eğitim Örgütlenmesi	108
19. Yüzyılda Yabancı Okulların Gelişimi	112
Amerikan Okulları	112
İngiliz Okulları	118
Fransız Okulları	118
İtalyan Okulları	120
Rus Okulları	121
Alman Okulları	121
Diğer Yabancı Okullar	121
19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilime Yaklaşımındaki Gelişmeler	124
Türkçenin Bilim Dili Olması Yolundaki Gelişmeler	128
19. Yüzyılda Dünya Bilim ve Düşüncesinde Olan Gelişmeler	134
19. Yüzyılda Osmanlılara Batı'dan Aktarılan ve Yeniden Yorumlanan Düşünce ve Bilgilerdeki Gelişmeler	141
• Teknolojik Gelişmeler	143
• Haritacılığın ve Topoğrafyanın Gelişimi	146
• Tıp Alanındaki Gelişmeler	147
• Matematik Alanındaki Gelişmeler	151
• Fizik Alanındaki Gelişmeler	154
• Astronomi Alanındaki Gelişmeler	155
• Kimya Alanındaki Gelişmeler	156
• Zoolojinin Gelişmesi	158
• Botanik Dalının Gelişmesi	159
• Jeoloji Dalının Gelişmesi	160
• Coğrafya Alanındaki Gelişmeler	162
• Siyasal ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi	164
• Mantık Alanındaki Gelişmeler	175
• Tarih Alanındaki Gelişmeler	176
• Hukuk Alanındaki Gelişmeler	182
• İktisat Alanındaki Gelişmeler	184

• Sosyoloji Alanındaki Gelişmeler	186
• Psikoloji Alanındaki Gelişmeler	188
• Sanat Alanındaki Gelişmeler	188
V. GENEL BİR DEĞERLENDİRME	194
BİBLİYOGRAFYA	197
DİZİN	209

ÖNSÖZ

Her araştırma gibi bunun da bir öyküsü var. Dünya bir bilgi toplumuna geçişi yaşarken, Türkiye’de üniversitenin sürekli bir bunalım içinde bulunması, araştırma ve bilgi üretim faaliyetlerinin bir türlü istenen düzeye ulaşamaması, belki bunlardan daha vahimi bu konularda yapılan tartışmaların büyük ölçüde yüzeysel kalması, bizi bu konuya çekti.

Türkiye’de bu alandaki tartışmaların daha yeterli bilgiye sahip olarak sürdürülebilmesi için geniş kapsamlı bir araştırma programladık. Bu araştırma sonuçlandığında bir yeniden düzenleme önerisine ulaşmayı amaçlıyorduk.

Araştırmanın beş bölümden oluşması, altıncı bölümünde ise yeniden düzenleme önerilerinin yer alması planlanmıştı.

Birinci bölümde, uluslararası karşılaştırmalı bir analiz yapılacaktı. Bunun için ABD, Almanya, Sovyetler Birliği, Japonya, Kore ve Hindistan’da bilimsel üretim ve üniversite sistemi karşılaştırmalı biçimde incelenecek, her bir örnek için önce sistemin betimlemesi yapılacak, bilimsel üretim açısından performansı belirtilecek, ayrıca kaynakların nasıl sağlandığı, akademik otoritenin yapısı, sistem üzerindeki iç ve dış denetimin niteliği, üniversitenin kurum olarak özerkliği ve araştırmacıların özgürlüğü gibi bir reform önerisinin gerek duyacağı temel politika alanlarının ayrıntılı bir irdelemesine gidilecektir.

İkinci bölümde, Türkiye’de 1915 Darülfünun reformundan başlayarak, 1933, 1946, 1961 ve daha sonraki tarihlerde üniversite ve Bilimsel Üretim Sistemi-ne hangi tarihlerde hangi amaçlarla müdahaleler yapıldığı ve bu müdahaleler sonucunda bilimsel üretim ve üniversitelerin performansında ve gelişmesinde ne tür değişimler olduğu ve ne tür sorunlar ortaya çıktığı araştırılacaktı. Bu bölümün temel amacı bir reform önerisine hazırlık yapmak olduğu için üniversitenin ve bilimsel araştırma kurumlarının dış müdahalelere uyum stratejilerini açıklığa kavuşturmak olacaktı.

Üçüncü bölümde ise, Türkiye’deki farklı üniversite modelleri incelenecekti. Türkiye’de YÖK’ün tek düzeye getirici uğraşlarına karşılık gene de farklı üniversite ve araştırma kurumu modellerinin varlığından söz edilebilir. Örneğin, ODTÜ, Hacettepe, İstanbul Üniversitesi, Anadolu Üniversitesi, Çukurova ve Trabzon Üniversiteleri farklı modellere ve gelişme dinamiklerine sahiptir. Bu üniversitelerin önce sistem olarak betimlenmesi yapılacak, akademik ve akademik olmayan performansları ortaya konulacaktı. Daha sonra üniversite içinde

kararların nasıl geliştiği, kaynakların nasıl dağıldığı, devletle, dış dünya ile ve özel kesimle ilişkilerin nasıl kurulduğu, bu ilişkilerin akademik performansı nasıl etkilediği araştırılacaktı. Ayrıca üniversite yönetiminde, tıp, ziraatçılar vb. kesimlerin neden ağırlıklı olarak temsil edildikleri, meslekler içi dayanışmaların ne tür sorunlar yarattığı üzerinde durulacaktı.

Dördüncü bölümde, üniversite ile orta öğretim arasındaki ilişkiler özellikle de üniversiteye girişteki seçme sınavlarının değerlendirilmesi üzerinde durulacaktı. Bunun için bu seçme sınavlarının bir değerlendirilmesi yapılacaktı. Bu sınavların başarılı bir seçim yapabilmekte olup olmadığı irdelenecek, bu seçim mekanizmasının toplumsal sonuçlarının ne olduğu Türkiye’de ve Dünya’da önerilmiş alternatif sistemlere göre üstünlükleri ya da sakıncaları araştırılacaktı.

Beşinci bölümde, Türkiye’de bilimsel üretimin sosyolojik bir çözümlemesine gidilecekti. Bilim adamları hangi toplumsal katmanlardan gelmektedir. Bilim topluluğu içinde bugün için kaç türde bilim adamı kategorisi tanımlanabilir. Bu kategoriler arasında bilimsel üretime yaklaşım farklılıkları, güdü farklılıkları araştırılacaktı. Başarılı bir bilimsel üretim için nasıl bir bilimsel çevre yaratılabileceği, bunun koşullarının neler olduğu üzerinde durulacaktı.

Bu beş bölümde yapılmış araştırmalara dayanarak *Altıncı* bölümde, bir senteze ulaşılarak reform önerisi geliştirilecekti. Bu öneri, Türkiye için bilimsel üretim ve üniversite sisteminin tümünü kapsayacaktı. Bu sistemin öğeleri betimlenecek, bu öğelerin karşılıklı ilişkileri tanımlanacaktı. Kaynakların nasıl ve hangi düzeyde sağlanması gerektiği, akademik otoritenin yapısı, özerkliğin biçimi, sistemin iç denetiminin kurulma yolları, öğrencilerin giriş biçimi üzerinde ayrıntılı önerileri içerecekti.

Bu proje bir ölçüde Ebert Vakfı’nın ilgisini çekti. Projenin başlangıcına yardımcı olma kararı verdi. Bu program üzerinde çalışmaya başladığımızda ne kadar geniş olduğu ortaya çıktı. İlk aşamadaki çalışmalarımız dünya deneyinin derlenmesine ve Türkiye’deki tarihsel gelişmenin incelenmesine yöneldi.

Yayına hazırlanan bu kitap, çalışmaların kendi içinde bütünlüğü olan bir bölümünü oluşturuyor. Bu bölümde 16. yüzyılda klasik Osmanlı düzeninde yüksek öğretim ve bilgi üretim sisteminin oluşumundan başlayarak, bu sistemin 17., 18. yüzyıllarda Batı dünyası büyük bir düşünce ve bilim devrimini yaşarken nasıl değişmeden varlığını koruduğu ve nihayet 19. yüzyılda nasıl bir dönüşüm geçirdiği anlatılmaya çalışılmaktadır.

Bu çalışmanın öncelikle belirtilmesi gereken bir özelliği var, toplumsal yapının dönüşmesiyle eğitim ve bilgi üretim sisteminin değişmesini ilişkilendirmeye çalışıyor. Bu nedenle toplumdaki bilginin gelişmesinin bir tür dış tarihini oluşturuyor. İkinci bir özelliği ise salt bir eğitim tarihi olmayışıdır. Bu çalış-

mada toplumda bilgi üretim sistemi daha geniş bir kapsamda ele alınmakta, hangi bilgilerin üretildiği ya da aktarıldığı üzerinde de durulmaktadır. Bir anlamda burada eğitim tarihi ile bilim tarihinin, toplumsal değişimin bir içiçeliği söz konusudur. Bu araştırmanın üçüncü özelliği kendisine seçtiği kapsamı dolayısıyla tamamen ikincil kaynaklara dayanarak yazılmış olmasıdır. Bu nedenle yeni bulgular getirmekten çok yeni birliktelikler getiriyor.

Sözünü ettiğimiz geniş araştırma programını tamamlayıp tamamlamaya-
cağımız henüz belli değil. O nedenle bu bölümünü yayınlıyoruz.

Yazarlar bu çalışmanın gerçekleşmesindeki yardımlarından dolayı aşağıdaki kurum ve şahıslara candan teşekkür ederler: Friedrik Ebert Vakfı ve bu Vakfın İstanbul'daki temsilcilerine, Türk Tarih Kurumu yöneticilerine, Ankara Amerikan Kütüphanesi müdürü Esin Solakoğlu ile Eğitim bölümü uzmanı Gediz Berktin'e UNESCO'dan Dr. Ali Kazancıgil'e, Indiana Üniversitesi'nden Prof. Dr. İlhan Başgöz'e, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesinden Prof. Dr. Özer Ergenç, Prof. Dr. Yavuz Ercan ve Prof. Dr. Yaşar Yücel'e, D.P.T.'dan İlhan Dülger'e, Turan Kitabevi sahibi Turan Polat'a, Ülkü Nugay'a ve başta Serap Erkut olmak üzere T.T.K. Basım ve Yayın bölümü tüm çalışanlarına.

I. GİRİŞ

Bu bölümde uzun bir zaman dilimi içinde Türkiye'deki yüksek öğretim ve bilgi üretim sisteminin gelişimi, dünyadaki gelişim de gözönünde tutularak incelenecektir. Böyle çok uzun bir zaman dilimi içinde, yüksek eğitim ve araştırma kurumlarının gelişimini inceleyebilmek için önce bu kurumların ayırıcı özelliklerine açıklık kazandırmak gerekir. Yoksa uzun zaman dilimleri içinde ortaya çıkan yapısal değişiklikler, hangi kurumların inceleme dışında kalacağı konusunda tereddütler yaratabilmektedir.

Bu yazıda bu görelî kavramın, beş ayırıcı özelliğine dayanarak ele alınacağı söylenebilir. Bunlardan *birincisi* soyut, kavramlaştırılmış, kuramsal bilgilerin üretildiği ve aktarıldığı kurumlar olmasıdır. *İkincisi* bu bilgi üretim ve aktarımının bu işi sürekli meslek edinmiş kişilerce yapılmasıdır. *Üçüncüsü* bu kurumların aynı zamanda kendisinin gelecekteki üyelerini eğitmesi ve bu yolla bilimsel üretim ve aktarımı kişisel eylem olmaktan çıkarıp sürekli bir kurumsal etkinlik haline getirmesidir. *Dördüncüsü* ise bu kurumları bitirmenin toplum içinde belli mesleklerin icrasında, belli sorumlulukların yüklenilmesinde bir önkoşul haline gelmesidir. Yani, eğitimin bir diploma ile belgelenmesidir. *Beşincisi*, eğitimin belli bir amacı gerçekleştirmek için yapılması dolayısıyla belli bir programın izlenmesidir¹. Bu kurumların hangi konularda ne düzeyde uzmanlaştıkları, hangi meslek etkinliklerinin görülmesi için önkoşul olduğu, hangi öneğitim aşamalarından sonra kaç yıl süreceği, hangi programa göre eğitim yapacağı zaman içinde değişen görelî özellikleridir.

Eğitim sistemi bir toplumda: 1) ideoloji, 2) bilgi, 3) hüner aktarma işlevini görmektedir. Bu niteliği ile toplumun üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerinin ve de ideolojisinin yeniden üretilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle toplumdaki siyasal iktidarın meşruiyetinin sağlanması ve sürdürülmesiyle yakından bağıntılıdır. Bu işlevler bir toplumda salt eğitim kurumlarınca gerçekleştirilmemektedir, aileden, işyerine, meslek örgütlerine, siyasal kurumlara uzanan bir kurumlar bütünü içinde yerine getirilmektedir. Eğitim kurumları da bu bütün içinde kendilerine düşen rolü yerine getirmektedir. Bu nedenle eğitim kurumlarının işlevi ancak bu bütünlük içinde doğru olarak kavranılabilecektir.

¹ Aydın Sayılı, "Higher Education in Medieval Islam The Madrasa", *Annales De L'Universite D'Ankara*, Vol. 2, 1947-48, s. 29-71.

Harry Redner, "The Institutionalization of Science: a Critical Synthesis", *Social Epistemology*, Vol. 1. No. 1. Ocak-Mart 1987.

Böyle bir bağlam içinde soruna yaklaşıldığında bir toplumdaki yüksek öğretim sisteminin gelişmişliğinin o toplumun yaratabildiği artı ürüne bağlı olduğu görülür. Bir toplum ne kadar çok artı ürün yaratabiliyorsa o kadar gelişmiş, uzmanlaşmış, çeşitlenmiş, toplumun daha büyük bir kesimini kavrayan, değişik ideolojik yönelimlere daha hoşgörü ile bakan bir yüksek öğretim sistemine sahip olabilir. Toplumsal sistemin yaratabildiği artı ürün miktarı küçüldükçe, eğitimde uzmanlaşanların sayıları azalır, eğitim büyük ölçüde çok katı olan toplumsal katmanlaşmanın en üst kademelerinin yeniden üretilmesine ve var olan toplumsal sistemi meşrulaştıran ideolojinin formüle edilmesine ve onun savunulmasına yönelir. Karşı ideolojilerin yeniden üretilmesi konusunda hoşgörü azalır.

Bir eğitim sisteminin içinde bulunduğu sistem bakımından nasıl işlevsel olduğunu göstermek gereklidir ama yeterli değildir. Bu eğitim sisteminin gelişmeye açık olmasının ve toplumdaki gelişmelere uyum yapma yollarının varlığının gösterilmesi gerekir. Her ne kadar bir eğitim sisteminin kendini yeniden üretmesinden söz ettiğimizde bu değişmeyi de içerdiğimiz söylenebilirse de değişme sorununu açıkça ele almamızda yarar vardır. Özellikle Osmanlı eğitim sisteminin değerlendirilmesini de yapacağımız için böyle bir açıkça ele alış gereklidir. Osmanlı tarih yazınında genellikle klasik dönem kurumları mükemmel olarak görülmüş, daha sonraki yıllardaki gelişmeler bir bozulma olarak yorumlanmıştır. Bu yazıda yapıldığı gibi çok uzun dönemli bir değişme ele alındığında bu tür klasik döneme bakarak bozulma yargısına varan, buna dayanarak değerlendirme yapan çözümlemeler, toplumsal değişmeyi ve bunun kurumlara yansımaları, anlamayı önleyeceği için zararlı olacaktır. Bu nedenle, bu çalışmada eğitim kurumlarına bir bozulma sorunsalı içinde yaklaşılmamaktadır. Buna karşılık bu kurumların değişmeye açıklığı, kendilerini yeniden üretirken bir değişme gösterip göstermediği araştırılmakta ve bu değişimin dış ve iç dinamikleriyle değişme gösteren toplumun gereksinmelerine cevap vermekte yeterli olup olmadığı sorgulanmaktadır. Başka bir deyişle kurumlar toplumsal değişmeye uyum yapma ve bu değişmeyi etkileme kapasiteleri bakımından değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Bir toplum içindeki eğitim ve bilgi üretim sisteminin, toplumun değişerek yeniden üretimi bakımından işlevselliğini göstermenin de yetersiz kalacağı ileri sürülebilir. Her toplumda var olan iktidar ve onun ideolojisini üreten ve yaygınlaştıran eğitim sistemi beraberinde bir karşı koyuşu da üretir ve ondan etkilenir. Başka bir deyişle bir eğitim sisteminin betimlenmesinin tamamlanması için buna karşı olan muhalefetin toplumda nasıl yeniden üretildiğinin de eklenmesi ve karşılıklı etkilerinin ortaya konulması gerekir.

Bu çalışmada incelemenin ayrıldığı her alt dönem için, Türkiye'deki yüksek öğretim ve bilgi üretim sisteminin toplumla bağlantıları yukarıda anlatı-

lan biçimde kurulurken, sistemin kendisi eğitim ve araştırma kurumları, bilim çevreleri, kütüphaneler vb. öğeleriyle bir bütün olarak betimlenecek, her ögenin işlevleri hangi amacı yerine getirmek için geliştirildiği, kaynaklarının kadrolarının nasıl sağlandığı, bilimsel otoritenin nasıl yapılandığı, siyasal otoriteye göre konumu sergilenmeye çalışılacaktır.

Her alt dönem için bu kurumsal betimlemeden sonra, bu dönemde ne tür bir bilime yönelme olduğu, başka bir deyişle bilimsel zihniyet bulunduğu, bilim dilinin Türkçeye ilişki biçimi, bilimsel üretimin ve bilgi düzeyinin dünya bilimine göre konumu ele alınacaktır.

Çalışma üç alt döneme ayrılmıştır. Birinci alt dönemde Klasik Osmanlı Düzeni olarak da adlandırılan 16. yüzyıldaki Yüksek Öğretim ve Bilgi Üretim Sistemi ele alınacaktır. Bu sistemin oluşumu anlatılırken yer yer çok daha gerideki yüzyıllara uzanılacaktır. İkinci alt dönem 17. ve 18. yüzyılları kapsayacaktır. Bu dönemde Osmanlı eğitim sisteminin yeniden üretimde yetersiz kalışı ve yeni koşullara uyumda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "milletlerarası" farklılaşma üzerinde durulacaktır. Üçüncü dönem olarak 19. yüzyıl, 1923'e değin uzatılarak ele alınacaktır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma süreci içinde geleneksel eğitim sistemini tamamen tasfiye edemeden onun yanında bir Batılı eğitim sistemini nasıl oluşturmaya çalıştığı incelenecektir.

II. 16. YÜZYILDA KLASİK OSMANLI DÜZENİNDE YÜKSEK ÖĞRETİM VE BİLGİ ÜRETİM SİSTEMİNİN OLUŞUMU

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılda organik enerjiye dayanan bir üretim ve ulaştırma teknolojisinin sınırlamaları içinde örgütlenmiş bir merkezi imparatorluktu. İmparatorlukta merkezin denetleyebildiği artı ürün, toprağı yana devirmekten çok yaran, öküzle çekilen karasaban kullanan ve ikili bir rotasyon uygulayan bir tarımsal teknoloji ile sınırlıydı. Ama Osmanlı İmparatorluğu, çok büyük bir alanda kurduğu siyasal denetimi ve düzeni sayesinde, uluslararası ticaretin kendi toprakları üzerinden geçmesini sağlıyor, bu yolla denetlediği artı ürünü çoğaltarak üretim teknolojisinin getirdiği sınırlamalara belli esneklikler getiriyordu. Bu bir ölçüde de olsa genişletilmiş sınırlama, toplumun genelde eğitime, özelde de yüksek eğitime ayırabileceği kaynakları belirlediği kadar, bu eğitim sisteminin yeniden üreteceği toplumsal katmanlaşmanın niteliğini de belirliyordu.

Osmanlı toplumu temelde ikiye bölünüyordu. Bunlardan birincisi sultan ve onun güç delege ettiklerinden oluşan askeri sınıftı. İkincisi ise yönetilenlerden oluşan reayaydı. Askeri sınıfı oluşturan Osmanlı bürokrasisi seyfiye, ilmiye ve kalemiye olarak üç alt bölüme ayrılıyordu. Reaya ise küçük üretim ve ticaretle uğraşan ve loncalar halinde örgütlenmiş kesim ile köylüleri kapsayan iki bölümden oluşuyordu². Osmanlı toplumunda yüksek öğretim sadece askeri sınıfı yeniden üretmek üzere örgütlenmişti.

Osmanlı toplumsal düzeninin bir başka temel gerçeği çok “millet”li olmasıydı. Bu dönemde millet etnik ayrımdan çok dini bir ayrımı ifade ediyordu. Dört milletin varlığı kabul ediliyordu. Bunlar, a) Müslüman, b) Rum-Ortodoks, c) Ermeni, ve d) Yahudi milletleriydi. Osmanlı İmparatorluğu hem Müslümanlığın şeriata dayalı devlet anlayışını hem de çok milletliliği uzlaştırmının yolunu her milleti kendi içinde dini, kültürel, cemaatsal işlerini görmek için örgütlenmelerinde serbest bırakmakta bulmuştu. Her millet kendi içinde yukarıda sözü edilen ikili tabakalaşmaya sahip oluyor ve bu yapıyı yeniden üreten eğitim ve yüksek öğretim sistemini ayrı olarak örgütliyordu³.

² Halil İnalcık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1973, s. 65-70.

³ Kemal Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Millets to Nations from Estates to Social Classes*. Center of International Studies, Research Monograph, No. 39. Princeton, 1973.

Osmanlı İmparatorluğu gaza ilkesine göre örgütlenmişti, sürekli bir büyüme içindeydi, bu büyüme hem merkezin daha büyük bir alandan tarımsal artığı toplamasına hem de daha büyük bir alanda düzenin kurulmasına, ticaretin gelişmesine, bu yolla da merkezin gelirinin artmasına neden oluyordu. Böyle bir sistemin oluşması için güçlü bir ordu gerekiyordu. Bu ordu bir yandan yeniçeri sistemiyle bir merkezi ve sürekli güç yaratılarak, öbür yandan toprak düzeninin tımar sistemi olarak kurulmasıyla sağlanmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişkin toplumsal yapısı bir uç prensliğinden, bir dünya imparatorluğuna geçerken İslam, Türk ve Bizans devlet geleneklerinden etkilenerek oluşmuştu. Bu sistemin işletilebilmesi gelişkin bir devlet mekanizmasını gerektiriyordu. Bu mekanizma Weber'gil terminoloji içinde bir "patrimonial officialdom" (kalıtsal kamu görevi) olarak kurulmuştu. Bütün güç sultanın elindeydi. Saray da bu gücün somutlandığı yerd. Sultan kul olarak yetiştirilmiş "askeri" kamu görevlileri eliyle bu gücü kullanıyor, imparatorluğu yönetiyordu. Saray bu güç merkezi olarak konumuyla sultanın konutu olmanın ötesinde işlevlere sahipti. Hem devletin merkezi yönetim aygıtının yer aldığı hem de eğitildiği yerd⁴.

Güçlü bir merkezi orduya ve etkin bir bürokrasiye sahip olmak, 16. yüzyılın teknolojik sınırlamaları içinde Osmanlı İmparatorluğu yaygınlığında bir imparatorluğun bütünlüğünü uzun süre korumak için yeterli değildir, bu gücü meşrulaştırıcı mekanizmalara ve ideolojilere sahip olmayı da gerektirir. Osmanlı sisteminin legitimizasyonunda sultanların aynı zamanda halife olması önemli rol oynuyordu. Millet sistemi bir başka önemli mekanizmaydı. Ama sistemin meşrulaştırılmasında en önemli mekanizma din eğitimini ve adalet pratiğini yürüten kadroların yetiştirilmesinin ve işlevlerini yerine getirmelelerinin, yönetsel hiyerarşinin doğrudan müdahalesinin dışında, ama gene de merkezin denetimi altında kalarak gerçekleştirilmesi olmuştur. Osmanlı sistemi, bunu, ilmiye teşkilatı içinde büyük ölçüde gerçekleştirmiştir⁵. Bir taraftan eğitim kanallarını denetleyerek kendi meşruiyetinin zeminini korumuş, öbür taraftan adalet mekanizmasını, askeri yöneticilerin baskısı dışında tutarak, bu yöneticilerin reaya üzerinde baskı kurmasını engellemeye çalışmıştır.

Böyle bir ilmiye sistemi kurulmasına karşın bunun çok katı bir ideolojik çerçeve üretmeye yönelmesini beklememek gerekir. Uzun yıllar içinde değişik mezhepler ve tarikatlarla parçalanmış İslam dünyası içinde bütünlüğü sağlayabilmek için bu çerçevenin oldukça esnek olması, içinde değişik akımlara yer verebilmesi beklenir. Başarısı o zaman Anadolu'da yaygın olan mistik akım-

⁴ Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*. Princeton University Press, Princeton, 1980, s. 3-40.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1965.

ları düzenle çatışma haline getirmeyecek bir sınır içinde tutabilmesinden geçecekti.

Böyle bir toplumsal sistemin farklı sınıflar ve milletler halinde kendisini yeniden üretmek için nasıl örgütlendiğini bir bütün olarak ele alalım, sonra bunlar içinde yüksek öğretime ilişkin kurumların ayrıntılı bir değerlendirmesini yapalım. Önce askeri sınıf ve merkezi gücün yeniden üretimi üzerinde duralım. Osmanlı toplumunda askeri sınıfa girişin iki yolu vardı. *Birinci* yol babadan oğula geçiştir. Askeri sınıftan birinin oğlu gene askeri sınıf üyesi olurdu. *İkinci* yol devşirmeydi. Bu iki yolla askeri sınıfa girenlerin sosyalleşme ve eğitilme süreçleri farklılık gösteriyordu. Devşirme yolu esas olarak merkezi orduyu oluşturmakta kullanılıyor ve bu sürecin içinde sivrilenenler askeri sınıfın üst kademelerine ulaşabiliyordu. Devşirme yoluyla derlenen, genellikle Müslüman olmayan milletlerin çocukları, sosyalizasyon süreci içinde savaşa ilişkin hüneler kazanırken, çok belirli bir ideolojik dönüşüm de geçiriyorlardı. Yeni bir din içinde, sultana sadakat esasına göre, “kul” olarak yetiştiriliyorlardı. Derlenen çocuklar önce Türk-Müslüman ailelerin yanına veriliyor, yeni bir kültürel çevre içinde sosyalizasyonlarını tamamladıktan sonra, askerlik pratiği içinde yetiştiriliyorlardı. Acemioğlanlar kışlası, mehterhane, cambazhane bu nitelikte askeri okullardı. Benzer biçimde tophane, kılıçhane, tüfekhane de askeri sanat okulları olarak işlev görmektedir. Bu yolla merkezi ordu yani yeniçeriler yeniden üretiliyordu. Bu ocaklarda okuma ve yazma öğretilmiyordu, yeni bir kimlik ve inanç verilmeye çalışılıyordu. Aynı kanal askeri bürokrasiyi de yeniden üretmekte kullanılıyordu. Acemioğlanlar kışlaları içinde seçkinleşenler “Enderun” içindeki saray okuluna gitmekteydiler. Burada eğitilerek başarılarına göre saray içindeki ve saray dışındaki görev yerlerine atanmaktaydılar. Veziriazamlar, yeniçeri ağaları, kaptanpaşalar, eyalet valileri, sancak beyleri genellikle burada yetişen kişiler oluyordu. Saray içinde meşkhane ve şehzadeler için iki ayrı okul da bulunmaktaydı⁶. Askeri sınıfın babadan oğula geçmek yoluyla oluşan üyeleri de bu sınıf üyelerinin konaklarında yetiştiriyordu. Askeri sınıfın konakları sadece oğulları değil, yeni kulları da yetiştiriyordu. Gerçekte askeri sınıfın üst kademelerinin konakları saray modeline göre örgütlenmişti. Konağın iç örgütlenmesinin büyüklüğü birkaç bin kişiyi bulabiliyordu. Bunun içinde eğitim işlevi de yer alıyordu. Konakta bilim adamları, yazarlar ve sanatkârlar yaşıyordu. Bunlara hanegi deniliyordu. Konak kulların kullarını eğitiyor, devlet hizmeti için yetiştiriyordu. Bu yapıyla konaklar, Osmanlı sistemi içinde bir tür siyasal fraksiyonlar niteliği de kazanıyordu⁷.

⁶ Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1984.

⁷ Carter V. Findley, *A.g.e.*, s. 30.

İlmiye sınıfı ise eğitimde uzmanlaşmış kurumlar olan medreselerde yeti-şiyordu. Medrese eğitimi, ilmiye sınıfının, din görevlisi, yargı organı ve medrese hocası (müderris) olarak yükleneceği işlevler için gerekli bilgi, değer ve normları aktaran bir seçkinler eğitimi niteliğindedir. Medreseler arasında bir kademelenme vardı. Bir kademe medrese eğitimi bitirilince, ötekine geçili-yordu. Eğitimin her kademesine tekabül eden bir ilmiye sınıfı görevi vardı. Kadı, kazasker, şeyhülislam vb. Eğitim sürekli bir işlevdi. Eğitimin belli bir aşamasında görev alan bir kimse, daha sonra medresenin bir başka aşamasına dönerek eğitimine devam ediyor ya da medrese de hocalık yapıyordu. Genel-likle üst düzeydeki medrese hocaları, ilmiye sınıfının en üst kademedeki gö-rev yerlerine atanıyorlardı. Medreselerin uzun ve az sayıda kişi yetiştiren eğitim süreci, Osmanlı toplumunda ilmiye sınıfının büyüklüğünü de denetleyici bir işlev görüyordu. Kural olarak, medrese eğitimi toplumun her kesimine açık ise de 16. yüzyılda uygulamada, ilmiye sınıfının hiç olmazsa üst katlarının, genellikle ilmiye sınıfı üyelerinin çocuklarına açık kaldığı gösterilmiştir⁸.

Osmanlı askeri sınıfının üçüncü katmanını oluşturan kalemiye ise hem sey-fiyenin yetiştiği saray okullarından hem de medreseden gelenlerle beslendiği gibi kendi içinde usta çırak ilişkisi içinde bir yetiştirme yoluna sahipti.

Osmanlı toplumunda reyanın esnaf ve sanatkarlar bölümü “lonca” ku-rumu içinde örgütlenmişti. Loncalar, tarım dışı etkinliklerin denetimi açısin-dan, sanayi öncesi toplumların temel kurumlarıdır. Loncanın kurumsal düzeni, lonca içinde yer alanların yeterli hünerler ve uygun ideolojik yönelimler ka-zanmasını sağlamayı amaçlamıştır. Bunlar kentlerin merkezinde “çarşı” ya da “arasta” denilen bölümlerde yer alıyordu. Lonca, hem üretim sırasında eğitimi sağlayıcı hem de üretimi denetleyici işleviyle, bu sınıfın toplumun den-gesini bozucu eğilimler kazanmadan yeniden üretilmesinin temel kurumu ol-maktadır. Bunların “tekkeler”le sıkı ilişkileri bulunuyordu.

Bu bölüme kadar yeniden üretimi üzerinde durduğumuz toplumsal kat-manlar kentli nüfusu oluşturmaktadır. 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda kentli nüfus için bütün eğitim kademelerinin öncesinde bulunan bir başlangıç ka-demesi olarak sıbyan mekteplerinden söz edilebilir. Bu okullarda çocuklara kuran okuma, din pratiği, namaz sureleri, biraz da yazı meşki öğretilirdi. Sibyan mektepleri bu haliyle çocuğun toplumdaki dinsel sosyalizasyonunu sağlıyordu⁹. Bu okullara 5-6 yaşlarındaki kız ve erkek çocukları gidiyordu. Bu okullar ge-nellikle camilerin yakınındaki bir odalı mekânlarda bir hocaların yönetimin-deki yerlerdi. Kız çocukları bu mekteplerin ötesinde eğitim göremiyordu.

⁸ Suraiya Faroqi, “Social Mobility Among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century”, *Inter-national Journal of Middle East Studies*, Cilt 4, 1973, s. 204-218.

⁹ Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931, s. 27-30. Necdet Sakaog-lu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 17.

Osmanlı toplumunda reayanın öteki bölümünü oluşturan köylüler için genelde özel bir eğitim söz konusu değildi. Bunların üretime ilişkin bilgileri ve topluma ilişkin değerleri edinmesinde aile temel kurum olmaktadır. Köyde, eğer varsa, camiye de buna eklemek gerekecektir. Bazı özel hallerde sibyan mektepleri de vardı.

Osmanlı toplumunda tüm eğitim kurumları bunlar değildir. Bunların dışında tasavvuf eğitiminin yapıldığı tekkeleri ve dergâhları da betimlemeye katmak gerekir. Tekkeler toplumda çok değişik işlevler yüklenebilen, devletin formel örgütlenmesi dışında kalan kurumlardır. Tasavvufi yaklaşım bir şeyhin yol göstericiliğinde değişik ruh eğitimi yöntemleriyle, alıştırma yoluyla, geçilen aşamalarla yani bir iç yaşantı yoluyla, dünya ve bencillikten koparak, Allah ile yaratıkların özdeşliğini gizleyen bilgisizlik örtüsünü kaldırmayı amaçlar. Bu deney tekkelerdeki yaşantıyla elde edilir¹⁰. İslam dünyasında 8. yüzyılda oluşmaya başlayan tekkelerde gelişen bu yaklaşım 12. yüzyılda sistemleşerek Kadiriye, Nakşibendiye, Rıfaiye, Bektaşîye gibi tarikatların ortaya çıkmasına neden olmuştur¹¹. Bu tür tekke ve tarikatların ortaya çıkışının değişik toplumsal nedenleri vardı. Bu akımlar Köprülü'nün belirttiği gibi Anadolu'da göçebe aşiretlerle yerleşik halk arasındaki ekonomik çatışmanın en şiddetlendiği dönemde ortaya çıkmıştı¹². Gelner'de tekkelerin Kuzey Afrika'da aşiretlerle yerleşik köylülerin çatışmalarını çözümleyici bir işlev gördüğünden söz etmektedir¹³. Çatışmaları çözümleyici, çevrelerine düzen getirici nitelikleriyle bunlar özellikle merkezi devletlerin çözülme dönemlerinde, toplumsal dayanışmanın sürdürülmesinde önemli işlevler yüklenmişlerdir.

Tekkeler bütün bunların dışında da toplumda siyasal muhalefetlerin geliştiği kurumlar olmuştur. Bu dönemde siyasal iktidar otoritesini dini olarak meşrulaştırdığı için siyasal muhalefetler de dinsel tarikatlar formunda ortaya çıkmıştır. Tasavvuf düşüncesinin zahiri yorumlara değil batını yorumlara yönelmiş olması böyle bir işlev yüklenmesi için kolaylık sağlıyordu¹⁴.

Osmanlılar, Selçuk beyliğinden ayrı bir devlet haline gelirken, bu tür kuruluşlarla iyi ilişkiler içinde olmuşlar, onlardan devletin meşruluğunun sağlanmasında yararlanmışlardır. Ama zaman içinde Osmanlı devleti gelişip güçlendikten sonra, bu kurumların bir bölümünün muhalefet odakları haline gelmesi ve bunun açık bir siyasal talep halinde ortaya çıkması üzerine çalışmışlardır. II. Murat döneminde Seyhülislamlık bu amaçla kurulmuştur¹⁵. Bun-

¹⁰ Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, Adam Yayınları, İstanbul, 1982.

¹¹ Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar Tekkeler*, Uludağ Yayınları, Bursa, 1990, s. 51.

¹² Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. 68.

¹³ Ernest Gellner, *Saints of the Atlas*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1969.

¹⁴ Abdülhakî Gölpinarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1969, s. 86-87.

¹⁵ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1984.

dan sonra Osmanlılar bakımından medrese sisteminin önemi daha da artmıştır. Medreselerden icazet alanlar ilmiye sınıfı görevlerine atanırken, tekkelerde yetişenler ancak tekke içinde görev alabilecek, devlet görevleri dışında tutulacaktır. Tekkeler buna karşın varlıklarını daha çok halka dayanarak koruyacaklardır. Her tarikat pirleri, dervişleri, tekkeleri, konukların ağırlandığı zaviyeleri, bimarhaneleri, toplanılan ve seremonilerin yapıldığı dergâhları ile kentler ve köyler arası örgütlenmeleriyle, sürekli kollara ayrılarak, çeşitlenerek varlıklarını sürdürmüşler ve önlemlerini korumuşlardır. Nitekim Ömer Lütfi Barkan 1550-60 arasında sırf Anadolu Eyaletinde 342 cami, 1.055 mes-cid, 110 medresenin yanında, 626 zaviye ve hankâh, bir kalenderhane ve mevlevihane bulunduğunu saptamıştır. Masrafları evkâf gelirinden karşılanan bu kuruluşların gelirinden 121 müderris, 3.756 hatip müezzin ve imamın yanı sıra, 3.229 şeyh, şeyhzade ve mütevellî maaş alıyordu¹⁶.

Osmanlı eğitim sisteminin betimlenmesi için sadece merkezi gücün ve Müslüman kesimin yeniden üretim sistemini sergilemek yetmez, öteki milletlerin yeniden üretim yolları üzerinde de durmak gerekir. Bu milletlerin reaya kesiminin ve devşirme yoluyla askeri sınıfa girenlerin eğitiminde bir fark yoktur. Farklılık ruhban sınıflarının yeniden eğitilmesinde ortaya çıkmaktadır. Bunlar genelde her milletin dini kurumlarının paralelinde örgütlenmişti ve kendi cemaatlerince yönetiliyordu.

Rum-Ortodoks toplumunun Osmanlı öncesinde üç tür yüksek öğretim kurumu vardı. Bunlardan birincisi doğrudan patrikhane ile ilişkisi olmayan üniversite (bu terimin burada çok ihtiyatla kullanıldığını belirtelim), onun yanında üniversiteyle de ilişkileri bulunan bir patrikhane mektebi ve tamamen dini eğitimi örgütleyen manastır mektepleri bulunuyordu¹⁷. Bunların altında kiliselerin yanında ilk eğitim veren okullar vardı. İstanbul'un Osmanlılarca alınmasında sonra üniversitenin kalktığı ya da patrikhane okulu içinde eridiği görülmektedir, ötekiler varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fatih İstanbul'u aldığı anda seçtirdiği patrik Gennadius'a Fener'deki Patrikhane'ye bağlı okulu sürdürme izni vermişti. 16. yüzyılda bu okul oldukça canlıydı. Okulda ünlü Zigomaladi kardeşler, Yorgi Etolos, hekim ve filozof Leonarola bulunuyordu¹⁸.

Ermeni milletin eğitiminin örgütlenmesi de benzer nitelikteydi. Kilise içinde ilk öğretim düzeyinde okullar bulunuyordu. Kumkapı'daki kilisedeki "Mangantz Varjadun" gibi. 15. yüzyılın başlangıcında Bitlis yakınındaki "Amlorti" adı verilen manastır, ilahiyattan başka felsefe, mantık vb. okutu-

¹⁶ Ömer Lütfi Barkan, "İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi Tarzına Ait Araştırmalar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 23, Sayı 1-2, 1962-63, s. 239-296.

¹⁷ A. Adnan Adıvar, "Bizans'ta Yüksek Mektepler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt V, Sayı 8, 1953, s. 1-54.

¹⁸ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 2, İstanbul, 1940, s. 612.

lan bir üst eğitim kurumu niteliğindeydi. Bu okuldan mezun olanlar başka yerlerde okul açıyorlardı.

Yahudi milletinin örgütlenmesi de benzer biçimde dini nitelikliydi. Osmanlı toplumunda Yahudiler coğrafik kökenlerine göre ayrı “kehalim”ler halinde örgütlenmişlerdi. Kehalim’lerin merkezi havra idi. Havra kelimesi yerel İspanyolcada okul demektir. Yahudiler için hem okul hem de sinagog anlamında kullanılıyordu. Bunlar eğitim işlevi de görüyorlardı. Kehalim’lerin daha çok 3-6 yaşları arasındaki erkek çocuklar için örgütlendiği “maestras”lar vardı. Burada okul öncesi eğitim veriliyordu. 7 yaşındaki erkek çocuklar “meldar” ya da “Talmud Tora” okullarına gönderiliyordu. Bu okullar bir odada bir hocanın 50-60 öğrenciyi eğittiği bir yerdi. Bunlar çocukların dini sosyalizasyonunu sağlıyordu. Başlangıçta Talmud Tora okulları “meldar”lara göre daha ileri eğitim veriyordu. Zamanla bu fark ortadan kalktı. Bunların üstünde de yüksek okullar vardı. Örneğin Selanik’teki Yeshivoth bir hukuk ve din yüksek okulu idi. Batei medreseleri Yeshivothlara göre talmudistlerin devam ettiği daha mütevazı din okullarıydı. Bu bakımdan medreseye benziyordu. Yahudi üst sınıflarının çocukları bu eğitimden geçiyordu. Amsterdam’dan Venedik’e kadar birçok yerin (rabbi) hahamları arasında Selanik’te yetişenler saygın bir yere sahipti¹⁹. İstanbul’da da bir din koleji üst kademe eğitim kurumu oluşturuyordu.

Müslüman olmayan cemaatler içindeki muhalefet de mistik akımlar halinde gelişmiştir. Ortodokslar arasında Bogomiliğin²⁰, Yahudiler arasında Sabbatay Sevi’nin ortaya çıkışında olduğu gibi.

Bu eğitim kurumlarının gelişimi beraberinde kütüphanelerin ve hatta matbaanın gelişmesini getiriyordu. Yahudiler İspanya’da 1482’de matbaa kurmuşlardı. Osmanlılara göç edince II. Beyazıd’ın izniyle 1494’te İstanbul’da ilk matbaayı kurdular. 1567’de Ermeniler, 1627’de de Rumlar ilk matbaalarını çalıştırdılar²¹.

Osmanlı düzeninin yeniden üretim mekanizmalarını gözden geçirdiğimizde, Enderun mektebi, Medreseler ve Patrikhane Okulları, Yeshivoth’ların başlangıçta koyduğumuz ölçütler açısından birer yüksek öğretim kurumu olarak adlandırılabilceğini söyleyebiliriz. Bu genel saptamadan sonra Enderun mektebi ve Medreseleri ele alarak bu kurumlarda eğitim ve bilgiye yaklaşımı daha ayrıntılı olarak inceleyelim.

¹⁹ Joseph Nehama. *Histoire Des Israelits Des Salonique*. Tome III-IV, Librairie Molko, Salonique, 1936, s. 213-221. Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 622.

Jacob Barnai: “On the History of the Jews in the Ottoman Empire”. Editor: Esther Juhasz: *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, The Israel Museum, Jerusalem, 1990, s. 24-25.

Aron Rodrigue, *French Jews Turkish Jews*, Indiana University Press, Bloomington, 1990, s. 35-37.

²⁰ Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.

²¹ Irvin Cemil Schick, “Osmanlılar Azınlıklar, Yahudiler”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 29, Mayıs 1986.

Medreseler

16. yüzyıl Osmanlı toplumunun din ve hukuk alanındaki en yaygın yüksek öğretim kurumu medreselerdi. Bu kurumlar gerek İslam dünyasındaki 10. yüzyıla giden geçmişi, gerek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişim tarihi içinde, felsefi düşünceden ve dünyevi bilim alanlarından uzaklaşmış, büyük ölçüde Sünni İslam görüşünü ve hukuk anlayışını yeniden üreten kurumlar haline gelmişti.

İslam dünyasında cami dışında uzmanlaşmış bilim ve eğitim kurumları İslam ülkelerinin dünya bilimine öncülük ettikleri 9-11. yüzyıllarda doğdu. Bu kurumsallaşma da İslam dünyasındaki mezhep çatışmalarının keskinleşmesi 8. yüzyıldan sonra ucuz kağıt üretiminin yakınoğu ülkelerinde başlaması ve yüksek öğretimin bir ölçüde popularizasyonu gibi etkiler de görülebilir²².

Abbasi halifelerinden Memun zamanında 9. yüzyılın ilk çeyreğinde Bağdat'ta kurulan Beyt-el Hikme daha çok bir araştırma ve çeviri kurumuydu. İslam öncesi akademilerine benzer niteliklere sahipti. Eski Yunan ve Helenlerin felsefe, astronomi, fizik vb konulardaki kitaplarının Arapçaya çevirisini yapıyor, Memun'un İslam dünyasına kabul ettirmeye çalıştığı Mutezile akımının düşünsel temelini hazırlıyordu²³. Mutezile felsefe ile dinin uzlaşımında, akla öncelik veren bir akımdı. Akli ilim kazanma melekesi olarak görüyordu. Böyle bir felsefi yönü bulunmasının yanı sıra önemli bir siyasal yönü de vardı. Naki yani Kuranı akla uydurmaya çalışırken, Emeviler zamanında İslam inancının Araplaştırılmış olmasına da karşı çıkmış oluyordular²⁴.

Abbassiler'den ayrılarak Mısır'da Şii bir devlet kuran Fatımiler yarışma içinde 1004'te Kahire'de Dâr-el-Hikme'yi kurdular. Kahire'de aynı zamanda çok zengin bir Fatımi kütüphanesi de bulunuyordu. Ayrıca El-Ezher camiini ve onun yanında bir okul kurmuşlardı²⁵. Fatımiler Şii inancının düşünce çerçevesini bu yolla zenginleştirmek istiyorlardı.

Bu yarışma ortamı içinde Sünni inancı bir yandan El esari ve Gazali'nin kelâmı ile kendisine İslam dünyasında bir üstünlük sağlarken, öbür yandan Medreselerin kurulmasıyla bu inancın yeniden üretilmesinde bir devlet desteği sağlamış oluyordu. İl Medreseler 11. yüzyılın ilk yarısında Türk devletleri ve imparatorluklarında ortaya çıkmıştır. Gazneli Mahmut Gazne'de, kardeşi

²² Aydın Sayılı, *A.g.m.*, s. 33-35.

²³ Mehmet Dağ-Hıfzırrahman R. Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1974, s. 109-110.

²⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *A.g.e.*, s. 80-86.

Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1967, s. 79.

²⁵ Mehmet Dağ-Hıfzırrahman R. Öymen, *A.g.e.*, s. 112.

Sebüktekin Nişabur'da, Karahanlılardan Tafgaç Han Merv'de ilk medreselerini yaptırmışlardır. Bunu sistemli bir devlet politikası haline getiren Büyük Selçuklu veziri Nizamî Mülk olmuştur. 11. yüzyılın ikinci yarısında 11 büyük kentte kurduğu "Nizamiye" medreseleriyle bunu İslam toplumlarının temel bir kurumu haline getirmiştir²⁶. Nizamiye medreselerinin kurulmasının açık bir amacı vardır. O da daha sonraki nesillerin Sünni olarak yetiştirilmesidir. Bu nedenle Medrese eğitimi devlet tarafından desteklenen, yönlendirilen bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Burada eğitim parasızdır. Öğrencinin kalacağı bir yer sağlanmakta beslenme ve öteki giderleri karşılanmaktadır. Anadolu'daki Anadolu Selçuklularının ilk büyük medreseleri 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Konya, Kayseri ve Sivas'ta açılmaya başlamıştır. Anadolu Selçukluları Hanefi mezhebinden olduğu için, bu mezhepten olan müderrislerin ders vermesi öngörülmüştür.

Medresenin bu ortaya çıkış nedeni onun Avrupa üniversitesinden farklı örgütlenme modelinin de sebebini oluşturmıştır. Her iki kurum da benzer işleve sahip olmasına karşın Avrupa üniversiteleri öğrenci ve öğretmen loncaları halinde örgütlenmişlerdir. Oysa medreselerde böyle loncalar yoktur. Buna karşın Fatımiler ve Abbasiler döneminde İslam dünyasında öğretmen loncalarının varlığı bilinmektedir²⁷. Bunların gelişmeyip devletin daha çok denetimi altındaki bir modele gidilmiş olması, kuruluşundaki siyasal amaçla yakından ilişkilidir.

Medrese kurumsallaşırken, düşünce alanındaki çatışma da sürüyordu. Sorun felsefe ile dinin nasıl uzlaştırılacağıydı, İslam geleneğinin terimleriyle "hikmet" ile şeriatın beyninin nasıl cem edileceğiydi. Aristo'nun felsefi ilahiyat anlayışı El Kindi, Farabi ve İbn Sina gibi düşünürlerce Müslüman akidelerine yaklaştırılmış ve yeni-Platoncu görüşlerden etkilenen biçimleri geliştirilmişti. Eski Yunan düşüncesi İslama doğrudan Atina'dan değil, İskenderiye kanalından ulaştığı için yeni-Platonculuk yorumuyla gelmişti. Bu yol ile iman ile aklın uzlaşmasını kurmaya çalışmışlardı. Gazali Makasidül Felâsife ve Tehâfütü'l Felâsife adlı eseriyle felsefecilerin karşısına çıktı. Onları kâfirlikle suçladı. Belli bir süre sonra Mağrib'te İbn Rüşd Tehâfütü't-Tehafüt adlı eseriyle Gazali'yi eleştirerek aklın ve felsefenin gerekliliğini savunduysa da İslam dünyası daha sonraki yıllarda Gazali çizgisini izledi²⁸.

İbn Rüşd'e göre felsefe şeriat yönünden gereklidir. Felsefe de şeriat da hakikattir. Daha doğrusu aynı gerçeğin iki yüzüdür. Zira hak hakka, hakikat

²⁶ Cahid Baltacı, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s. 8. Mehmet Önder, *Konya Maarifi Tarihi*, Konya, 1952, s. 10.

²⁷ Mehmet Dağ-Hıfzırahman R. Öymen, *A.g.e.*, s. 215.

²⁸ Oktay Özel, "İslam Dünyasında Din-Felsefe İlişkileri ve İbn Rüşd", *Felsefe Dergisi*, Sayı 3, 1988. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, s. 9.

hakikate aykırı olamaz. Felsefe ya da insanın akıl yürütmesi İslamın sunduğu hakikate ulaştığında, insan hikmete erişmiş olur. Bu noktaya gelmeyen felsefe yanlıştır. İbn Rüşd'ün bu düşüncesi ise İslam dünyasından çok, Avrupa'da etkili olmuştur denilebilir. 12. yüzyılda Arapçadan Latinceye yapılan sistemli çeviri hareketi içinde, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd gibi düşünürler Avrupa'da yakından tanınmıştır. 13. yüzyılda Aquino'lu Saint Thomas'ın felsefeyle din arasında sağladığı uzlaşım 14. yüzyılda Nominalistler'in çalışmaları felsefenin gelişmesine yol açtı²⁹. Böylece Avrupa'da rasyonel metafiziğin gelişmesi modern bilime geçişte önemli kolaylıklar sağladı.

Gazalı çizgisini izleyen medresenin gelişimi ise nakli ilimlerde oldu. Bunlar Kuranın ve nasların zahiri anlamlarıyla ilgileniyorlardı. Medresenin gelişimiyle zaman içinde bu alanlarda uzmanlaşmış medreseler ortaya çıktı. Bunlar hadislerin eğitim ve incelemesinde uzmanlaşan *Darü'l Hadisler*, Kuranın kıraatında uzmanlaşan *Darü'l Kurra*, ya da *Dârü'l Huffaz*'lar ile tıp eğitimi ve tedavisinin birlikte yürütüldüğü *Darü't Tıb*'lar olmuştur³⁰. Medreseler içinde akli bilimlerin yeni zaman zaman bazı sultanların ilgisine bağlı olarak önem kazanmış olsa da genellikle ikincil düzeyde kalmıştır. Uzmanlaşmış Tıp kuruluşlarını medreselerin zaman içinde farklılaşması sonucunda ortaya çıkmış olarak düşünmek doğru olmaz, medreselerden ayrıca hastahanelerin doğuşu sonucu gelişmiştir. İlk hastahane 8. yüzyılda Harun Reşid zamanında Bağdat'ta açıldı. 10. yüzyılda Bağdat ve Rey'de hastahaneler eğitim işlevi görüyordu. Kindi'den, İbn Sina ve İbn Rüşd'e kadar birçok İslam felsefecisi hekimdi.

Medreselerin akli bilimlere göre konumunu saptayarak gelişme çizgisini belirlediği 12. yüzyıl ve sonrası aynı zamanda tarikatların geliştiği yıllardır. Tekkeler özellikle Moğol istilasından sonra önem kazanmıştı. Moğolların tahrip ettikleri medreselerin de işlevini bir ölçüde yüklenmişlerdi. Medrese akli bilimlere karşı da konumunu saptamak durumundadır. Medrese zahiri ilimlerin yeri tekke batını ilimlerin yeridir demek³¹, bu iki kurum arasındaki işlevsel ayrımı ortaya koymakla birlikte birbirlerine karşı tutumlarına açıklık getirmemektedir. Medrese içinde yer aldığı siyasal düzene açık bir muhalefet niteliğini almadıkça, tasavvufu uzlaşmaya açık olmuştur denilebilir. Gazali de sistemi içinde yerleşik din kurallarını benimseyen ılımlı bir sufi yaklaşımına yer vermiştir³². Belki Gazali'nin İslam dünyasındaki etkisinin güçlü olmasının altında bu neden de yatmaktadır. Medrese Arapça ve formel eğitimi ile

²⁹ Aydın Sayılı, "Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk", *Erdem*, Cilt 1, Sayı 2, 1985, s. 364.

³⁰ Cahid Baltacı, *A.g.e.*, s. 12.

³¹ İrfan Gündüz, *A.g.e.*, s. 74.

Seyyid Hüseyin Nasr, *A.g.e.*, s. 155.

³² Annemarie Schimmel, *A.g.e.*, s. 227.

halk kitlelerinden uzaktır. Tekkeler ise halkın dilini kullanan, onlarla iç içe kuruluşlardı. Halkın gözünde, yarı kutsal veli mertebesine, bu kuruluşlarda ulaşıyordu. Medreseler gerektiğinde bu güçten yararlanmasını biliyorlardı. Nitekim Selçuklular döneminde medreselerde müderrislik yapanlar arasında tekkelerde ileri mertebeye varmış kişilerde bulunuyordu. Tekkelerin daha çok babadan oğula geçen şeyhlik kademelenmesiyle medreselerin eğitimdeki başarısına dayanan kariyerini uyuşturmakta yapısal zorluklar bulunsa da pratikte böyle bazı uzlaşımların gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı devletinin ilk kuruluş yıllarında da tekke ve medreseler arasında yumuşak ilişkiler kurulduğu görülmektedir. Nitekim İznik'te Sultan Orhan'ın kurduğu ilk Osmanlı Medresesine atanan ilk müderris Davud-ı Kayseri aynı zamanda şeyhtir ve tasavvuf üzerinde yazdığı eserlerle tanınmaktadır³³.

Osmanlı sisteminde tasavvufi akımlara olan tepkiler ve medresenin bu akımlardan uzaklaşması, tasavvufa karşı direnen hocaların güçlenmesi Yıldırım Beyazıt zamanında başlamıştır. Bu henüz çok belirgin bir ayırım değildir. Ancak Çelebi Mehmet zamanında şeyhlerin Anadolu'ya sızmaları, Sufilerin özellikle Şiilere eğilim gösterenlerine karşı takınılan tavırlar, bu ayırımın güçlenmesine yol açtı. II. Murad zamanında tasavvufi akımları denetime almak için kurulan şeyhülislamlık kurumu bile bu konuda çok temkinli davranıyordu. Şeyhülislam terimi gerçekte Sufilerin arasındaki bir mertebenin adıydı. İlk atanan şeyhülislam Molla Fenari de bir tasavvuf erbabıydı. Fatih'in Hurufilere eğilimi müderrislerin tepkisiyle karşılaşmıştı. Yavuz Sultan Selim zamanında Şiilere dayanan Safevi İmparatorluğu'nun temel dayanağı haline geldi³⁴. Nitekim Fatih döneminde idam edilen Hurufi şeyhi³⁵ dışında, Kanuni döneminde de şeyhülisamların fetvalarıyla Karamanlı Şeyh Muhyiddin, Bosnalı Şeyh Hamza Bali ve Melami Oğlan Şeyh İsmail Maşuki idama mahkum edildiler³⁶. Ama 16. yüzyılda Sakaik al-Numaniye adlı ünlü biyografi ve Mawduat al-ulum adlı bilimler ansiklopedisi yazarı Taşköprülüzâde dini bilgiler alanında bunları kavrayabilmek için tefekküre dalmanın (contemplation) gerekli bir tamamlayıcı olduğunu söyleyerek, mistisizme kapıyı açık tutuyordu³⁷.

İznik'teki medrese ile kurulmaya başlayan Osmanlı medreseleri zaman içinde uzmanlaştı ve farklılaşarak kademelendi. Çelebi Sultan Mehmed'in Bursa'da kurduğu Sultaniye Medresesi böyle yeni bir kademe oluşturunuyordu.

³³ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 67-68.

³⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *A.g.e.*, s. 86-87.

³⁵ Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanın İlim Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1946, s. 169.

R.C. Repp: *The Müfti of Istanbul*, Oxford University, London. 1986.

³⁶ İrfan Gündüz, *A.g.e.*, s. 82.

³⁷ Halil İnalçık, *A.g.e.*, s. 166.

Yıldırım Beyazıd'ın 14. yüzyılın sonuna doğru Bursa'da kurduğu Darüşşifa Osmanlıların ilk hastahanesi ve tıp medresesi olmuştu. II. Murad Edirne'de Saatli Medrese'yi ve Darülhadis'i kurarak yeni bir üst kademe yarattı. Her kademe müderrisinin yevmiyesi ile ifadelendiriliyordu. İznik Medresesi müderrisinin günlükü 50 akçe iken, Sultaniye Medresesinde 50 akçe, Üç Şerefeli Medresede 100 akçeydi³⁸.

Osmanlı medreselerinin daha sistemli hale getirilmesi Fatih Sultan Mehmet döneminde oldu. Fatih'in bilime gösterdiği özel ilgi Osmanlı medreselerinde akli bilimlerin gelişmesi yolunda bazı adımların da atılmasını sağladı. Fatih İstanbul'u aldığı anda çoğu kez söylenmiş olanın tersine İstanbul'da gelişmiş bir bilimsel yaşam yoktu. Bu nedenle de İstanbul'dan kaçan bilim adamlarının Avrupa'da rönesansın doğmasına katkısı olmadı³⁹. Fatih'in Rum-Ortodoks toplumuna patrik olarak atadığı Gennadius da bir bilim adamıydı. Fatih İstanbul'u dönemin tanınmış bilim ve düşün adamlarının toplandığı bir merkez yapmak istiyordu. Büyüyen İmparatorluğun büyüklüğüne uygun bir düşün yaşamı yoktu. Fatih dönemin ünlü bilginlerini İstanbul'da toplayarak ve kendisi de bilimle yakından ilgilenerek, bu hocalardan dersler alarak, bir bilim adamı yaşantısı sürerek İstanbul'u bir bilimsel merkez haline getirmeye çalıştı. Fatih akli bilimlere özellikle önem veriyordu. Semerkant'ta Uluğ Bey döneminde Bursalı Kadızâde'nin öğrencisi olarak yetişmiş Ali Kuşçu'yu İstanbul'a getirtti. Ona o zamana değin kimseye verilmemiş 200 akçe günlük ödeyerek bilimsel kademelenmede yeni bir düzey ortaya çıkarmış oluyordu.

Fatih o zamana değin Osmanlıların yaptığı en büyük medrese kompleksi olan Fatih Medresesini kurdu. Bu külliye, Camisi, Tetimme Medreseleri, Semaniye Medreseleri Kütüphaneleri, Darüşşifası, Hamamları ve İmarethanesi ile o zamanın en gelişmiş kurumuydu. Caminin, her medresenin ve Sahnı Seman'ın ayrı birer kütüphanesi vardı. Bilimin gelişmesini isteyen Fatih, kütüphanelere özel bir önem veriyordu. Kendisinin çok zengin özel kütüphanesinden kurdurduğu öteki 11 kütüphaneye kitap gönderiyordu⁴⁰.

Gerçekte Fatih Medresesinin kurulmasıyla medreseler arası kademelenme de bir açıklık kazanıyordu. Medreseler Hariç ve Dahil olarak temelde ikiye ayrılıyordu. Hariç medreseleri temel hazırlık bilgilerini vermeyi ve bilimsel eserleri izleyebilecek düzeyde Arapça öğretmeyi amaçlıyordu. Dahil medreseleri ise yüksek düzeyde ilim veriyordu. Her biri de kendi içinde kademelere ayrılıyordu. Katip Çelebi'ye göre Fatih döneminde 4'ü hariç, 3'ü dahil olmak

³⁸ Mustafa Bilge, *A.g.e.*, s. 8.

Yurt Ansiklopedisi, Cilt 3, s. 1767.

³⁹ Sevim Tekeli, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, Ankara, 1975.

⁴⁰ Semavi Eyice, *A.g.e.*, s. 51.

üzere 7 kademeli bir medrese sistemi kurulmuştu. Bunlar, 1) Haşîye-i Tecrid Medreseleri (Yirmili Medreseler), 2) Miftah Medreseleri (Otuzlu Medreseler), 3) Kırklı Medreseler, 4) Hariç Medreseleri, 5) Dahil Medreseleri, 6) Sahn-ı Semân Medreseleri, 7) Altmışlı Medrese olarak sıralanıyordu⁴¹. Sıralamada Medreseler müderrislerin gündeliklerine göre kademeleniyordu. 16. yüzyılda Kanuni Süleymaniye Medresesini kurduğunda ise yeni kademelerin eklenmesiyle kademe sayısı ona çıkarılmıştır. Yeni kademeler: 8) İkinci Altmışlı, 9) Musile-yi Süleymaniye, 10) Süleymaniye olacaktır⁴². Medrese eğitimi 12 yıl kadar sürerdi. Süleymaniye külliyesinde Tıp-Göz Hekimliği, Matematik ve Doğa Bilimleri ile Darülhadis uzmanlık medreseleri vardı. Şifahane'nin kadrosuna göre Başdoktoruna 30 akçe Tıp medresesi müderrisine 20 akçe gündelik verilecekti. Oysa ilk atanan hekim İsaoglu Hekim Ahmet Çelebiye 60 akçe tahsis edilmişti.

Fatih, medreselerin eğitim programını da yeniden düzenletmiştir. Fatih külliyesinin Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev tarafından hazırlanmış bir kanunu vardır. Bu kanunda Fatih'in kendi ilgisi doğrultusunda aritmetik, hendese (geometri), heyet (astronomi) gibi akli bilimlere daha çok yer verilmiştir⁴³. Ama temelde akıl ile şeriataın uzlaştırılmasında yeni bir formülasyona gidilmemiştir. Fatih Hocazâde'ye ve Alaeddin Tusi'ye Tehâfüt hakkında risaleler yazdırıp bu konuda tartışmalar yaptırmasına karşın, bu konuda köktenci bir adım atmamış, medrese programına ancak Şerh-i Mevakif gibi bir eseri koymuştur⁴⁴. Bu köktenci adım atılmayınca ya da atılamayınca akli bilimlerin ilerideki yıllarda daha da ihmal edilmesi kolay olmuştur.

Gelişimini ve yapılaşmasını kısaca gördüğümüz medreseleri hem bu yazının başında değindiğimiz yüksek öğretimin ölçütleri açısından değerlendirir hem de Avrupa'da 12. yüzyıl sonrasında gelişen üniversiteler ile karşılaştırsak bu konudaki tartışmamızı bir sonuca ulaştırabiliriz.

Medreseler daha önce de gördüğümüz gibi Avrupa üniversiteleri gibi belli bir programa göre eğitim yapıyordu. Hatta bu iki kurumun programları arasında da önemli benzerlikler bulunabilir. Avrupa üniversitelerinin ilahiyat dışındaki programını oluşturan Trivium (salus) içinde bulunan gramer, retorik ve mantık-diyalektik ile Quadrivium (Rabû) içinde bulunan aritmetik, geometri, astronomi ve musiki gibi yedi dersin medrese programında karşılıkları vardı. Eğitime bina ve maksut yani gramer ile başlanır. Bir müddet sonra mu-tavvel okunur. Bedii, Beyan Meani'den ders yani retorik görülürdü. Sonra Şem-

⁴¹ Cahid Baltacı, *A.g.e.*, s. 47.

⁴² Semavi Eyice, *A.g.e.*, s. 128.

⁴³ Semavi Eyice, *A.g.e.*, s. 119.

Kazım İsmail Gürkan, *Süleymaniye Darüşşifası*, İstanbul, 1966, s. 14-15.

⁴⁴ Aydın Sayılı, *A.g.e.*, s. 359.

siye, Şerhi Matali ile Mantık öğretilerek Trivium tamamlanmış olurdu. Daha sonra ihmal edilmiş olsa da Quadrivium'un dersleri, hesap, hendese, heyet Fa-tih'in medrese programı içinde yer alıyordu. Musiki ise hikmet içinde düşünülüyordu⁴⁵. Ama medrese sistemi içinde gelişme göstermemiştir. En önemli farklılık akli bilimlerin ve felsefenin ilahiyatı desteklemek amacıyla da olsa medrese eğitiminde kullanılmamasıydı.

İkinci olarak hem üniversitede hem de medresede bu programa uygun olarak eğitimin tamamlandığının bir diploma ile saptanmasıydı. Üniversite "licentia docenti", medrese ise "icazetname" veriyordu. Üniversitenin verdiği diploma kurum adına veriliyordu, ama "icazetname"de müderris esastı⁴⁶. İcazetnamede okunulan medresenin adı değil okutulan derslerin tanımı ve icazeti veren müderrisin hocalarının silsilesi gösteriliyordu. Medresede okutulan program gerçekte belli kitapların ve buna ilişkin şerhlerin okunmuş olması olarak belirlenmişti. Bir kitabın okunduğunu göstermek ve öğrencinin daha üst kademedeki dersleri almasını sağlamak üzere kendisine "temessük" verilirdi. İcazetname vermek öğrencinin devam ettiği sahn medresesinin müderrisinin hakkıydı. Onlara muciz denilirdi⁴⁷.

Üçüncü olarak hem üniversitede hem de medresede eğitim görenlerin toplumda alacağı görevlerin diplomalarına göre belirlendiği söylenebilir. Hangi kademe medreseden icazet alanların hangi kademede bir müderris olacağı, ya da ne büyüklükte bir kente kadı olacağı ya da kalemienin hangi düzeyinde görev alacağı belirlenmişti. İcazet alanlar Rumeli ya da Anadolu Kazaske-rinin "matlab" denilen defterine yazılarak kendilerine görev verilmesini beklerlerdi. Bu süreye "mülazemet" devresi denilirdi⁴⁸.

Dördüncü olarak hem üniversitelerin hem de medreselerin gelecekteki öğretim kadrolarını kendi içlerinden yetiştirerek bilginin yeniden üretilmesine süreklilik sağladıkları söylenebilir. Orta ve alt kademedeki medreselerin öğrencilerine "suhte" veya "softa" deniliyordu. Üst kademe medrese öğrencilerine "danişment" adı veriliyordu⁴⁹. Medreselerin öğretim kadrosu da "müderris" ve onun yardımcısı "muid"lerden oluşuyordu. "Muid"ler müderrisin anlattığı dersi öğrencilere tekrar eder, anlamadıkları noktaları açıklarlardı. Bunlar icazetnamesini almış kabiliyetli öğrencilerdi. Müderrisin yanında deney kazandıktan sonra boş bulunan bir medreseye atanırlardı⁵⁰. Medrese hocaları için müderris kelimesi 16. yüzyıldan sonra kullanılmaya bağ-

⁴⁵ Semavi Eyice, *A.g.e.*, s. 116-117.

⁴⁶ Aydın Sayılı, *A.g.e.*, s. 45-46.

⁴⁷ Cahid Baltacı, *A.g.e.*, s. 35.

⁴⁸ Cahid Baltacı, *A.g.e.*, s. 35.

⁴⁹ Davud Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İğaret Yayınları, İstanbul, 1989, s. 405-406.

⁵⁰ Mustafa Bilge, *A.g.e.*, s. 34-35.

lanmıştır. Daha önce bunlara molla deniliyordu. Müderris olabilmek için Sahn-ı Semân derecesinde icazet almak gerekiyordu. İcazet aldıktan 7 yıl sonra “ruus” imtihanına girip kazananlar “dersi-âm”lık payesi kazanırdı. Bunlara İstanbul ruusu diploması verilir ve hilat giydirilirdi. Dersi-âm’lar en alt kademe medreselerde müderrislikten başlayarak, kademelenme içinde yükselirlerdi. Bir medrede boş bulunan hocalığa birden fazla aday olduğunda adaylar arasında sözlü bir imtihan yapılır, ayrıca bir risale yazdırılarak karar verilirdi⁵¹. Bu saptamalar göstermektedir ki, medrese içinde, kuralları belli, bir bilimsel otorite yapılanması vardı.

Bu dört noktadaki benzerliğe karşın üniversiteler ile medreseler arasında örgütsel bağlam açısından önemli farklılıklar da bulunuyordu.

Avrupa’da üniversiteler öğrenci ve öğretmen loncaları halinde örgütlenmişti. Bunların bir bölümü papanın, öbür bölümü ise kralın izni ile kuruluyorsa da bir bölümü de Oxford ve Padua örneklerinde olduğu gibi böyle bir izne dayanmadan geliyordu. Her ortaçağ kurumu gibi bunlar da bir ölçüde denetim altında bulunuyorsa da lonca tipi örgütlenme üniversitelere yönetimlerinde önemli derecede serbestlik sağlıyordu⁵². İslam dünyasında ise medreseler vakıf olarak kurulduğu için idaresi vakıf senedinde belirtildiği biçimde yapılıyordu. Müderrislerin atanmasının da bu koşullar içinde gerçekleşmesi gerekirdi. Ama Osmanlı pratiğinde medreselerin yönetimi vakıfa göre bile daha çok denetim altına alınmıştı. Müderrislerin atamaları ellili medreselere kadar kazaskerler, elliden yüksek medreselerde ise şeyhülislamın arzı, sadrazamların inhasıyla yapılıyordu. Tamamiyle, devletin ilmiye teşkilatı içine alınmıştı⁵³. Bu, vakıfların büyük ölçüde askeri sınıf tarafından kurulması ve vakıf senetlerine bu koşulların yazılmasıyla gerçekleştiriliyordu. Her ne kadar ilmiye mensuplarının mallarına el konulamaması gibi başka askeri sınıf üyelerine göre ayrıcalıkları olsa da yönetsel ve bilimsel serbestlikleri yoktu. Yönetimce görevlerinden uzaklaştırılabiliyorlar, hatta çok az örneği olsa da idam edilebiliyorlardı. Bu tür cezalara karşı, medrese mensupları zaman zaman bir tepki göstermiş olsa da, yönetim bu önlemlere başvurmakta çok temkinli davranmış bulunsa da, bunlar medresinin gerçekleri arasında bulunmaktadır⁵⁴, üniversite ile medrese bir din ve hukuk yüksek eğitim kurumu olarak büyük benzerlikler göstermesine karşın bu bakımdan ayrılıyorlardı.

Enderun Mektebi

Klasik Osmanlı düzeninin ikinci yüksek öğretim kurumu bir saray okulu olan Enderun Mektebiydi. Saray Okullarının geçmişi doğu imparatorluklarında

⁵¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 63.

⁵² Aydın Sayılı, *A.g.e.*, s. 49.

⁵³ Davud Dursun, *A.g.e.*, s. 401-407.

⁵⁴ Semavi Eyice, *A.g.e.*, s. 189-191.

Emeviler'e, Fatimiler'e kadar uzanıyorsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda eski örneklerle kıyasla daha da sistemleştirilmişti. Osmanlı sisteminde saray okulu ilk kez II. Murad zamanında 1365-68'lerde yaptırılan Eski Saray'da kurulmuştur. Topkapı Sarayı yaptırılırken okul için özel daireler ayrılmış, eğitimi yönlendirmek için hazine ve kiler koğuşlarındaki (odaları) bilgili kişilerden bir "Encümen-i Daniş" oluşturulmuştur⁵⁵. Enderun Mektebi adından da anlaşılacağı gibi sarayın "birun" (dış hizmetler) ve "enderun" (iç hizmetler) olarak örgütlenmiş ikili yapısı içinde iç hizmetler kesimi içinde yer alıyor, sarayın her iki bölümünün de yeniden üretimi işlevini yükleniyordu. Bu ise Osmanlı bürokrasisinin büyük kısmının yeniden üretimi demekti.

Acemioğlanlar kışlalarından seçilen gençler önce hazırlık saraylarına gönderilirdi. Bu hazırlık sarayları kuruluş sıralarına göre Edirne Sarayı, Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı ve İskender Çelebi Sarayı'ydı. Bu saray okullarında eğitim sürerken göze giren ve başarılı olanlar Saray-ı Hümayuna alınırlar, öbürleri bu saraylarda eğitimlerini tamamlarlar ve derecelerine göre Yeniçeri Ocağı, Sipahi Ocağı vb görevlere gönderilirdi. Enderun-ı Hümayun'a geçenler eğitimlerini kendi aralarında bir kademelenmesi bulunan "odalar" ve "koğuşlarda" bir alttakinden, bir üstekine geçerek sürdürürlerdi. Eğitim öğrencilerin giydiği kıyafetlere göre temelde dolamalı ve kaftanlı olarak iki dereceye ayrılırdı. En alt kademede Büyük ve Küçük Oda bulunur ve hızlı dolamalı olarak adlandırılırdı. Bunları sırasıyla Hazine Odası izler ve en üst kademede Has Oda bulunurdu. Bunlara da kaftanlı denirdi. Gerek hazırlık saraylarında olsun, gerek Enderun-ı Hümayun'da bulunsun gençler hem belli hizmetleri yerine getiriyor, hem de eğitim görüyorlardı. Eğitimin tamamlanması çıkma kanununun uygulanmasıyla olurdu. Kanuni zamanında yapılan bu düzenleme terfi usullerini sağlam kurallara bağlamıştı. Askeri sistemde kadroların boşalması, yeni padişahın cülusu vb. nedenlerle çıkma fermanı çıkartılınca, her odada 20-30 kişi bırakılır, kıdemliler bir üst odaya ya da dış görevlere çıkarılır, odalar bir alt kademeden gelenlerle yeniden düzenlenirdi. Her odadan çıkarılanın getirileceği görevler genel olarak belliydi. Burada eğitim hayatını bitirenlere üstünde padişahın tuğrası bulunan bir diploma verilirdi.

Enderunda okutulan dersler genellikle medreselerde okutulan dersleri içeriyordu. Ama bundan dört bakımdan farklılaşıyordu. Bunlardan birincisi Türkçe ve edebiyat konusunda verilen derslerdi. İkincisi bir asker ve yöneticinin bilmesi gereken konuları da kapsamasıydı. Coğrafya, harita yapımı, tarih, siyaset ve muharebe sanatı vb. konuları içeriyordu. Üçüncü farklılık hattatlık, cilt, tezhip, oymacılık, minyatür yapımı, mimarlık vb güzel sanatlar etkinlik-

⁵⁵ Aslan Terzioğlu, "Saray-ı Hümayunda Teknik Eğitim", *Tarih ve Toplum*, Sayı 10, Ekim 1984.

lerini bünyesinde barındırmasıydı. Dördüncü farklılık ise musiki eğitiminin musikişinaslar, hanendeler, musiki aletlerini çalan sanatkarlar yetiştirmek için örgütlenmesinden geliyordu.

Bu çok geniş alandaki eğitimi gerçekleştirmek için oldukça esnek bir program izleniyor, öğrencilerin yeteneklerine göre dallara ayrılmalarına olanak veriliyordu. Türkçe okuma-yazma, Arapça, Kuran ve din dersleri tüm öğrencilerin okuduğu derslerdi. Ayrıca enderun öğrencileri kendilerine ayrılmış saray bahçelerinde ata binmek, kılıç kullanmak, top ve tüfek atabilmek, cirrit oynamak, vücutlarını kuvvetlendirmek için sürekli talim yapıyorlardı. Zorunlu eğitim 7-8 yıl sürüyordu. Daha sonra eğitim uzmanlık alanlarına ayrılıyor ve toplam 12-14 yıl kadar sürüyordu⁵⁶.

Buraya kadar incelediğimiz yapıyla, yani diploma vermesi, belli bir amaç için belli bir programa göre eğitim yapması, eğitilenlerin sistemde yükleneceği görevlerin belirli olması açısından Enderun Mektebi bir yüksek eğitim kurumu olma özelliklerine sahipti. Ama öğretmenlik işlevinin ayrı uzmanlaşmış bir etkinlik alanı olmayışı ve ayrı bir akademik otoritesi yapılanmamış olduğundan tam bir yüksek öğretim kurumu özelliğini göstermiyordu.

Enderun mektebinde her oda bir odabaşına ve kethüdaya bağlıydı. Her odanın bir kütüphane memuru, katibi, hazinecisi, imamı ve üç müezzini bulunuyordu. Öğrenciler arasında başarılı olanlar halife ya da kalfa seçiliyordu. 12 öğrenciye bir kalfa atanıyor ve onların eğitimine yardım ediyordu. Enderunda iki tür hocanın ders verdiği görülmektedir. Bir bölümü saray içindedir, öbür bölümü saray dışındadır. Büyük bir olasılıkla medreselerin ünlü hocaları burada da ders veriyorlardı. Dıştan gelen hocalar Babüssaadeye varınca saray hocalarınca karşılanıyor ve ders sonrasında aynı merasimle uğurlanıyorlardı. Özellikle meslek dersleri niteliğindeki derslerin saray görevlilerince verildiği anlaşılmaktadır. Bu saray görevlileri konularında ne kadar bilgili olsalar da onlar unvanlarını esas işlerinden elde ediyorlardı. Eğiticilikten elde ettikleri başka bir unvan kademesi yoktu, yani ayrı bir akademik otorite yapısı bulunmuyordu. Örneğin Sultan Ahmet Camii'nin mimarı olan Sedefkâr Mehmet Ağa saraydan yetişmişti, önce hasbahçede mızrap vurarak eline maharet kazandırılmış, sonra sedefkârlar karhanesinde hendese öğrenmiş, daha sonra da Mimarbaşı Koca Sinan sarayda hasbahçeye ders vermeye geldiğinde mimarlık sanatı konusunda eğitilmişti⁵⁷. Akademik otoritenin açık olarak yapılanmamış olması Enderun'u bir bakıma iş başında lonca türü eğitime yaklaştırmış oluyordu.

⁵⁶ Ülker Akkutay, *A.g.e.*, s. 86-122, 154-157.

Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 10-14.

⁵⁷ Aslan Terzioğlu, *A.g.m.*, s.

16. Yüzyılda Bilime Yaklaşım Biçimi

Enderun'un bilime yaklaşımının kuramsal düzeyde medreseden çok farklı olacağını beklememek gerekir. Nakli bilimlere, akli bilimlere göre öncelik verileceği, imanın temellendirilmesinde akıldan yararlanılmayacağı açıktır. Ama Enderun devletin yönetim pratiği ile yakından ilişkilidir. Bu ilişkinin onu din dışı alanlarda bilime yaklaşıırken daha pragmatik davranmaya ittiği söylenebilir. Bu pragmatizmin, Osmanlı ve İslam toplumunda din ve akli bilimlerin birbirinden ayrı tutulmuş olması nedeniyle olumlu bir etkisi olduğundan söz edilebilir. İslam dünyasında astronomi, coğrafya, akli bilimler erken ortaçağ Hristiyanlık dünyasında yapıldığı gibi dinle temellendirilmeye çalışılmadığı için bu pragmatizmin bilim açısından olumlu bir ortam yaratması beklenebilir⁵⁸.

Enderun mektebinin belki de en belirgin ürünü, Osmanlı bürokrasisinin bir yazım ya da kitabet kültürünün yaratılmasıydı. Kalemienin kullandığı bu kültür, Arapça ve Farsça bilgisini, devletin yasalarını coğrafya ve tarih bilgisini gerektiriyordu. Bu bir imparatorluk senteziydi⁵⁹. Kısaca Osmanlıca olarak adlandırılıyordu. Konya'da Memluk Sultanına bağlı Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277'de Türkçeyi resmi dil olarak ilan etmesinden sonra, bu kararın pratikte uygulama süresi çok kısa olmuştu. Anadolu Selçukluları'nda Farsçanın etkisi daha yüksekti. Bu dönemin medreselerinin dili Farsçaydı. Ama Osmanlılar resmi dil olarak Türkçeyi kabul etmişlerdi. Bununla birlikte dinin dili olarak Arapçanın benimsenmesi, edebiyat dili olarak Farsçanın beğenilmesi gibi etkilerle Osmanlıca, Arapça ve Farsça ile yüklü bir Türkçe türü olarak ortaya çıktı⁶⁰. Kuşkusuz bu gelişen yazı kültürü Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişme dinamiğiyle yakından ilişkiliydi. 16. yüzyıl içinde Arap ülkelerinin imparatorluğa katılması Arapçanın etkisini artırmıştı. Bu sentetik dil Osmanlıların yakın doğunun kültürel mirasına göre kendilerini nasıl gördüklerinin bir yansıması olarak da görülebilir. İşte Enderun mektebi temelde bu sentetik kültürün bir yeniden üretim mekanizmasıydı.

16. yüzyılda Avrupa'da ulusal diller bilim dili olarak geliştirilirken⁶¹, Osmanlı İmparatorluğu'nda medreseler Arapçanın egemenliğinde, Enderun ise Osmanlıca denilen sentetik bir dilin oluşturulması yolundaydı. 15. yüzyıl içinde bazı tıp kitaplarının Türkçeye çevrilmiş olması henüz bir karşı akım yaratmaktan uzaktı⁶².

⁵⁸ Aydın Sayılı, *A.g.e.*, s. 364.

⁵⁹ Carter V. Findley, *A.g.e.*, s. 9-12, 53-54.

⁶⁰ Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihinde Dil Sorunu", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1978, s. 25-28.

⁶¹ Sevim Tekeli, "Bilim Dillerinin Tarihsel Gelişmelerine Bir Bakış", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1978, s. 205-232.

⁶² Hakim Mohammed Said, "Türkiye'de Tıp ve Tıbbi Kurumlar", *Erdem*, Cilt 4, Sayı 10, Ocak 1988, s. 103.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsal düzeni 16. yüzyılda dünyanın en güçlü imparatorluklarından birini yaratmayı başarmıştı. Medreseleri ve Enderun Mektebiyle bu düzeni yeniden üretebiliyordu ve çok büyük bir alanın artı değerine el koyabildiği için kuşkusuz bir ölçüde de olsa bilimsel araştırmalara ayırabilecek kaynaklara sahipti. Bu noktada karşımıza çıkan soru bu sistemin bilim alanında yaptığı katkıların neler olduğudur. Kuşkusuz böyle bir imparatorluğun başkenti birçok değerli bilim ve sanat adamına sahip olacaktır. Ama bu konudaki esas ölçüt o zaman Avrupa'nın yaşamakta olduğu Rönesans'a göre bir başarı elde edilip edilmediği konusundadır. Bu soruya iki bilim tarihçimiz Adnan Adıvar ve Aydın Sayılı'nın verdiği yanıtlar Osmanlıların katkısının çok sınırlı olduğu yolundadır. 16. yüzyılda Avrupa'da Leonardo da Vinci, mekanikten, anatomi ve fizyolojiye kadar uzanan çalışmalar yapıyor, kimyasal ilaçların tıpta kullanılmasına yol açan Paracelsus tıbbı geliştiriyor, Cardan matematikte üç bilinmeyenli denklemleri çözüyor, Vesalius anatomide önemli adımlar atıyor, Merkator bir denizci olarak değil bir bilim adamı olarak dünya haritasını yapıyor. Copernicus, Ptolemais astronomisini yıkan ünlü eserini yazıyordu. Avrupa'nın böyle üretken olduğu bir dönemde "anatomi" hep İbn Sina ve nihayet İbn Nefis'in anatomi ve fizyolojisi; tıp, ufak tefek gözlemlerin eklenmesiyle, Galenos ve İbn Sina'nın tıbbıdır. Copernicus'un bir bilimsel devrim niteliğindeki buluşundan Osmanlı Türkiye'si haberdar değildir⁶³. Fatih döneminde pozitif bilimleri ve akli bilimleri canlandırmak konusundaki çabalar oldukça sınırlı kalmıştı. Bu çabalar Yunan, ya da Arapça temel eserlerin incelenmesi gibi geniş ve sistemli bir kampanyaya dönüşmemişti. Verilen ürünler de bazı kitaplara açıklamalar ve ekler yazmanın ötesine pek geçemiyordu.

16. Yüzyılda Osmanlıların bilim alanında yaptıkları ciddi katkılar deniz coğrafyası alanındaydı. Piri Reis'in dünya haritası, Kitab-ı Bahriyesi, Seydi Ali Reis'in "Muhit"i gibi çalışmaların dikkati çeken bir özelliği bunları yapanların ne Medreseden ne de Enderundan gelmesidir. Bu eserleri donanma içinde pratikte yakın ilişkide belki de teknoloji ile bilimin ara kesiti bir noktada vermiş olmalarıdır. 16. yüzyılda Osmanlıların ilk gözlemcisi III. Murad'ın hocası Sadeddin Efendi'yi ikna ederek kuran Takiyüddin bin Mehmed bin Ahmet'in yapabileceği katkılar, gözleminin şeyhülislamın padişaha sunduğu arıza üzerine yıkılmasıyla sınırlı kalacaktır⁶⁴.

Bir bilim tarihçisinin dediği gibi Osmanlıların İslam bilimine göre konumu ile Romalıların Yunan bilimine göre konumu arasında bir benzerlik vardır⁶⁵.

⁶³ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s. 109.

⁶⁴ Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi, Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1969.

⁶⁵ Hakîm Mohammed Said, *A.g.m.*

Teknolojiden yararlanabilmelerine, büyük organizasyonları yönlendirip çok büyük bir alanda uzun süren bir imparatorluk kurabilmelerine, bunun kültürünü yeniden üretebilmelerine karşın bilimsel alana yaptıkları yeni katkılar sınırlı olmuştur. Nitekim Osmanlılar 15. yüzyılda Avrupa'nın geliştirdiği top teknolojisini alıp getirmişler ve başarıyla kullanmışlardır. Aynı biçimde gemi teknolojisinin gelişimini, her ne kadar 16. yüzyıl sonlarında Portekizlilere Hint Okyanusunda yenilmiş olsalar da izleyebilmişlerdir⁶⁶. Mekanik saat yapımını da en azından izledikleri son yıllarda yapılan araştırmalarla anlaşılmıştır⁶⁷. Ama teknolojinin kabulü büyük ölçüde toplumun içi ve dışındaki güç ilişkilerinin yeniden üretimiyle ilişkili olduğundan Osmanlı toplumu içindeki güç ilişkileri matbaanın ancak Müslüman olmayan kesim için kabulüne olanak vermiştir. Batı tekniğinin Osmanlılara transferine ilk dönemde Bosnalı ve Sırp Hristiyanlar aracılık etmiştir. Bunlara daha sonra İtalyan ve Alman teknisyenler katılmıştır. Saray içinde bu amaçla Taife-i Effrenciyan adıyla maaşlı hizmetliler bulunduruluyordu.

Osmanlıların dış dünya ile kurduğu ilişkiler ve askeri mekanizması Avrupa'daki teknolojik gelişmeleri bir ölçüde izleme olanağı verdilerse de kurdukları eğitim sistemi ancak eski yapıyı yeniden üretmeye dönük olmuş, Avrupa'daki bilimsel gelişmelere yakın yeni buluşlar yapmak bir yana onu izleyebilmekte bile yetersiz kalmıştır.

⁶⁶ Aydın Sayılı, *A.g.e.*, s. 310.

⁶⁷ Sevim Tekeli, *16. Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyuddin'in "Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar"* Adlı Eseri, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1966.

Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modern Bilimlerin Türkiye'ye Girişi", Yay. Haz. 75 Yılında Türkiye'de Sosyoloji, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1991, s. 88.

III. 17. VE 18. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YÜKSEK ÖĞRETİM VE BİLGİ ÜRETİM SİSTEMİ

(Değişme Gereksinmesi Karşısında Varlığını Sürdürme Çabaları)

Osmanlı sistemi bu geçen iki yüzyıllık dönemde Avrupa'nın gelişmesi karşısında geri kalmakta oluşunu yavaş yavaş algılamıştır. Bu geri kalma sadece Osmanlıların değil tüm Akdeniz'in birlikte yaşadığı bir süreçtir. Geri kalmaya karşı çözümleri, önce eski düzenin bozulmasında görmekten başlayarak, düzenin değiştirilmesinde görmeye başlayan noktaya gelmiştir. Bu noktada II. Mahmut'un, yenicileri kaldırması ile vakıfların gelirlerini denetim altına alması bu iki yüzyıl içinde merkeze karşı güçlerini artıran ayanların gücünü kırması ve yönetimi merkezileştirmeye çalışmasıyla köktenci bir değişme arayışına dönüşmüştür. Bu nedenle bu bölümdeki inceleme 19. yüzyılın başlarını da kapsayarak 1826'ya değin uzatılacaktır.

Osmanlı sisteminin 17. yüzyıl sonuna değin geri kalmakta oluşunu algılaması ve bunun çözümünü Osmanlı düzeninde köktenci bir reformda görmeye başlaması beklenemezdi. Bu iki bakımdan gerçekçi değildi. Askeri bakımdan II. Viyana Kuşatması başarısızlığı ve Karlofça Anlaşmasına değin böyle bir algılama noktasına gelinemezdi. Deniz yollarındaki gelişmeler ve coğrafi keşiflerin ekonomi üzerinde etkisi de henüz sınırlıydı. 18. yüzyıl içinde savaşlarda süren yenilgiler, imparatorluğun küçülme sürecinin başlaması ve ticari ilişkilerde Osmanlı İmparatorluğu aleyhine olan gelişmeler, başka bir deyişle pratikte süregiden başarısızlıklar her seferinde Osmanlı düzeninde değişiklik arayışlarını güçlendirici bir etki yapıyordu. Değişiklik arayışları sadece başarısızlıklara ya da kayıplara duyulan tepkilerden kaynaklanmıyor, aynı zamanda Avrupa'yla değişen, yoğunlaşan ve eşitsiz hale gelen ilişkilerden doğuyordu. Hem çoğu kez bu değişiklik taleplerinin kendileri çok sığdı, hem de eski düzenin olduğu gibi üretilmesinden çıkarı olan toplumsal grupların direnciyle karşılaşılıyordu. Bu da değişme taleplerinin gündeme gelişini geciktiriyordu.

Böyle çok yavaş işleyen bir değişme süreci de olsa iki yüzyıllık dönem içinde birikerek, Osmanlı düzeninin sınıfsal ve "millet"sel farklılaşmasında bir önceki döneme göre bazı değişikliklerin ortaya çıkmasına neden oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici kesimini oluşturan seyfiye, ilmiye ve kalemiyenin görece konumlarında zaman içinde bir değişme oldu. Bu değiş-

me, yönetici sınıfların işlevlerindeki değişmelerin yanı sıra yönetim mekanizmasındaki farklılaşma ile de gerçekleşti. Osmanlı yönetim merkezi olan sarayda esas olarak yönetim işlevlerinin toplandığı “birun”daki işlevler farklılaştı. İlk olarak veziriazamlıktan başlayarak daha sonra diğer bölümlerinin de katılmasıyla “birun” tümüyle saray dışına çıktı. Bu bir ölçüde Enderun’un gücünü artırdı. Bunun sonucunda has oda sarayın dış ilişkilerini kuran mabeyn işlevlerini kazandı. Babıali’nin veziriazamlık konağı olması 1654’te gerçekleşti. Babıali’de sadrazam sultanın vekili mutlakıydı, ordunun başkomutanı yani Serdar-ı Ekrem’di. Sadrazamın divanı, saray divanına göre önem kazanmıştı, böylece sadrazamlık adalet işlevlerini de bir ölçüde yüklenmiş oluyordu: Babıali’de ise Reis-ül Küttab’ın önemi arttı. Reis-ül Küttab’a bağlı katipler Divanı-ı Hümayun Kalemi, Mektubi-ı Sadr-ı Ali Kalemi, Amedi Kalemi, Divan-ı Hümayun Tercüme Kalemi biçiminde örgütlenmişti. Babıali’nin genişleyen işlevlerine koşut olarak katiplerin sayısı ve önemi artıyordu. Reis-ül Küttab dışişleri bakanı işlevini görmeye başladı. Osmanlı İmparatorluğu’nun kaybettiği savaşlar ona varlığını sürdürmesinde askeri gücü kadar diplomatik ilişkilerin önemini de öğretiyordu. İmparatorluk varlığını sürdürmesinde dış güçler dengesine bağlı kaldıkça diplomasiye de önem veriyordu. Önce geçici görevle gönderilen Osmanlı sefirlerinin yerini sürekli konsüller almaya başladı. Nevşehirli İbrahim Paşa 1275’te Ömer Ağayı Viyana’ya konsül yaptı. Bunu öteki başkentlere gönderilen konsüller izledi. III. Selim Avrupa başkentlerinde sefaretler açmaya başladı. İlk olarak Yusuf Ağâh Efendi Londra sefiri oldu.

İmparatorluğun karşılaştığı yeni sorunlar karşısında sadece geleneksel dini bilgiyle donanmış ilmiye sınıfı tavsiye vermekte yetersiz kalıyordu. 18. yüzyılda eğitimleri mükemmel olmasa da katipler, askeri sınıftan daha iyi yetiştirilmiş bulunuyorlardı. Bu durumda katip efendiler güç kazanmaya başladılar. Eyaletlere atanan yöneticiler, elçiler ve hatta sadrazamlar arasında Reis-ül Küttab’ların sayısı arttı. Efendiler paşa olmaya başladılar. Böylece kalemiye, seyyiye ve ilmiyeye göre bu dönemde güç kazanmış oldu⁶⁶.

Güçlenen kalemiye içinde Divan-ı Hümayun tercümanlarının özel bir yeri vardı. Osmanlılarda 14. yüzyıldan beri tercümanlık bulunuyordu. Bu görev ve genellikle Müslüman olmuş, İtalyan, Polonyalı, Alman, Macar, Yahudi vb atanırdı. 1669’da Girit seferinden sonra atanan Panayoti Nicoussios Mamanos adlı bir Rum tercümandan sonra tercümanlık Rumların tekeline girdi. Rum tercümanlardan Alexander Mavrocordato’nun Karlofça’da oynadığı önemli rol, Rum tercümanların durumunu pekiştirdi. Patrikhane açtığı bir okulda yetenekli Rumlara, Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca öğreterek bu tekeli

⁶⁶ Carter V. Findley, *A.g.e.*, s. 48-91, 126.

sağlamlaştırdı⁶⁹. 18. yüzyıl başında divan tercümanlığı karşılığında Eflak, Boğdan Voyvodalığı Fenerli Rum aristokrasisine verilir olmuştur. Böylece yönetici sınıflar içinde Müslüman olmayan kesime bir “enkav” açılmış oluyordu. Rumların tercüme kalemindeki tekeli 1821’de Yunan ulusal hareketine değin sürecek, bu tarihten sonra Osmanlılar tercüme işlerini başka bir biçimde örgütleyecekti. Osmanlı İmparatorluğu’nun sınıfsal farklılaşması içinde 17. ve 18. yüzyılın dinamiği, tüccar ve sanatkârlar kesimi içinde genelde ticaretin lehine, üreticilerin aleyhine işliyordu. Gelişen Avrupa kapitalizminin üreticiler üzerindeki etkisi, daha çok üreticilerin hammadde sağlamasının zorlaşması biçiminde ortaya çıkıyordu.

Ticaret kesiminin dinamik gelişmesi bu yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nun milletlerarası farklılaşmasını da etkiliyordu. Ticaret kesiminin denetimi, tüm Akdeniz’de olduğu gibi İngiliz, Fransız, Hollanda sermayesinin elindeydi. Osmanlı düzeni bunların hammaddeyi doğrudan köylüden toplamasına ve kendi ürünlerini doğrudan alıcıya ulaştırmasına olanak vermiyordu. Osmanlı olan aracıları kullanmak zorundaydılar. Bu araçlar ise Rum ve Ermeni kesimden geliyorlardı. Avrupa sermayesi belki de dini etkilerle bu iki milleti yeğliyor, Müslüman ve Yahudi milletlerinin ticaret kesimi ise kaybediyordu.

Bu milletler içinde güçlenen ticaret ve sermaye kesimi kendi milletlerinin örgütlenmesi içinde de ruhbanlara göre güç kazanıyordu. Örneğin Samuel Irin’in patrik olduğu 1764-68 arasında yapılan bir reformla Rum-Ortodoks kilisesinde yönetim desantralize edildi. Yerel güçler ve adı açıkça belirtilerek ticaret kesimi yönetiminde söz sahibi kılındı⁷⁰. Daha sonra göreceğimiz üzere, değişim bu millet içindeki eğitimin laikleştirilmesi yönündeki atılımların başarısı bakımından özellikle önemli olacaktır.

Bu milletlerin ticaret kesimlerinin güç kazanması sadece kendi milletleri içinde olmadı, aynı zamanda tüm sistem içinde güç kazandılar. Bir yandan Avrupa devletlerinin kendi aracıları olan bu tüccarlara sağladığı koruma ve “protege” statüsü, öte yandan bu milletlerin güçlenen banker kesiminin verdiği borçlar yoluyla saraya yaklaşmaları da onların güçlerini artırıyordu.

İmparatorluğun sınıflar ve milletler arası farklılaşması yeniden belirlerken toplumda değişimden yana olan ya da eski düzenin yeniden üretilmesinden yana olanlar arasında yeni koalisyonlar oluşuyordu. Yönetimde esas güç sahibi bulunan Müslüman kesimde yaşanmakta olan değişimler karşısında kaybeden üç kesim: yeniçeriler, ilmiye ve esnaf aralarında eski düzenin

⁶⁹ Ömer Demircan, *Dünden Bugüne Türkiye’de Yabancı Dil, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 37.*

⁷⁰ İlhan Tekeli, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar, TMMOB Mimarlar Odası, Ankara, 1980, s. 36.*

yeniden üretilmesi ya da bozulmuş biçiminin korunması doğrultusunda sıkı bir işbirliği yapıyorlardı. Hatta 1630'dan sonra yeniçerilere ticaret yapma hakkının verilmesi, bu sınıfları içiçe geçirmiştir denilebilir. Yönetimde değişmeden yana olan kalemiye ve Sultan, toplum düzenini değiştirme konusunda yeterli siyasal gücü ve meşruiyeti sağlayamıyordu. Değiştirmeden yana olan güçlerin bunu sağlayabilmesi için başarısızlıkların birikmesi ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinin tamamlanması gerekecekti.

Değişmeden yana olan güçlerin toplumdaki ikinci gelişme noktası, yaşanan değişmeden kazançlı çıkan milletler içinde oluyordu. Bu değişimin taşıyıcıları yükselen ticaret burjuvazisi ve laik aydınları. Ulusalcılık ideolojik çerçevesi onlara kendi milletleri içinde değişmeyi başlatmak için tutucu dinsel ideolojik çerçeveye karşı üstünlük ve meşruiyet sağlıyordu. Oysa Yahudiler gibi yaşanan değişiklik karşısında kaybeden milletler içinde değişmeci güçler etkinlik sağlayamıyordu. Ulusal akımlar önce Sırbistan'da gelişti. Sokullu Mehmet Paşa döneminde Sırp Patrikliği'nin Rum Ortodoks kilisesinden bağımsız olması kabul edilmişti. Gerçekte Osmanlı İmparatorluğu'nda bir ulusal hareketin gelişebilmesi için bağımsız bir kiliseye sahip olması çok önemli araçsal bir işleve sahipti. Sırbistan'da böyle bir gelişme Rum-Ortodoks kilisesinin çıkarına da uygun düşmüyordu. Rum-Ortodoks kilisesinin isteğiyle Osmanlı yönetimi 1776'da Sırp kilisesinin bağımsızlığını kaldırdıysa da, Sırbistan 1812'de bazı sınırlamalarla da olsa ulusal bağımsızlığını elde etti. Bağımsızlığını elde eden Sırbistan ilk iş olarak ulusal okul sistemini kurmak istedi. Bu izni Osmanlılardan ancak 1829'da Edirne Anlaşmasıyla sağladı. Sırbistan'ın bağımsızlığını 1821'de Yunanistan'ın bağımsızlığı izledi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda Balkanlaşma yoluyla parçalanma süreci gelişmeye başlamış oluyordu.

Müslüman Kesimin Eğitim Örgütlenmesindeki Değişmeler

Toplumun sınıfsal yapısı farklılaşırken ve toplumda başarıya ulaşan ya da ulaşamayan değişme talepleri ortaya çıkarken toplumun eğitim sistemi ve bunun içinde de yüksek eğitimde sınırlı da olsa bazı değişimler gerçekleşiyordu. 17. ve 18. yüzyılda Müslüman kesimin, sıbyan okulları ve dar ül huffaz'lardan meydana gelen ilk eğitim sistemi medreseler ve enderundan oluşan orta ve yüksek eğitim kurumları bazı bozulmalarla da olsa varlıklarını koruyordu. Yeni gereksinimler bu sisteme ve bu sistemin bilim anlayışına bir değişiklik getirirmeden buna yeni eklentiler yapılarak karşılanıyordu.

Sistemin iki gereksinmesi vardı. Bunlardan biri gelişen ve yeni işlevler edinen kalemiyenin yeniden üretilmesiydi. İkincisi ise savaşta sürekli olarak yenilgiler alan ordunun yeni bilgi ve teçhizatla donatılması ve bu değişikliğin gerektirdiği bilgi ve hünelerinin yeniden üretim mekanizmasının kurulmasıy-

dı. Kalemîyenin yeniden üretilmesi kalemler içinde usta çırac ilişkileriyle oluyordu. 16. yüzyılda kalemlerde katip ve şakird (çırak) olmak üzere iki kategori vardı. Daha sonraki yıllarda bu ilk iki kategori gedikli olarak adlandırılıyordu. Bunlara şerhli ve mülazımlar olarak iki yeni kategori daha eklendi.

Kalemîyenin çırak statüsündeki mensupları, medreselerdeki, derslere devam ederek, tekkelerde Farsçalarını geliştirerek, konaklarda özel derslere katılarak kendilerini yetiştiriyorlardı. Ustası bir çırağın yetiştigiğine karar verirse ona bir “mahlas” veriyor, “mindere” çıkarıyordu. Böylece katip olan bu kişiler meslek içinde yükselerek “hace” yani “hoca” oluyordu. Gerek eğitim biçimi, gerek kullanılan sözcükler bize bu yetiştirmenin lonca tipi bir model içinde olduğunu göstermektedir⁷¹.

Osmanlı İmparatorluğu katipler konusundaki yeni eğitim talebini kendi geleneksel mekanizmalarının yeni bir kullanım içinde çözümlerken, askeriye'nin sorunu daha zordu. Batı bilgisi ve teknolojisini sisteme getirecek kimse-ri ordu kendi içinden çıkaramıyordu. Yani teknik, yaratılacak yeni bir askeri elit eliyle getirilecekti. Bu bir ölçüde yabancılardan yararlanarak, yeni bir kurumsallaşma içinde olacaktı.

Osmanlılar daha 1644'te Avusturya'ya karşı giriştiği St. Gothard Savaşı sırasında Avrupa'nın değişen tabya sistemiyle karşılaşmışlardı⁷². Gene de Osmanlı ordusunun kendi iç mekanizmalarıyla bu yeniliklere uyum yapmayı bir ölçüde başardığı anlaşılmaktadır. 1711'de Prut Savaşında Osmanlı başarısı bir bakıma böyle bir uyumla ilişkili görülebilir. Osmanlılar orduda reform konusunda ilk ciddi adımı, Pasarofça barışı öncesinde, 1716'da, bir Fransız subayı olan Rocheford'a bir rapor hazırlatarak yaptılar. Bu raporda Babıali nezdinde bir yabancı danışmanlar heyeti kurulması ve özellikle de istihkam subayı yetiştirmek üzere okul açılması öneriliyordu. Lale devrinde İbrahim Müteferrika “Fenn-i Muharebe ve Talim-i Asker”e ilişkin bir risale yayınlamıştı. Bu risaledeki görüşler 300 askerle Haydarpaşa çayırında uygulamaya konulmuştu. 1730'daki Patrona Halil isyanıyla Lale devrinin yeniliklerine karşı çıkılmış olsa da kısa bir süre sonra orduda ıslahat yeniden gündeme gelmiştir⁷³. I. Mahmut döneminde özellikle ordunun teknik gücü olan topçular geliştirilmek istenir. Bunun için aslen Fransız olan 1706'da Avusturya'nın hizmetine girmiş orada müşirliğe değin yükselmiş Comte de Bonneval'den yararlanılır. Kont Avusturya'dan kaçarak 1729'da Osmanlılara sığınmıştı ve Gümülcine'de yaşıyordu⁷⁴. Humbara ocağındaki reform için orduda bir ulufeli Humbaracı-

⁷¹ Carter V. Findley, *A.g.e.*, s. 91-95.

⁷² Ömer Demircan, *A.g.e.*, s. 40.

⁷³ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1958, s. 17.

⁷⁴ Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931, s. 43-44.

lar sınıfı kuruldu. Üsküdar'da bir humbarahane açıldı. Humbarahanenin başına da Müslüman olan ve Ahmet Paşa adını alan Comte de Bonneval getirildi. Bunu izleyerek 1734'te de Üsküdar'da bir Hendesehane açıldı. Topçuluğun gerektirdiği, matematiğin öğretildiği bu kuruma bu konuda bilgili Mehmet Said Efendi tayin edildi. Böylece geleneksel eğitim sistemi dışında bir yeni eğitim kurumu yaratılmış oluyordu. Elçi Sait Paşa Fransa'dan gelirken 22 Fransız topçusu getirmişti. Onlar da burada görevlendirildi. Ahmet Paşa'nın ölümünden sonra bu kurumun başına evlatlığı Süleyman Ağa getirildi. Bu kurum, kısa bir süre sonra bunu kendi varlıkları için tehlike olarak gören Yeniçerilerin baskısı üzerine dağıtıldı⁷⁵. Bu ilk örnek, hem yeni bir kurumu yaratırken, Osmanlı yönetiminin, olduğunca içteki kaynaklarına dayandığını, hem de değişmeye karşı güçlere yeni bir kurumun kabul ettirilmesinin zorluğunu göstermesi bakımından ilginçtir.

1759'da Sultan III. Mustafa döneminde sadrazam Koca Ragıp Paşa'nın Süt-lüce'de sessizce hendese ve matematik derslerini eski "Hendesehane"den kalan birikimle başlattığı anlaşılmaktadır⁷⁶. III. Mustafa zamanında Fransız elçisi De Vergennes'in damadı Macar soylularından Baron de Tott topçu öğretmen subay olarak Osmanlıların hizmetinde bulunuyordu. Onun hatıratında sözünü ettiği matematik okulunun⁷⁷ (Mühendishane-i Bahri-i Hümayun) bu okul olması da söz konusu olabilir.

Bunlardan daha önemli girişimler ise mühendishanelerin açılmaya başlaması olmuştur. Akdeniz'e giren Rus donanmasının Çeşme'de Osmanlı donanmasını yakmış olması yeni ve zamanın tekniğine göre donatılmış bir donanmanın kurulmasını ve bu kalyonları yönetecek coğrafya ve hendese bilir subayların yetiştirilmesini gündeme getirmişti. 1773'te bu amaçla Haliç'te tersane yanında Hendesehane açıldı. Bu okul I. Abdülhamid döneminde 1784'te yeniden düzenlendiğinde "Mühendishane-i Bahri-i Hümayun" adını aldı. Adıvar'a göre bu okul Cezayirli Hasan Paşa'nın ilhamıyla De Todd'un yardımıyla açılmıştı. Okulun ilk baş hocası usta bir denizci olan Cezayirli Seyyit Hasan Hoca'ydı. Geleneksel yolla yetişen matematikçilerin son önemli temsilcisi Gelenbeyi İsmail Efendi de burada ders veriyordu⁷⁸. 18. yüzyıl sonunda açılan bu okul Osmanlı eğitim düzenine yüksek okul düzeyinde yapılan tek eklemeydi. Bunun daha önce yüksek eğitimin örgütlenmemiş olduğu bir alanda gerçekleştirilmiş olması herhalde bu alanda direncin de daha az olmasıyla yakından ilişkiliydi.

⁷⁵ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 18.

⁷⁶ Sadık Erdem (Haz.), *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Humâyun*, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1986, s. 5.

⁷⁷ A. Adnan Adıvar, *A.g.e.*, s. 183.

⁷⁸ A. Adnan Adıvar, *A.g.e.*, s. 183-185.

Bu okulun 1784'te yeniden düzenlenmesi Comte de Choiseul-Gouffier'in Fransız elçisi olarak İstanbul'a gelmesiyle yakından ilişkiliydi. Elçi Türkiye'ye askeri sanayi ve savaş gemileri yapımında yardımcı olacak bir grup sanat-kâr mühendis ve subayla birlikte gelmişti. Donanma yapımına yardımcı olacak ekip, Tulon tersanesi mühendislerinden Le Roy'un başkanlığında idi. Ayrıca dökümhane ve tophaneye yeni teknikleri getirecek teknisyenler vardı. Yüzbaşı Lafitte'nin başkanlığında bir grup, Boğaz'ın savunmasını düzenleyecek istihkâmları yenileyecekti. 1785'te on topçu subayı bu Fransız grubuna katıldı. Alt kademedeki bazı Türk subayları da Fransa'ya gönderildi. Fransız askeri misyonunun görevi 1789'da Rusya'nın baskısıyla sona erdi. Tulon'dan gelen deniz mühendisi Brun 1793'te İstanbul'da tersanenin yönetimini ele aldı. 1806'ya değin burada kaldı⁷⁹. Bu Osmanlı ordusunun aldığı ilk önemli dış teknik yardımdı denilebilir. Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un 1784'teki yeniden düzenlenmesi de bu gruptan iki Fransız ile Veziriazam Halil Hamit Paşa tarafından gerçekleştirilmişti⁸⁰.

III. Selim'in tahta geçişiyle orduyu yenileştirme çabaları hızlanmıştır. Bu çabalar Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması sonrasında Kabakçı Mustafa isyanıyla III. Selim'in öldürülmesi noktasına kadar varacaktır. Kendisi de topçuluk üzerine bir risale yazmış olan III. Selim tahta çıkar çıkmaz Eyüp'te Bahariye Köşküne Enderun ağalarından ve eski okulların yetiştirdiği kabiliyetli öğrencileri toplayarak "Mühendishane-i Sultani" adıyla bir okul kurmuştu. Bu okul 1792'de Halıcıoğlu'ndaki Humbaracılar kışlasına taşındı. Bu kışlanın bir kanadı da Lağımçı Ocağına (istihkâm) ayrıldı.

Bu okulun Hasköy yönündeki uzantısındaki boş arazide 1795'te Mühendishane-i Berri-i Hümayun kuruldu. Bu iki yeni okul ve Mühendishane-i Bahri-i Hümayun Haliç'te toplanmıştı. Her üç okul tek yönetim altına alındılar. Yeni kurulan Mühendishane-i Berri-i Hümayun zengin bir kütüphane ve ders araçlarıyla donatılmıştı. Bu yeni okula ilk başhoca olarak Abdurrahman Efendi atandı, onu Tamanzade Kırımlı Hüseyin Efendi izledi⁸¹. Bu okulun kanunnamesinde hocalarına "Hangi tarikten olur ise olsun tarikleri kaydolmayıp cünha-i azimesi veyahut emri hak zuhuru vuku bulmadıkça azil ve infisalden varestede olarak teyiden hoca olmaları meşrut kılma"⁸² denilerek güvence veriliyordu. Böylece Osmanlı eğitim sisteminde ikinci bir yüksek okul kurulmuş bulunuyordu.

⁷⁹ Max Roche, *La Presence Française en Turquie (1764-1866)*, *Annales Du Levant*, Université de Rennes, No. 1, 1985, s. 84.

⁸⁰ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 26-27.

⁸¹ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 26-27.

A. Adnan Adıvar, *A.g.e.*, s. 187.

⁸² İlhan Tekeli, *A.g.e.*, s. 66.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un kurulmasında Ebubekir Ratip Efendinin Avusturya Sefaretnamesi'nin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu sefaretname içinde yer alan 46 sayfalık "Akademya Enjeniyor" bölümü böyle bir okulun niteliğini ve gerekliliğini anlatıyordu⁸³. Burada karşımıza çıkan ilginç bir konu bu okula neden mühendishane adı verildiği olmaktadır. Ebubekir Ratip Efendi bu okulu medrese dersleri arasında bulunan "hendese" kökenli bir kelimeyle adlandırmamıştır. Batıdan aktarılmış bir sözcük kullanmıştır. Oysa bu okul kurulurken mühendishane adının verilmiş olması, hem yönetimin yeniliklere karşı gösterilen tepkiler konusunda duyarlı olması, hem de bu okulu algılamasında eski zihinsel kalıplarından tam olarak kurtulamadığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim sisteminde bu dönemdeki değişimleri tamamlamak için iki gelişmeye daha değinmek gerekecektir. Bunlardan birincisi Lale devrinde 1726'da Macar asıllı İbrahim Müteferrika ile Paris elçisi 28 Sa'it Çelebi'nin matbaayı Müslüman kesim içinde kurmak için, Şeyhülislamdan din dışı yayınlar yapmak koşuluyla, izin almasıydı. Yahudi, Rum ve Ermeni milletinden sonra Müslüman kesime de matbaa girmiş oluyordu. Matbaa kurulmasına karşın pek etkin olarak kullanılmadı. Matbaanın kapandığı 1742'ye değin ancak 17 kitap basıldı. 1784'te yeniden açılarak 1830'a değin geçen sürede ise sadece 29 kitap yayımlanabilmiştir⁸⁴. 1796'da açılan Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un matbaası ikincisi olacaktır. Bu matbaa ders kitaplarını, tercüme eserleri basmakta birincisinden daha etkin biçimde kullanılmıştır⁸⁵.

Üzerinde durulması gereken ikinci konu kütüphanelerdir. 18. yüzyılda İstanbul'da önemli kütüphanelerin kurulduğu görülmektedir. Vakfiyesi 1678'de kaleme alınan köprülü Kütüphanesi Köprülü Mehmet Paşa adına oğlu tarafından kurulmuştur. Lale devrinde III. Ahmet Topkapı Sarayında kendi adıyla kütüphaneyi kurmuştur. Bu saray okulunun bir uzantısı olarak da düşünülebilir. Nitekim vakfiyesinde bu kütüphanenin bir okul olarak kullanılmasından söz edilmektedir. 1741'de Defterdar Atıf Efendi Kütüphanesi, 1762'de Sadrazam Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1780'de I. Abdülhamid Kütüphanesi kurulmuştur⁸⁶. Hepsi İstanbul'da olan bu kütüphanelerden batı yazını bakımından en zengin olanı 1796'de kurulan Mühendishane-i Berr-i Hümayun Kütüphanesi olmuştur.

17. ve 18. yüzyıllarda Müslüman kesimin eğitim örgütlenmesindeki değişimleri gördükten sonra, Müslüman olmayan milletlerin ve onlara yönelik olarak çalışan yabancı okulların örgütlenmelerindeki değişimleri görelim.

⁸³ Enver Ziya Karal, *A.g.e.*, s. 49.

⁸⁴ Ömer Demircan, *A.g.e.*, s. 40.

⁸⁵ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 59.

⁸⁶ Müjgan Cunbur, "Kütüphane Vakfiyelerinden Notlar". *Erdem*, Cilt 1. Sayı 3. Eylül 1985, s. 711-744.

Rum Milletinin Eğitim Sistemindeki Değişmeler

Rum kesiminin 17. ve 18. yüzyılda eğitim sistemi, 16. yüzyılın kilise çevresindeki ilk eğitim ile Patrikhane’de yüksek eğitim veren “Rum Mektebi Kebiri”nden oluşan yapısını sürdürmüştür. Bu okulun 17. yüzyılda müdürlüğünü yapanlar arasında Padua’da tıp öğrenimi yapan Alexander Mavrokordata da bulunuyordu. Saray kürkçübaşı Kesriyeli Manolaki 1688’de mektebe ek bir bina yaptırmış ve yönetimi için önemli bir servet bağışlamıştı. 18. yüzyıl sonunda bu okulun öğretmenleri “Yunan Dilinin Hazinesi” adlı Yunan ulusalcılık akımı için önemli olan bir sözlüğün yazılmasını üstlenmişti⁸⁷.

Rum eğitim sistemindeki esas değişiklik 1776’da yapılan kilise içi reformla yönetimde ticaret kesiminin söz sahibi olması üzerine başladı. Bu değişimin eğitim sistemine yansımaları, daha çok orta öğretim düzeyinde olmuştur. Eğitimde ruhbanın baskısının azaltılmasıyla ticaret ile ilgili hünherlerin kazanılmasına yardım eden ve Yunan ulusalcılık ideolojisinin yayılmasında önemli etkisi olan akademilerin gelişmesi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu konuda belki de ilk örnek Alexander İpsilanti’nin 1776’da Bükreş ve Yaş’ta akademilerde geliştirdiği programdır. 19. yüzyıl başında ise Bükreş ve Yaş’ta kadastro ve mülkiyet sorunlarını çözmek için iki mühendislik okulu açılacaktır⁸⁸.

Bu akademilere bir başka örnek 1803’te Ayvalık’ta kurulan akademi oldu. Ayvalık 18. yüzyılın ikinci yarısına değin küçük bir yerleşmeydi. Bu dönem sonrasında İzmir’de olduğu gibi gelişmesi hızlandı. Ayvalık Rumları, İstanbul’da sarayda etkili Rumlar aracılığıyla özel bir imtiyaz sağlamışlardı. Bu imtiyaza göre Ayvalık’a Türk aileleri yerleşmeyecek ve Ayvalık kentinin yönetimi bağımsız olacaktı. Osmanlı devleti Ayvalık’ta bir ağa (voyvoda) ve kadı bulunduracak, yönetim her yıl seçimle belirlenen üç kişi (burjuva) elinde olacaktı. Bu imtiyazlar Mora’dan ve adalardan büyük bir Rum nüfusun Ayvalık’a göç etmesine neden olmuştu. Ayvalık’ta büyük bir yatılı okul kurulması için girişimlere başlandı. Akademinin kuruluş izni Kuşadası Metropolitisi Samoyil’in girişimi ve Prens Panayot Muruzi’nin yardımıyla alındı. Çok büyük bir yapı olan okulun inşaatı tamamlanarak 1803’te eğitime açıldı. Okulun öğretmenlerinin önemli bir bölümü Avrupa’da eğitilmişti. 1806’daki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rumların Rusya ile ilişkileri Osmanlıların Ayvalık üzerine dikkatlerini yoğunlaştırmıştır. Kapatılan ilk kurum ise Akademi olmuştur. Rum burjuvazisinden Paraskevas Salteli, Karaosmanoğlu’nun yardımıyla okulun yeniden açılması için izin alınmıştır. Bu okul, matbaacılık gibi etkinliklerin de Ayvalık’a çekilmesine neden olmuş, 1819’da Ayvalık’ta bir Rum matbaası açılmıştır. 1820’lerde bu okulu ziyaret eden bir kişi, okulda 4 öğretmen, 300

⁸⁷ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 2, İstanbul. 1940, s. 611-612.

⁸⁸ İlhan Tekeli, *A.g.e.*, s. 40.

öğrenci, 3.000 kitaplık bir kütüphane ve laboratuvarların bulunduğunu anlatmaktadır⁸⁹.

Bir başka gelişme İzmir’de 1810-19 arasında Konstantine Kumas tarafından açılan Jimnazyum oldu. Teselyalı zengin bir kürk tüccarının oğlu olan Konstantine, Tırnova’da John Pezaros’un okulunda okudu. 1796’da bu okulu bitirince Fenerli Rumların yanında çalıştı. Bu çalışmadan mutlu olmadı ve Larissa yakınındaki Ambelika’ya gitti, burada Spyridon Asanes’den cebir öğrendi. 1798’de Larissa’da yeni bir okul açıldı, ona hoca oldu. Larissa’dan gene Teselya’daki bir başka kent olan Tsaritsane’deki okula gitti. Burada, Pezaros’un okulundaki programa göre eğitimi yürütüyordu. Ama programa, yeni öğrendiği cebiri de katmıştı. 1799’da Assenes’le birlikte “konik kesitleri” üzerine bir kitap çevirdi. Bu kitabı 1803’te bastırarak Rum okullarına soktu. Ambelika’ya Viyana’dan gelen Gazés’in Kumas üstünde etkisi çok oldu. Kumas, 1804’te Gazés ile “Greek Lexicon”u hazırlamak için Viyana’ya gitti. Bu çalışmayı Rusya’daki Rum tüccarlarından Zosimaz kardeşler teşvik ediyorlardı. Bu girişimi kârlı bulmayan Gazés, Lexicon’u hazırlamaktan vazgeçti. Viyana’da bulunmak Kumas’a bazı matematik kitaplarını Rumcaya çevirmek olanağı verdi, deneysel fizik ve kimya öğrendi. Alman düşünüy ve Kant felsefesi ile tanıştı. Paris’te yaşayan bir Helenist olan Koreas’ın “Rum Eğitimi ve Dili Üstüne Emprovize Yansımalar” adlı çalışması da Kumas üzerinde etkili olmuştu. Rum eğitiminin modernleşmesinin ideolojik ve kuramsal çerçevesini çizmeye çalışan Koreas bir toplulukta uygarlığın yayılmasının Batı Avrupa’da olduğu gibi, dilin mükemmelleştirilmesinden sonra olacağına inanıyordu. Koreas modern Rumcanın, eski Yunan diline gitmeden, halk arasında yaşayan kelimelere dayanarak Rum aydınlarının yönlendirmesiyle kurulması gerektiğini savunuyordu. Bir uygulamacı olmayan Koreas’ın düşüncelerini Kumas uygulamaya koydu. 1808’de bir kimya kitabının çevirisini yapan Kumas bu kitabın okuyucularının hem bilgiye hem de gramere olan gereksinmelerini karşılayacağını söylüyordu.

Kumas 1810’da İzmir’de kurulan jimnazyuma müdür olmaya çağrıldı. Kumas, Koreas’ın etkilerini de taşıyan, bir program geliştirdi. Program felsefe ve bilim eğitimi üzerine kurulmuştu. Okulda deneysel fizik, kimya, matematik, coğrafya, ahlak okutuluyor, Koreas’ın düşünceleri paralelinde bir dil geliştirilmeye çalışılıyordu. Dersler de fizik ve kimya deneyleri yapıyordu. Bu deneyleri izlemeye kentten okul çağı dışındakiler de geliyordu. Orta öğretim düzeyinde de olsa okulda Kant felsefesi okutuluyordu. Okulun ünü kısa zamanda yayıldı. Okulun kitap baskı paralarını bile kapsayan geniş bütçesi için

⁸⁹ Frank Andrews Stone, *Academias for Anatolia*, University Press of America, New York, 1984, s. 28.

Odesa'dan, Boğdan'dan, İstanbul'dan yardımlar geliyordu. Kumas, biraz sonra değineceğimiz, Kuruçeşme okulunda ve Odesa'da da ders vermeye çağrıldı.

Kumas'ın aydınlanmacı dünyevi eğitim programı kilisenin tepkisini çekmekte gecikmedi. İlk tepki eğitimin birinci yılında ortaya çıkmıştı. Kumas Rum cemaat liderlerini Avusturya konsülünün de yardımıyla eğitimi sürdürmeye razı edebildi. Ama 1819'da kilise ağır basarak okulu kapattıracaktı⁹⁰. Rum eğitiminin örgütlenmesinin tamamen dünyevi bir içerik kazanmasına olanak vermeyecektir.

Burada Kumas'ın öyküsünün biraz ayrıntılı olarak verilmesinin nedeni, Rum milletinin bu dönemde orta öğretim kademesinde nasıl gelişmiş ve dış dünya ile karşılıklı etkileşim içinde bir eğitim sistemi oluşturduğunu gösterebilmek içindir. 1814'te "Müzeler Cemiyeti"nin kurulmasından sonra bu gelişme daha da hızlanacaktır⁹¹. Bu Osmanlılardaki ulusal hareketlerin gelişmesi ve Balkanlaşma sürecinin arkasında nasıl bir ideolojik hazırlığın bulunduğu göstermesi açısından da ilginçtir.

Bu Rum okulu sisteminin bir parçası da 1803'te Kuruçeşme'de kurulan orta eğitim kadar yüksek eğitim işlevine de sahip Kuruçeşme okuluydu. Okul Divan-ı Hümayun tercümanlarından Dimitraştı Morozbeyzade tarafından kurulmuş ve yönetilmiştir. Kardeşi Boğdan voyvodasıydı. Okul Fenerli Rumlarca kurulmasına karşın, öğrencileri Rum cemaatinin fakir kesiminden gelmekteydi. Fener burjuvazisi kendi çocuklarını konaklarda yetiştiriyordu. Bu okul zengin burjuvazinin kendisini yeniden üretmesinden çok, onun iş ve toplum hayatındaki gereksinmelerini karşılayacak meslek sahiplerini yetiştirmek için kurulmuştu. Okuldaki eğitim alanları dil, edebiyat, matematik ve tıptır. Bunun yanında bir hastanesi ve darülacezesi vardır. Okuldaki matematik eğitiminin hendesehaneler düzeyinde olduğu, tıp eğitiminin ise devletin resmi tıp eğitimi olarak tanındığı anlaşılmaktadır.

Bu okuldaki laik eğitimin gelişmesi kilise tarafından hoş karşılanmamıştır. Osman Nuri Ergin'in sözleriyle "tedrisatta bir takım yenilikler yapılmış olması; bizzat mutaassıp Rumların da ve belki de ruhani reislerin de hoşuna gitmemiş olacak ki, bağırıp çağırıyorlar diye talebesi dövülmüş, Müslümanlar kışkırtılarak tecavüz yaptırılmıştır..."⁹² Kuruçeşme'deki okul 1820'de Yunan ayaklanmasına değin yaşamış Rum tercümanların Babıali'den uzaklaştırılmasına koşut olarak, bu okul da kapanmış ya da Fener'deki okulla birleştirilmiştir.

⁹⁰ E.G. Vallianatos, "Constantine Koumas and the Philological Gymnasium of Smyrna 1810-1819". *East European Quarterly*, Vol. VI, No. 4, s. 419-443.

⁹¹ Bertold Spuler, "Reflexions sur le Systeme Scolaire des Minorites Chretiennes de la Turquie A la fin de L'epoque Ottomane", *REI*, XLIV, 1976, s. 249.

⁹² Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 618-621.

Ermeni Milletinin Eğitim Sistemindeki Değişmeler

Ermeni eğitim sisteminde de gelişmeler daha çok 18. yüzyıl içinde başlamış ve bu yüzyılın sonunda hızlanmıştır. Bu gelişmeler iki yönlü olmuştur. Bu yönlerden biri Osmanlı İmparatorluğu dışında Venedik, Etmidtzian ve Moskova gibi Ermeni kültürünün gelişip yayıldığı odakların oluşması, öteki ise Osmanlı İmparatorluğu içindeki gelişmelerdir.

Bu dış odaklardan özellikle etkili olan Mekhitaristlerin Venedik'te Saint Lazar Adasındaki gelişmesi de 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda başlamıştır. Abbot Mekhitar 17. yüzyıl sonuna doğru Sivas'ta doğmuştur. Genç yaşında dini kisveyi giymiştir. Mekhitar Ermeni patrikliği ile Roma kilisesini birleştirerek Ermenilere koruma sağlamak istiyordu. 1700'de Sivas'ı terk ederek İstanbul'a geldi. İlk kitaplarını burada bastırdı. İstanbul'da rakiplerinin saldırısı üzerine barınamayınca, Venediklilerin elinde bulunan Modon kentine gitti. Venedikliler Mekhitar talebelerine iyi kabul gösterdiler. Türklerin Modon'u alması üzerine Mekhitar rahipleri Venedik'e geçtiler. 1715'te Venedik senatosundan Saint Lazar Adasının kendilerine verilmesini sağlayan bir karar çıkarttılar. Daha önce bir cüzzam hastanesinin bulunduğu, artık boşalmış bulunan, adayı imar ederek bir dinsel bilimsel merkez haline getirdiler. Dini ve bilimsel kurumlar 1740'ta tamamlanmış bulunuyordu. Kuruluş öyküsünden de anlaşılacağı üzere Mekhitaristler Latin patronajı altındaydı. Burası Avrupa'da yayımlanan önemli bilimsel eserlerin Ermeniceye çevrildiği ve buradaki matbaada basılarak tüm Ermeni dünyasına dağıtıldığı bir merkez haline geldi. Abbot Mekhitar öldükten sonra burada kurulan Saint Lazar Akademisi ve matbaasının yönetimi İstanbullu Ermeni ilim adamlarından Melişor'un eline geçti. 1773'te Mekhitarist'ler arasında çıkan uzlaşmazlık sonucu içlerinden bir grup Trieste'de ayrı bir kilise kurmuştur. Burasını Napolyon'un istila etmesinden sonra bu grup 1811'de Viyana'ya taşınmıştır. Venedik ve Viyana'daki bu iki merkez, Avrupa dillerinden Ermeniceye çevirileriyle, Ermeni ulusal bilincini oluşturmakta etkili olan eski Ermeni eserlerini yayımlayarak, Ermeni diline ait "Saint Lazar Kamusu"nu hazırlayarak, Ermeni uyanışına büyük katkı yapmışlardır. Viyana merkezi 1825'te Pangaltı'da erkekler için bir okul açmıştır⁹³.

Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermeni okullarının sayısının artması ve yeni bir okul kademelenmesinin ortaya çıkışı 18. yüzyıl içinde olmuştur. Bitlis yakındaki "Amlorti" manastır mektebi 1710'larda gelişerek, dini bilgiler yanında fen bilgileri öğretimine de başlamıştır. 1707'de Etmidtzian'ın manas-

⁹³ Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, Çınar Yayınları, İstanbul, 1978, s. 113-115.

Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 658-663.

Frank Andrews Stone; *A.g.e.*, s. 12.

tırından İstanbul'a gelen rahip Azvazadur ilk olarak Ermenicenin grameri hakkında bir kitap getirmiştir. 1715'te Üsküdar'da papaz namzetleri için ilahiyat ve felsefe okutan bir okul açılmış 1741'de bu okul Kumkapı'ya nakledilmiştir. Aynı yıl Kumkapı'da bir kız okulu kurulmuştur. 1752'de Balat'taki Ermeni kilisesinin bir odasında yüksek ilimler okutulmasına başlanmıştır. Bundan sonra İstanbul'da kurulan Ermeni okullarının ve mahalle kütüphanelerinin sayısı hızla artmıştır. Ermeni eğitim sisteminin gelişiminde dönüm noktası Amira Şinork Mıgırdıç Miricanyan'ın 1790'da devletten izin alarak ilk resmi okulu Kumkapı Fıçıçı sokağında açması olmuştur. Kumkapı okulu gramer eğitimiyle öteki okullardan ayrılıyordu. 1824'te Patrik Karabet Kumkapı'daki mektebi himayesine alarak programını değiştirtti, Türkçe eğitimine de ağırlık vererek, bir yüksek okul haline getirdi. 1803-12 arasında İstanbul'un tüm semtlerinde ücretsiz eğitim yapan Ermeni cemaat okulları açılmıştı. 1824'te Patrik Karabet Anadolu'daki Ermeni cemaatine gönderdiği bir tamimle, her cemaatin okul açmasını istiyordu⁹⁴. Okul sisteminin gelişmesinin yanı sıra dış ilişkilerini de artırdılar. 1810'da Paris'teki Yaşayan Diller Okulu'na, 1816'da Moskova'da kurulan Lazaryan Enstitüsü'ne, 1823'te Tiflis'te kurulan Nersesyan Seminerine öğrenci göndermeye başladılar⁹⁵. Böylece dış ve iç etkilerle Ermeni toplumu, bir taraftan dilini geliştirirken öte yandan özellikle ilk eğitimini yaygınlaştırıyordu.

Yahudi Milletinin Eğitim Sistemindeki Değişmeler

16. yüzyılda oldukça gelişmiş bir eğitim sistemine sahip olan Yahudiler, 17. ve 18. yüzyılda Rum ve Ermeni milletlerinin gösterdiği gelişmenin tersine bir gerileme gösterdi. Bu gerileme Yahudilerin ticaret içindeki önemlerini ve Osmanlı sarayındaki doktor, banker ve tercüman olarak yerlerini Rum ve Ermenilere kaptırmalarına koşut olarak mistisizme ve "batıl inançlara" yönelmeleriyle, birbirini güçlendirerek geliyordu.

Bu ortam içinde Sabbatay Sevi'nin 1648 ve 1666'da mesihlik iddiasında bulunması, Yahudi toplumunda büyük bir karışıklık yarattı ve mistisizme yönelmesine neden oldu. Sabbatay Sevi'nin sonunda hayatını kurtarmak için Müslümanlığı kabul etmesi, özellikle Selanik'te zengin Yahudilerin "dönme" kategorisi içinde yeni bir topluluk oluşturmalarını sağladı. Böylece Yahudi toplumu, burjuvazisinin bir bölümünü kaybetmiş oldu⁹⁶. Ama bu aynı zamanda tarih, matematik, astronomi vb konularda eğitim yapan Yahudi toplumunu kabalistik vb Et Haim's çalışmalarına yöneltti. Bu ise Yahudi toplumunun ka-

⁹⁴ Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 12.

⁹⁵ M. Hidayet Vehapoğlu, *Osmanlılardan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990, s. 10.

⁹⁶ Selahattin Galip, *Belgelerle Türkiye'de Dönmeler ve Dönmelik*, İstanbul, 1977.

ranlıkçılığa yönelmesi demekti. Osmanlı toplumunda ilk matbaayı kuran Yahudilerin matbaaları susmuştu. 1655'ten 1695'e değin Selanik'te, 1674'ten 1720'ye değin İzmir'de, 1685'ten 1710'a değin İstanbul'da tek bir kitap bile basılmadı.

Bu Ortodoks dini baskının yüksek olduğu dönemde, tek karşı hareket İstanbul'daki Eskenazi Yahudilerinden yayıncı Joha ben-Jacop'un başlattığı geniş kitlenin kolayca anlayabileceği dini kitaplar yayınlama oldu. Bunların ilki olan Mean Loez 1730'da yayımlandı. Din adamlarının karşı koymasına karşın büyük bir yayılma gösterdi. Bunu ahlak, Talmud, tarih, tıp konularında İbrance ve *Ladino* yayınlar izledi⁹⁷. Dini Ortodoksluğun tekeline kıran bu hareket sadece yayın alanında kaldı, eğitim örgütlenmesinde değişiklik getirecek bir nitelik kazanamadı.

Yabancı Okulların Gelişimi

17. ve 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar Katolik Kilisesi'ne bağlıdır. Protestanların okulları ise ancak 19. yüzyıldan sonra gelişme göstermiştir. Yabancı okullar değişik işlevleri birarada yerine getiriyorlardı. Bu işlevlerden birincisi, özellikle Osmanlı liman kentlerinde, çok sayıda bulunan yabancıların yeniden üretimidir. İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu'yla Avrupa'nın gittikçe kurumsallaşan dış ilişkilerinin gerektirdiği Osmanlıca bilir kadroların yetiştirilmesi idi. Üçüncüsü ise bir yandan Batı Hristiyanlığının, Doğu Hristiyan cemaatleri içinde yayılımını gerçekleştirmek, öte yandan da Avrupa sermayesi için doğuda aracılık işlevi görecek grupları yetiştirmekti.

İlk örgütlenen Katolik okulları Cizvitlerin (Jesuite) açtığı okullardır. 1583'te Pera Hristiyanlarının isteği ve Fransız sefirinin aracı olması üzerine Papa Cizvitleri Latin çocuklarının eğitimi için İstanbul'a göndermiştir. Bunlar da Saint Benoit okulunu kurmuşlardır. Bu okulda Latince, Rumca gramer ve matematik gibi konularda eğitim veriliyordu. Okulun öğrencileri İstanbul'daki Latinler ve Rumlardan, az sayıda da Yahudilerden oluşuyordu. 17. yüzyılın sonuna doğru eğitimde Fransızca, Türkçe ve Rumca dersler veriliyordu. 1703'te Cizvitler bir matbaa kurdular. 1729'da Cizvitlerden per Krusinski'nin yazdığı Afganistan Harpleri tarihi kitabı Nevşehirli İbrahim Paşa için İbrahim Müteferrika tarafından çevriliyordu⁹⁸.

İstanbul'da gelişen ikinci Katolik okulu Kapüsenlerin (Capusin) 1587'de Pera'da kurdukları Saint Louis okuludur. Bu okul da Saint Benoit okulu gibi

⁹⁷ Joseph Nehama, *Histoire des Israelites des Salonique*, Tome VI et VIII, Communaute Israelite de Thessalonique, 1978, s. 424-522.

⁹⁸ Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 638-639.

salgın hastalıklar dolayısıyla düzenli çalışmamış, ancak 1625'ten sonra sürekli hale gelmiştir. 1637'de Fransa kralının mektebi büyütmesinden sonra okulun saygınlığı artmış, Pera'nın üst tabakasının çocukları genellikle bu okula devam etmiştir. 1669'da da Fransız kraliyet konseyinin emirleriyle İstanbul ve İzmir'deki Kapüsen okullarına 6 "dil oğlanı" çevirmen gönderildi. 1673'te İstanbul'daki okulda "College de Peres Capusin de Saint Louis" adıyla bir bina yapıldı. Bu okulda Türkçe, Arapça, Farsça öğretiliyordu. Buradan 1726'ya değin mezun olan 43 öğrenci arasında birçok ünlü doğu bilimci (şarkiyatçı) çıkmıştır⁹⁹.

Fransızlar belki de çevirmen yetiştirilmesi bakımından bu okuldan yeterli sonuç alamayınca, 9-10 yaşlarında Ermeni, Maruni, Rum, Koptik ve İtalyan çocuklarını Osmanlı ülkesinden Paris'e götürerek Cizvitlerin Paris'te açtıkları Louis-Le-Grand kolejinde yetiştirmeye çalıştılar. Bunlar da çevirmen olmaktan çok tüccar olmayı yeğleyince, Fransız tüccar ve dragoman (tercüman) çocukları arasından seçilen gençlerin önce Paris'te sonra İstanbul'da eğitilmesi yoluna gidildi. Böylece ünlü dragman aileler türediler. 1795'te de Paris'te Yaşayan Doğu Dilleri Okulu açıldı. 1831'den sonra çevirmen olacaklarda bu okulun diploması aranmıştır. İngilizler ise Levant Şirketi aracılığıyla Rum çocuklarını Oxford Gloucester College'da eğiterek çevirmen sorununu çözmeye çalışırlarsa da, bu yolun başarılı olmaması üzerine yerli reayaya dayanmak zorunda kalmışlardır¹⁰⁰.

1773'te Cizvitlerin girişimlerinin kaldırılması üzerine 1780'de Fransa kralı Saint Benoit okulunu Lazaristlere bırakmıştır. Lazaristler 1783'te Cizvitlerin dini işlevlerini üstlerine aldılar. 1787'de Lazaristlerin misyonları için binalar yapıldı. 1804'te Lazaristler, yeni Saint Benoit kolejini eğitime açtılar. Bu okulun 1811'de 60 öğrencisi bulunuyordu. Öğrenciler daha çok Levanten ailelerin çocuklarıydı. Aynı yıl salgın hastalık dolayısıyla kapanan okul, ancak 1831'de yeniden açılacaktır¹⁰¹.

Anadolu'da Protestan misyonerlerin ilgisi 19. yüzyılın başlarında ortaya çıktı; bunları Amerikalılar örgütlüyordu. ABD'nin Anadolu'yla ticari ilişkileri de aynı yıllarda gelişti. Amerikan Ticaret Odası İzmir'de 1811'de açılmıştı. İlk ABD'li misyonerler Pliny Fisk ve Levi Parson's 14 Ocak 1820'de İzmir'e geldiler. Bunlar "American Board of Commissioners for Foreign Missions" adlı örgütün temsilcileriydi. Bu misyonerler ve onları izleyenler ilk yıllarda

⁹⁹ Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 640.

İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı, 1990, s. 12-13.

¹⁰⁰ Ömer Demircan, *A.g.e.*, s. 38.

¹⁰¹ Max Roche, "L'Education et la Culture Françaises a Constantinople et a Smyrne dans la Premiere Moitie du XIX- Siecle", *L'Empire Ottoman La Republique de Turguie et la France, Varia Turcica* III, Edition Isis. İstanbul, 1986, s. 233-234.

incelemeler yapıp, Türkçe, Ermenice ve Arapça öğrendiler. İlk Amerikan misyoner okulu 1824'te Beyrut'ta kuruldu. Protestan rahipler Katolik ve Müslüman çevrelerinde karşılaştıkları tepkileri İngiliz konsoloslarının desteğiyle aşmaya çalıştılar. Bu başlangıçtan sonra Protestan okullarının hızlı gelişmesi 19. yüzyılın geri kalan döneminde olacaktır¹⁰².

Osmanlı İmparatorluğu'nun Bilime Yaklaşımındaki Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. ve 18. yüzyıllarda eğitim sistemindeki değişimleri gördükten sonra Müslüman kesimde batı dünyasındaki bilimsel gelişmelere yönelmenin nasıl olduğunu, ulusal ve bilimsel dil sorununa nasıl yaklaşıldığını, yeni ortaya çıkan yüksek öğrenim kurumlarında akademik otoritenin nasıl yapılandığını daha ayrıntılı olarak ele alalım.

Bu dönemde temel sorun bilim ve felsefede Batı dünyasında yaşanmakta olan gelişmelere nasıl yaklaşıldığı, bu gelişmelerden toplumun nasıl haberdar olduğu, bunların kimler eliyle nasıl bir örgütlenmeyle Osmanlı toplumu içinde, ne yaygınlıkta üretilir hale geldiğidir.

Çok genel bir yargı olarak Batı'daki bilimsel bilgi üretiminin izlenmesi ve aktarılmasında bir önceki dönemin yüksek eğitim kurumlarının etkili olmadığı, hatta engelleyici bir rol oynadığı söylenebilir. Osmanlı toplumunda değişik fırsatları kullanarak yetişmiş kimselerin, yeni kurumlar içinde bir araya getirilmesiyle zaman zaman da dıştan olan yol göstermelerle, sınırlı ölçüde de olsa batı biliminin aktarılmaya ve yeniden üretilmeye başladığı bu yargıya eklenebilir. Bu dönemde kendini yetiştirme fırsatını bulan kişilerin daha çok kalemiye içinden çıktığı gözlenmektedir.

17. ve 18. yüzyılı kapsayan dönem içinde medresenin iki yönden gelen etkilerle eğitimini salt nakli ilimler alanına doğru daralttığı söylenebilir. Bu etkilerden biri tasavvufa karşı tutumunu katılaştırmak biçiminde olmaktadır. Bu tutum 17. yüzyılın ortalarında IV. Murat döneminde Mehmet Birgivi'nin izleyicileri olan Fakihler ya da Kadızadeliler olarak adlandırılan grubun başkentte siyasal etkisinin en yükseğe çıktığı yıllarda bu tutum en uç noktasına varacak, Kadızadelilerin İstanbul'dan uzaklaştırılmasıyla bir ölçüde yumuşayacaktı¹⁰³. Medrese eğitiminin büyük ölçüde salt nakli bilimlere indirgenmesinde ikinci etki medrese programlarından akli bilimlerin ve felsefenin büyük ölçüde dışlanmasıyla olmuştur denilenilir. Bu sav 17. yüzyılın bilim dünyasından günümüze kalan en saygın ismi Katip Çelebi tarafından ileri sürülmektedir. Katip Çelebi'ye göre Fatih Sultan Mehmet medreselere Hâşiye-i Tecrid ve Şehr-i Mevakıf derslerini koydurmuştu. "Sonra gelenler bu dersler

¹⁰² Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba, İstanbul, 1989, s. 10-35.

¹⁰³ Abdülbaki Gölpınarlı, *A.g.e.*, s. 88-89.

Joseph Van Hammer Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1985.

felsefiyattır deyu kaldırıp Hidaye ve Ekmel dersleri okumağı makul gördü. Yalnız ana iktisar namakul olmakla ne felsefiyat ve ne Hidaye ve Ekmel kaldı...". Katip Çelebi'ye göre bunu yapanlar yeri göğü bilmez cahillerdir. Katip Çelebi yalnız felsefenin değil matematik, astronomi vb akli bilgilerin de programlardan kalktığına işaret ettikten sonra, bunları bilmeyen medrese mezunlarının pratikte nakli bilgileri de uygulayamayacağını, adalet dağıtamayacağını örnekler vererek açıklamaktadır¹⁰⁴. Gene Katip Çelebi'ye göre medresenin bu hale düşmesi üzerine "...bazı kenarda Ekrad diyarında yer yer kanun üzere şügl eden taliblerin mübtedileri Rum'a gelip azim tafra satar olmuştur..."¹⁰⁵. Katip Çelebi'nin bu ifadesi büyük ölçüde Abdal Han'ın koruyuculuğunda, Bitlis'te ortaya çıkan bilimsel gelişmeye işaret etmektedir.

Muallim Cevdet Bey ise medreselerin matematik vb ilimlerde geri kaldığını kabul etmesine karşın, Katip Çelebi'nin felsefe eğitiminin gerilediği yolundaki saptamasına katılmamaktadır. Cevdet Bey'in savı Katip Çelebi'nin kalktığını söylediği bazı felsefe kitaplarının daha sonraki yıllarda da okutulmuş olmasına dayanmaktadır. Ama Birgili Mehmet Efendi'nin bu dönemde etkili olan bilimleri yararlı ve zararlı olarak ayıran görüşlerinin böyle bir sonucu doğurması beklenir. 18. yüzyılın ilk yarısında Fransız elçisi Villeneuve'ün isteği üzerine Osmanlı bilim hayatı üzerine hazırlanmış Kevakib-i Seba'da faydalı bilimler; Akaid, fıkıh, Arap dil ve edebiyatı, mantık, matematik, astronomi, anatomi, tıp; ne faydası ne zararı olan bilimler şiir ve edebiyat, zararlı bilimler olarak ise felsefe, sihir, astroloji sayılıyordu. Daha önce Birgili'nin zararlı bilimler arasında saydığı astronomimin ve "mendup" grubunda saydığı tıbbın 18. yüzyılda yararlı bilimler kategorisine girmesi bir değişmeyi gösterse bile felsefenin dışlanması sürüyordu¹⁰⁶.

Bu saptamadan sonra Osmanlı medreselerinin neden bu duruma düştüğü sorulabilir. Bunun yanıtlarını bir ölçüde 17. yüzyılın ilk yarısında yazılmış Koçi Bey risalesinde ve bu dönemlerde medreseleri düzeltmek için Osmanlı sultanlarının yaptığı müdahalelerde buluyoruz. 1598'de III. Mehmet'in, 1609'da I. Ahmet'in Adaletnameleri'nde, 1728'de III. Ahmet'in ve 1750'de I. Mahmut'un medreseleri ıslah girişimlerinde olduğu gibi. Bu girişimler Koçi Beyin "tarihi ilim...arasında cari olan kanun-i kadim tenezzül bulmuştur", saptamasından yola çıkarak ilmiye sınıfına girmenin ve bu sınıf içinde yükselmenin eski kurallara göre yürütülmesini istemiştir¹⁰⁷. Yani geri kalmanın nedeni olarak, yeterli bilgi birikimine sahip olmayanların hak etmedikleri yerlere atanması-

¹⁰⁴ Aydın Sayılı, *A.g.e.*, s. 360.

¹⁰⁵ A. Adnan Adıvar, *A.g.e.*, s. 111.

¹⁰⁶ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 185-187.

Muallim Cevdet, *A.g.e.*, s. 96-97.

¹⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 244-247.

nı, başka bir deyişle akademik otoritenin işleyişindeki bozulmayı görmüşlerdir. Bu açıklama bir bakıma doğrudur, ama iki soruya yanıt getirmekte yetersiz olmaktadır. Bunlardan birincisi bu bozulmanın neden olduğudur, ikincisi ise bu bozulma olmasa gene de medresenin saygınlık kaybının olup ya da olmayacağıdır. Birincisinin yanıtı Osmanlı İmparatorluğu'nun sayısal olarak artan eğitilmiş insan gücü talebini karşılamakta yetersiz kalmasında bulunabilir. İkincisinin yanıtı ise, medrese eğitiminin geçmişteki içeriğiyle bile imparatorluğun yeni karşılaştığı sorunlar hakkında yeterli olmayacağı ve yeni problemlere yeterli yanıtlar getiremeyen,¹⁰⁸ başka bir deyişle Batı'nın yeni bilimine uzanamayan medresenin ve ilmiyenin saygınlık kaybına uğrayacağı çıkarsamasıyla verilebilir.

Genelde medresenin gelişmelere kapalı olmasına karşın, uzmanlaşmış tıp medresesinin 18. yüzyılın sonunda Şanizade Ataullah ve Mustafa Behçet Efendiler gibi Batı bilimine bir ölçüde açık kişileri yetiştirebilmiş olmasına bakılarak¹⁰⁹ bu yargının dışında tutulması gerektiği düşünülebilir.

Enderun'daki eğitimin bu yüzyıllar içinde nasıl geliştiği hakkında yapılmış araştırmalar sınırlı olduğu için yeterli bilgilere sahip değiliz. Ama Enderun'un 1812-30 arasındaki tarihini yazan Hızır İlyas Ağa'nın verdiği bilgilerden buradaki eğitimin de bir gerileme içinde olduğu çıkarsanabilir. Bir önceki dönemde sadrazamların büyük bölümü Enderun'dan yetişmiş iken, 18. yüzyıl içinde değişen on kadar sadrazamdan sadece biri Enderun kökenli olmuştur¹¹⁰.

Geleneksel Osmanlı yüksek eğitim kurumlarının genellikle batı bilimsel gelişmelerini Osmanlı İmparatorluğu'na taşımak konusundaki yetersizlikleri açık hale gelince, Batı'daki bilimsel ve teknolojik gelişmelerden en azından Batı'ya gönderilen elçilerin sefaretnameleri¹¹¹ aracılığıyla haberdar olan Osmanlı sultanlarının ve yöneticilerinin bu bilgilerin sisteme girişini sağlamakta sistemli bir tercüme faaliyetini başlatacağı düşünülebilir. Nitekim Lale devrinde Nevşehirli İbrahim Paşa'nın bir tercüme heyeti oluşturduğu bilinmektedir. Ama bu heyetin yaptığı çeviriler Batı'dan değil Arapça ve Farsçadan olmuştur. Örneğin İbn Sina'nın *El Kânun fıt-Tıbbı'nı* Türkçeye çevirmişlerdir. Aristo fiziğini ise ilk kez doğrudan Yunanca kaynaktan Arapçaya tercüme etmişlerdir. Ayrıca İbrahim Paşa'nın ilgi duyduğu bazı tarih ki-

¹⁰⁸ Carter V. Findley, *A.g.e.*, s. 61.

¹⁰⁹ A. Adnan Adıvar, *A.g.e.*, s. 193-195.

¹¹⁰ Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun*, (Çev. anlatan Cahit Kayra), Güneş Yayınları, İstanbul, 1987, s. 44-47.

¹¹¹ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1968.

taplarını da çevirmişlerdir¹¹². Tercüme Heyeti dışında da çeviriler yapılmıştır. Yirmisekizinci Mehmet Çelebi Şehrezuri'nin Seceretül İlahiye'sinin Hikmet-i Tabiiye (Fizik) kısmını Türkçeye çevirmiştir. Matbaanın kurulması da basılan kitap sayısını artırmamıştır. Bu matbaanın bastığı az sayıdaki kitaplar listesinde pozitif bilimlere ait olan kitap sayısı altıdır. Ötekiler tarih ve lügatlerdir¹¹³.

Bu kitaplar içinde, siyasal kullanımı çok belirgin olan coğrafya eserlerine bir ölçüde verilen önem dikkati çekmektedir. Wilhelm ve John Blaeau'nun 11 ciltlik Atlas Major'u 17. yüzyıl sonunda Behram-üd Dımişki tarafından eklemelerle çevrilmiştir. İbrahim Müteferrika, Katip Çelebi'nin Cihannüma'sını bir ölçüde yenileştirerek yayımlamıştır¹¹⁴. Kuşkusuz bu cılız tercüme ve yayın etkinlikleri bu dönemin Avrupa'sında yaşanmakta olan bilimsel devrimi Osmanlı İmparatorluğu'na aktarmaktan uzaktır. Toplumda Avrupa'daki bilimsel gelişmeye talep yaratacak kurumlar oluşmadan salt bir çeviri kurumu ve matbaanın kurulması ancak çok sınırlı etki yaratabilmiştir. Bu kurumlardan daha çok varolan bilgi anlayışını yeniden üretmekte yararlanılmıştır denilebilir.

Batı biliminin aktarılmasındaki daha köklü kurumsallaşmanın 18. yüzyılın son çeyreği içinde mühendishanelerin kurulmasıyla başladığını gördük. Bu kurumların ilginç bir özelliği yeni bir bilim anlayışıyla kurulmalarına karşı bu eğitim kurumlarına atanan hocaların Osmanlı toplumu içinde yetişen kişiler olmalarıdır. Bu hocalar bu amaçla özel olarak Avrupa'da yetiştirilmemiştir. Bu açıklanması gereken bir durumdur. önce belirtilmesi gereken, söz konusu olan ve Batı bilimine açık olarak yetişmiş bu kişilerin az sayıda olmasıdır. İmparatorluğun geleneksel eğitim kurumları, dış ilişkilerinin biçimi, büyük kentlerindeki yaşantının örgütlenme yollarının, meraklı kişilerin belli bir kuruma bağlı kalmadan kendilerini yetiştirmesine olanak vermektedir denilebilir. Bu az sayıdaki kişinin İstanbul ortamında nasıl yetişebildiklerini daha iyi kavrayabilmek için, bu dönemin bazı ünlü bilim adamlarının yaşam öyküleri üzerinde kısaca duralım.

17. yüzyılın ilk yarısından günümüze kalan en ünlü bilim adamı Katip Çelebi (1609-57) Enderun'dan silahdar olarak çıkmış olan Abdullah Ağa'nın oğludur. Çocukluğunda her Müslüman çocuğu gibi din eğitimi gördü, Kuran'ı yarısına kadar ezberledi. Ünlü bir hattattan yazı dersi aldı. 14 yaşında da babasının yanında Anadolu Muhasebesi Kalemine sakird oldu. Önce babasıyla

¹¹² Esin Kahya, "Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim", *Erdem*, Cilt 3, Sayı 8 Mayıs 1987.

Bekir Karlığa, "Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve 18. Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi", *Bilim Felsefe Tarih*, Sayı 1, Mayıs 1991, s. 312.

¹¹³ A. Adnan Adivar, *A.g.e.*, s. 151.

¹¹⁴ A. Adnan Adivar, *A.g.e.*, s. 137, 154.

birlikte, daha sonra yalnız başına birçok askeri sefere katıldı. Bu seferler sırasında medreselerde derslere devam etmiştir. IV. Murad'ın Revan (Erivan) seferinden sonra kendisini tamamen bilime vermiştir. Bu tarihten sonra bir yandan yazma kitaplar toplayarak kendi kütüphanesini geliştirmiş ve birçok müderrisin derslerine devam etmiştir. Bunlar arasında Arec Mustafa Efendi, Kürt Abdullah Efendi, Keçi Mehmet Efendi, Molla Veliyüddin, Mısırlı Şeyh Sırrı al-din Abu al-Rıza vardır. Ayrıca bir Fransız papazı iken Müslüman olmuş Şeyh Mehmed İlyasi ile dostluk kurmuştur. Bunlar arasında Katip Çelebi'nin geometri, astronomi ve müsbet bilimlere yönelmesinde Arec Mustafa Efendi'nin, batıdaki bilimsel gelişmeleri tanımada Şeyh Mehmed İlyasi'nin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Katip Çelebi medrese eğitimini düzenli olarak tamamlayıp icazet almamıştır. Yaşamını katiplikle kazanmasına karşın bu karnalda da hızlı bir yükselme gösterememiştir. Yirmi yıl çalıştıktan sonra terfi ettirilmemesi üzerine bir ara istifa etmiş, üç yıl görev dışı kalmıştır. Yazdığı "Takvim-al Tavarih" adlı eseri sonrasında Şeyhülislam aracılığıyla kendisi ikinci halife yapılmıştır.

Medresenin akademik otoritesinin çerçevesi içinde başarı göstermemiş, hatta kalemiye içinde ilerleyememiş olan Katip Çelebi kendi evinde yaptığı çalışmalarla 21 kadar çeviri ya da özgün eser vermiştir. Bunlar arasında Şarkiyat ve Türkiyatçıların temel başvuru kitabı haline gelen ünlü bibliyografya "Keşf-üz zünun", batıdaki gelişmelerden de etkilenmiş ilk Osmanlı coğrafya kitabı olan "Cihannüma" akli bilimlerin güçlü bir savunusu olan "Mizan-ül-Hak" da vardır¹¹⁵.

17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumu temelde bir doğu bilgini olan ama akli bilimlere ve batıdaki bilimsel gelişmelere açık bir Katip Çelebi'nin yetişmesine olanak vermiştir. Ama bu yetiştirme ancak kalemiye içinde oldukça kıyıda bir konumda kalarak gerçekleşmiştir denilebilir.

17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumunda Katip Çelebi'nin bulunduğu sosyal sınıf ve millet dışında yetişen ve 1714'te Alman Bilimler Akademisi'ne üye seçilen Dimitrie Cantemir'in (1673-1723) yaşam öyküsü ve yetiştirme kanalları üzerinde durulmalıdır. Dimitrie Yaş'ta Boğdan voyvodasının oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Çocukluğunda iyi bir öğretim görerek Latin, Yunan, "Slavon" dillerini öğrenerek yetişir. 14 yaşında geleneğe uyarak İstanbul'a bir tür rehlin olarak gönderilir. İstanbul'da Türkçeyi öğrenir ve eğitimini geliştirir. Bir taraftan Patrikhane'deki yüksek okula, öte yandan Enderun'a devam eder, Farsça, Arapça öğrenir. Türk müziğini tanır. İlk gelişinde İstanbul'da dört yıl kalır ve Boğdan'a döner. Babasının ölümü üzerine İstanbul'a gelerek yedi yıl daha

¹¹⁵ Orhan Şaik Gökyay, "Katip Çelebi: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri", *Katip Çelebi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1957, s. 3-90.

kalır. Ağabeyinin Boğdan voyvodası olarak atanması üzerine yeniden Boğdan'a gider. Ağabeyi voyvodalıktan alınınca tekrar İstanbul'a dönmüş ve bu kez 11 yıl kalmıştır. Yirmi iki yıllık İstanbul yaşantısı onun formasyonunun oluştuğu yıllar olmuştur. Bu yıllarda önemli batı dillerini de öğrenmiştir. Son gelişlerinde Cantemir artık Batı ülkelerinin sefirleriyle sıkı ilişkiler içindedir, konağı bilim ve sanat etkinliklerinin odaklaştığı bir yer haline gelmiştir.

Bir siyasal bunalım sırasında 1710'da Boğdan voyvodası atanır. Yedi ay sonra da Rus-Osmanlı Savaşı sırasında Rusya yanında yer alır. Rusya'nın savaşı kaybetmesi üzerine Rusya'ya sığınır, yaşamının geri kalanını Harkov'da ve Moskova'da tamamlar¹¹⁶.

Dimitrie Cantemir'in İstanbul'daki yaşamı sırasında ilk yayımlanan eseri "Divan veya Bilge'nin Alemle Çekişmesi"dir. Bunu Latince eserler, bir metafizik kitabı, mantık üzerine bir inceleme ve Van Helmont'un fizik kitabından aktarmalar izler. Türk musikisinde ustalaşır ve "ebced notası" denilen bir nota sistemi geliştirerek "Kitab-ı İlmi'l-Musiki alâ Vecih'l-Hurufat" ya da "İşaret-i Pedehây-i Musiki" adıyla Türkçe bir "edvar" kitabı yazar. İstanbul'da tamamladığı son kitabı "Hiyeroglifik Tarih"tir. Bunda Eflâk-Boğdan aristokrasisinin öyküsünü anlatır.

Rusya'da Büyük Petro'nun yönetim organı olan Senato'nun üyesi olarak reform çalışmalarına katılıp yazdığı "Romalıların Kökenlerinin Tarihi"nde Romenlerin bütünlüğünü savunur, onları tarihlerine kavuşturur. Avrupa'da ölümünden sonra çok ünlü hale gelen "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi"ni Latince olarak yazar. Çağdaşı Marsigli Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü askeri gücün zayıflamasıyla açıklarken, Cantemir bu sonucu sosyal, ekonomik ve politik nedenlere dayandırır. Kendi ana dilinde bir bilim ve felsefe terminolojisi oluşturmakta öncülük eder.

Bu çalışmalarıyla Cantemir tarihçi, coğrafyacı, filozof, dil bilgini, sanatçı olarak doğu incelemelerinin kültürlü bir öncüsü ve ansiklopedici denilen düşünörlere bir örnek haline gelir. Cantemir titiz bir araştırmacı olarak bir çalışmasında "Biz bilimi öz varlıklarına işlemiş, sadece bildiklerinden söz eden bilginlerden değiliz. Bizim bilimimiz kitaplarda, kütüphanelerde yuva kurmuş olan bilimdir..."der¹¹⁷.

Bu tutumu onu Paris'te St. Genevieve kitaplığının önyüzüne ismi yazılan Newton, Leibnitz, vb. bilim adamları arasına sokacaktır. Doğı ve Batı kültü-

¹¹⁶ Bedrettin Tuncel, "Dimitrie Cantemir ve Türkler", *Dimitrie Cantemir*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1975, s. 5-46.

¹¹⁷ Mihai Berza, "Kantemir'e Saygı", *Dimitrie Cantemir*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1975, s. 55.

rü arasında sentezler arayan Dimitrie Cantemir, Osmanlı toplumunun bir ürünüydü.

Bu kadar parlakları olmasa da başka örnekler bulmak da olanaklıdır. Yaşam öyküleri hakkında ayrıntılı bilgi olmayan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un başhocaları Cezayirli Seyyid Hasan Hoca ve Seyyid Osman Efendi, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un başhocaları Kırımlı Hacı Hüseyin Efendi, Seyyid Ali Efendi, Hoca İshak Efendi, hep Osmanlı toplumunun koşulları içinde Avrupa dillerini ve doğu dillerini bilen Batı'daki bilimsel gelişmeyi aktarabilecek biçimde yetişmişlerdir¹¹⁸.

Bu sayılan isimlerden Hoca İshak Efendi Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un kendi yetiştirmesiydi¹¹⁹. 18. yüzyılın sonunda Osmanlı toplumu batı bilimsel gelişmelerini bilen kişilerin yetişmesini artık kişilerin ilgisine bırakmıyor, Mühendishaneleri kurarak kurumsallaştırmış oluyordu. Bu kurumların hocalarının sistemin yetiştirdiği kişiler arasından gelmesinde olduğu gibi, bu kurumların eğitim sistemi ve içindeki akademik otorite yapısı da Osmanlı geleneksel eğitim yapısının izlerini taşıyordu.

Eğitim sistemi ve akademik otorite yapısının özelliklerini Mühendishane-i Berr-i Hümayun örneğinde inceleyelim. Bu okulda yabancı dil olarak Fransızca ve Arapça öğretiliyordu. Öteki dersler resim, matematik, geometri, trigonometri, türev, entegral, mekanik, arazi ölçümü, coğrafya, harp tarihi, topçuluk, lagamcılık, istihkâmcılık konularında toplanmıştı. Eğitim tekniğinde öğrencilerin sıralarda oturması, karatahta kullanması, sınıfta öğrenilenlerin tatbikatla iyice pekiştirilmesi gibi yenilikler yer alıyordu.

Gerek içeriği gerek tekniği yeni olan bu eğitim, öğrenciler dört sınıfa ayrılarak sürdürülüyordu. Öğrenciler dördüncü sınıftan başlıyor birinci sınıfa doğru yükseliyordu. Öğrencilerin yeni bir sınıfa yükselmesi için bir imtihanı vermesi yeterli değildi. Üst sınıftan birinin ayrılması ve bu sınıfta yer açılması gerekiyordu. Örneğin ünlü İshak Hoca'nın son iki sınıfı bitirip mezun olması dokuz yıl almıştır. Bu öğrencilerin eğitim sırasında İstanbul dışında hocalarının yanı sıra göreve gönderildiğini de İshak Hoca'nın yaşam öyküsünden biliyoruz. Herhalde eğitim süresinin sadece imtihanla değil, üst kademelerin boşalmasıyla belirlenmesinde Enderun Mektebi geleneğinin etkisi olduğu söylenebilir. Tabii bu koşul eğitimin devlet görevleriyle sınırlı, küçük bir elit gruba yönelmiş olması sonucunu da beraberinde getirmektedir. Öğrenciler sınıfta üç öbekte toplanıyordu, bunlardan herbirinin başında bir mülahız bulunuyordu. Bu mülahızlar da birinci, ikinci ve üçüncü olarak kendi aralarında

¹¹⁸ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 23, 72-78.

¹¹⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Bağhoca İshak Efendi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 9.

sıralanıyor, sınıfların eksikleri ve başarılıları arasından seçiliyordu. Büyük olasılıkla üst sınıflarda yer açılınca ilk yükselenler bunlar oluyordu¹²⁰.

Öğretim üyelerine “hoca” adı veriliyordu. Onların yardımcıları “halife” ya da “kalfa” adını alıyordu. Her sınıfın bir hocası ve bir halifesi bulunuyordu. Yani tüm öğretim kadrosu 4 hoca ve 4 halifeden oluşuyordu. Halifeler ya yetenekli “şakid”ler arasından seçiliyor ya da sınavla belirleniyordu. Bir halife dördüncü sınıf halifeliğinden başlayarak, terfi ederek birinci sınıf halifeliğine doğru yükseliyordu. Başarılı olanlar bu sırayı izlemeden yükselebiliyorlardı. Halifelerin yükselebilmeleri için bir imtihan geçirmeleri, Türkçe bir tez yazmaları ya da Doğu dillerinden bir kitabı çevirmeleri gerekiyordu. Bunun yanı sıra bir üst sınıfın halifeliğinin boşalması lazımdı. Hocalık için Fransızca önkoşuldu. Telif ve çeviri eserler vermeleri özendiriliyordu. Hocalık dördüncü sınıf hocalığından başlıyor birinci sınıf hocalığına doğru yükseliyordu. Birinci sınıf hocası başhoca adını alıyor ve akademik otoritenin en üst kademesini oluşturuyordu¹²¹. Okulu dışarıda temsil ediyor, yönetimle ilişkilerini kuruyordu. Hocaların yükselme sistemi onların uzmanlaşmasını değil, her konuyu bilmesini gerektiriyordu. Başhoca her konuda en bilgiliyi simgeliyordu. Akademik otoritenin bu yapısı medreseninkine büyük bir benzerlik gösteriyordu.

Hocalar yaşamları boyu yerlerinde kalıyor, değiştirilemiyordu. Bir hoca bir görevle İstanbul dışına giderse yerine onun vekili ders veriyor, geriye dönünce hocalığını sürdürüyordu. Bir hocanın yükselebilmesi için bir üst kademenin boşalması gerekiyordu. Bu ise hocalığı özellikle başhocalığa çok zor ulaşılır hale getiriyor, akademik kadroların gelişimini donduruyordu.

Eğer Mühendishanenin bu yapısal özelliklerine bakarak bir yorum yapmak gerekirse, Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde Batı biliminin yeniden üretilmesini kurumsallaştırarak ona süreklilik kazandırırken, bu kurumsallaşmayı geleneksel eğitim modelleri içinde yaparak, bu üretimi ve yayılmasını sınırlandırmıştır diyebiliriz. Bu yüksek derecede denetim altında bir Batı’ya açılıştır. 17. ve 18. yüzyılda Osmanlı toplumunun bilgi üretim ve aktarım mekanizmalarını ve bilgiye yaklaşımını gördükten sonra, bu sistemin Avrupa’da yaşanan bilimsel ve felsefi devrimi Osmanlı ülkesine taşımakta ne kadar yeterli olduğu, bu devrimi izleyip izleyemediği sorulabilir. Bu değerlendirmeyi yapabilmek için bu dönemde batı dünyasındaki değişimler üzerinde kısaca duralım.

¹²⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, *A.g.e.*, s. 9.

¹²¹ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 71-72.

17. ve 18. Yüzyılda Avrupa'da Bilim ve Düşüncede Gelişmeler

17. ve 18. yüzyıl Avrupa'da bilim ve düşüncenin büyük atılım yaptığı yıllardır. Aydınlanma düşüncesinin temeli aklın işleyişini özgür kılmaya dayanır. Bu yolla bireyi ön plana çıkarır. İnsanın kaderini kendi eline ya da aklına bırakır. Evrenin gizlerinin akılla çözülebileceğini, bu yolla ulaşılan bilginin insanları özgürleştireceği ve mutluluğa götüreceğini savunur. Bu dönemin bilimsel atılımları ve düşün akımları, tanrı, akıl, bilim, doğa ve insana ilişkin kavramları ve bunların birbirlerine göre olan konumlarını tamamen değiştiriyorlardı. Böylece feodalizm çözülüp kapitalizm doğarken kendi düşünce sistemini de oluştuyordu.

Bilimsel bakımdan bu dönem, yeni gözlemsel ve deneysel yaklaşımın ilk büyük başarılarını içerir. Kopernik Batlamyus'un (Ptolemaios) yer merkezli evren düşüncesini sarsan güneş sistemi ile ilgili açıklamalarını, Kepler geliştirerek güneş sistemine ilişkin üç yasayı önerdi. Padua'da fizik ve askeri mühendislik profesörü olan Galilei bir teleskop yapıp bu alandaki incelemeleri derinleştirdi. Serbest düşüş ve sarkaç yasalarını buldu. Böylece deneysel fiziğin temelleri atıldı. Bu deneylerin, daha önce yapılan deneylerden önemli farkı, sonuçlarının matematikteki gelişmelerden de yararlanarak nicel ilişkiler halinde ortaya konulmasıydı. Bu gelişmeler eski kozmolojiyi ve Aristo fiziğini yıkıyordu. Galilei, bu konuda "Dünyanın İki Ana Sistemi, Ptolemaios'cu ve Kopernik'çi sistemlerle ilgili Diyalog" adlı polemik niteliği ağır basan kitabı herkesin anlayabileceği İtalyanca ile yazarak yayımlayınca ünlü kilise yargılamasıyla karşılaştı. Bu yargılamanın cezalandırma ile sonuçlanması bilimsel gelişmeyi durduramadı. Bu gelişme 17. yüzyılın ikinci yarısında Newton'un genel çekim yasasını bulması ve ünlü *Principia*'sı ile taçlandı. Fizikteki bu yeni bilimsel gelişmelerin gerçekleşmesi, sadece deneysel metodun benimsenmesiyle sağlanamıyor, aynı zamanda yeni bir matematiğin gelişmesini gerektiriyordu. Bunun için gerekli diferansiyel ve integral hesabı, aynı zamanda İngiltere'de Newton, Almanya'da Leibnitz tarafından gerçekleştiriliyordu 17. yüzyılın daha başlangıcında Napier logaritmayı bulmuştu.

Deneysel yöntem benzer başarıları tıp alanında da gösteriyordu. Galilei'nin hoca olduğu Padua Üniversitesi'nden yetişen İngiliz William Harvey 17. yüzyılın ilk yarısında kan dolaşımının varlığını gösteriyor, ama kapiler damarları gözleyemediğinden dolaşımın tamamlanmasını açıklayamıyordu. Bu astronomide teleskobun yaptığı etkiye benzer bir etki yapan mikroskobun bulunmasıyla olanaklı olacak ve 17. yüzyılın ikinci yarısında Malphigi tarafından gerçekleştirilecektir. Gene Padua'nın hocalarından Santoria'nın ilk olarak termometreyi kullanmasıyla, insan metabolizması anlaşılmaya başlayacaktı¹²².

¹²² J.D. Bernal, *Materyalist Bilimler Tarihi*, Cilt 1, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1976, s. 264-294.

Gene 17. yüzyılda İngiltere’de Boyle kimyanın deneysel temel üzerinde kurulmasını başlattı. Bunu sonuçlandıran 18. yüzyılın ikinci yarısında yanma olayını açıklayan Lavoisier oldu. Filojiston teorisine son vererek, kitlenin korunması yasasını geliştirerek, deneysel ve nicel kimyayı başlattı¹²³.

18. yüzyılın ilk yarısında, pozitif bilimlere en büyük katkı, elektrik ve botanik dallarında geldi. Benjamin Franklin paratoneri icat ederek elektriği gökyüzünden yeryüzüne indirdi. Linnaeus geliştirdiği bitkilerin ampirik esaslı sınıflama sistemleriyle botanik’in temelini attı¹²⁴.

Bu gelişmeler coğrafyayı da etkiliyordu. 17. yüzyılın ilk yarısında Alman coğrafyacı Cluverius’un “Introduction to Universal Geography” adlı ülkeleri betimleyen coğrafyası, Varenius’un 1650’de basılan evrenin Kopernik-Kepler çizgisindeki betimlemesini yapan “Genel Coğrafyası” önemli katkılardı. Ama yeni bilimsel gelişmenin coğrafya üzerindeki etkileri Johann Rheinhold Foster ve oğlu Johann George Forster’in 18. yüzyılın ikinci yarısındaki çalışmalarında görüldü. Bu Alman coğrafyacılar sistematik gözlem ve sınıflamaya dayanarak yapılan bilimsel genellemeleri coğrafyaya getirdiler¹²⁵.

Her bilim alanında yaşayan bu devrimler, bilime yaklaşımın sistemleştirilmesinde de yeni atılımlar gerektiriyordu. Bu işlevi birbirini tamamlayıcı biçimde Bacon “Novum organum”u, Descartes “Metod Üzerine Söylevi” yazarak yerine getirdiler. Bacon gözlemlerden, deneylerden genellemelere ulaşan bir tümevarımcı yöntem öneriyordu. Descartes ise felsefesini doğrulukları yadsınamayan yalın düşünceler üzerine kuruyor, tümdengelimci bir yaklaşımı savunuyordu. Deney bunun yardımcısıydı. Gelecekte Avrupa bilim geleneğinin iki kutbunu oluşturacak bu düşünceler bir noktada birleşiyordu. Her ikisi de insanlığın yazgısını bilimin çizeceğini, bunun için de bilim ve ilahiyatın ayrılması gerektiğini savunuyorlardı. Bilim felsefesinde 17. yüzyılda başlayan bu gelişim 18. yüzyılda İngiltere’de David Hume, Almanya’da Leibniz-Wolff ile sürdü ve yüzyılın sonunda Kant’ın “Salt Aklın Eleştirisi”yle yeni bir aşamaya ulaştı¹²⁶.

Bu bilimsel atılım ortaçağın dine bağımlı üniversiteleri dışında, deneyselliğe açık kurumlarda, İngiltere’de Gresham Koleji, İtalya’da Galilei’nin içinde bulunduğu Camerata Fiorentina gibi akademiler içinde gerçekleşti¹²⁷. Deneysel felsefecilerin yarattığı bu gelişmeler bunları izleyenleri bilim dernekleri içinde toplanmasını ve üniversite dışında kurumsallaşmasını getirdi. Bu bilimsel devrim yalnız kendine özgü yeni kurumlar içinde değil, aynı za-

¹²³ Zeki Tez, *Kimya Tarihi*, V Yayınları, Ankara, 1986, s. 96-97.

¹²⁴ J.D. Bernal, *A.g.e.*, s. 345.

¹²⁵ George Tatham, “Geography in the Nineteenth Century”, Editor Griffit Taylor, *Geography in the Twentieth Century*, Methuen Philosophical Library, 1967, s. 32-48.

¹²⁶ “Aydınlanma”, *AnaBritannica*, Cilt 3, s. 88-89.

¹²⁷ J.D. Bernal, *A.g.e.*, s. 282, 300-303.

manda da yeni dillerle gerçekleşiyordu. Batı'nın bilim dili Latince yerini ulusal dillere bırakıyordu. Ulusal bilim dillerinin geliştirilmesi o ülkelerin bilim akademilerinin temel uğraşlarından biri haline geliyordu¹²⁸.

Bilim ve felsefede yaşanan bu gelişme dinde, siyasal düşüncede ve birey'e bakış açısında da değişimler getiriyordu. Deneyisel aklın başarıları karşısında Hristiyanlığın doğa görüşü kendisini korumakta çok güçlük çekiyordu. Varolan dinler yerine her yerde ve bütün insanlar için geçerli, doğadan kaynaklanan, varlığı için mucizelerin değil, doğanın kendisinin kanıt olduğu "yaradancılık" düşüncesi gelişmeye başladı, bu düşünce en etkili savunucusunu Voltaire'de buldu. Kilise bu gelişen düşünce karşısında kolay teslim olmuyordu. Engizisyon mahkemelerini, devlet ve kilise sansürünü en ağır biçimde uygulayarak gelişmeleri engellemeye çalışıyordu. Ama bu yaşanan toplumsal dönüşüm karşısında yetersiz kalıyordu. Tanrı'nın ve dinin ahlâk ve devleti temellendirmekte yetersiz kalması üzerine bireyi ve devleti temellendirecek yeni kuramlara gereksinme duyuluyordu. Bentham bireyin davranışını yönlendirmekte haz ve acı hesabının önemini ortaya koyuyordu. Hobbes ise doğal bir çevrede haz ve acının otoritesiyle yönlendirilen bireylerin yaratacağı kargaşanın önlenmesinin devletin işlevi olduğunu ileri sürüyordu. Devletin tanrısal bir kurum değil, yararlı bir aygıt olması savunuluyordu. Bu devletin hukuku ise insanın evrensel olan doğasıyla temellenmiş doğal hukuku olacaktı. Bu gelişmeler 18. yüzyılın ikinci yarısında Jean Jacques Rousseau'nun "Toplum Sözleşmesi" ile bireyin özgürlüğünü zedelemekten ahlâksal erdemini yükseltecek bir toplum modeli öneriyordu. Böylece siyasal demokrasi talebi gündeme geliyordu. Gene 18. yüzyılın ikinci yarısında Adam Smith "Ulusların Zenginliği"ni yayımlayarak bireyin ekonomik özgürlüğünü temellendiriyordu. Aydınlanmanın bu birikimleri devrimci bir nitelik kazanıyor ve 18. yüzyılın sonuna doğru Fransız devrimini getiriyordu¹²⁹.

17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim ve Düşüncede Gelişmeler

Dünya bu büyük düşünsel ve bilimsel dönüşümü geçirirken, Osmanlı İmparatorluğu bunu ne kadar izleyebiliyordu? Daha önce ayrıntılı olarak gördüğümüz Osmanlı sisteminin mekanizmaları bu gelişmeleri oldukça geç, parçacı ve seçmeci bir biçimde izleyebiliyordu denilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bugüne değin yapılan saptamalara göre Kopernik'ten ilk kez 1660'larda Zigetvar'lı tezkereci Köse İbrahim'in "Secence-tü'l Eflak" adlı eserinde söz ediliyordu. Bu kitap Noel Duret'in Paris'te 1651'de yayımlanan "Ephemerides Motuum Celestium Richelieuse ex Lansbergi Tabulis'in bazı eklemelerle önce Arapçaya daha sonra Türkçeye çevirisiydi. Bu

¹²⁸ Sevim Tekeli, "Batı Dillerinin Tarihsel Gelişmelerine Bir Bakış", s. 215.

¹²⁹ "Aydınlanma", A.g.e., s. 89.

kitabın on yıl sonra çevirisi yapılmıştı ama, Kopernik'in girişi yüzyirmi yıl gecikmiş oluyordu. Katip Çelebi, ünlü Cihannüma'sında Kopernik sistemin-den söz etmiyordu. Ancak İbrahim Müteferrika matbaasında Cihannüma'yı bastığında, Kopernik sistemi hakkında eklentiler yapmış, Galilei ve Descartes adlarından çok kısaca söz etmişti. 18. yüzyılın ikinci yarısında Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnamesi'nde de Kopernik sisteminden söz edilmektedir. Gerek İbrahim Müteferrika'nın gerek Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın verdiği bilgiler daha çok genel kültür düzeyindedir. 19. yüzyılın başında Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da Kırımlı Hüseyin Rıfkı, astronomiyi mühendishanede hâlâ Batlamyus (Ptolemeais) sistemine göre okutuyordu. Osmanlılara belli bir teknik yeterlilik düzeyinde astronomi 1830'larda Hoca İshak Efendi'nin Mecmua-i Ulum-i Riyaziye'siyle girmiştir denilebilir¹³⁰.

Büyük bir olasılıkla topçuluğun yenileştirilmesi çabaları yüzünden Galilei-Newton yasaları daha az bir gecikmeyle Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılmaya başlamıştır. Nitekim dönemin kale ve istihkâm yapımındaki 1672 ve 1697'de Vauban tarafından yazılan, ama 1737 ve 1740'larda yayımlanan bu konunun klasiği sayılan kitapların 1794'te Türkçeye çevrildiğini biliyoruz¹³¹.

Tıp alanında 16. yüzyılın ilk yarısında kimya doktorları ekolünün kurucusu Paracelsus'un kitabını Halepli Salih bin Nasrullah bin Sellum 17. yüzyılın ortalarında Arapçaya çevirecektir. Bu tarihlerden sonra yazılan tıp kitaplarında, örneğin Hayatizade Mustafa Feyzi'nin Hamse-i Hayati'sinde, Batılı hekimlerin çalışmalarına atıflar yapılmaktadır. 18. yüzyılda Paracelsus'sa atıf yapan ömer Sifai gibi doktorların Türkçe olan kitaplarında orijinal kaynaktan değil Salih bin Nasrullah bin Sellum'un Arapça çevirisinden yararlanılmıştır. Kan dolaşımı konusunda 1618'de Harvey'in bulgusunun Türk tıbbına girişi için de uzun yıllar geçmesi gerekecektir. 17. yüzyıl sonunda 18. yüzyıl başında tercüman olarak ve Boğdan voyvodası olarak önemli rol oynamış bulunan Alexander Mavrocordata Padua Üniversitesi'nde tıp eğitimi yaparken 1664'te kan dolaşımında akciğerlerin rolü üzerine Latince bir tez yazmıştır. Harvey'in çalışmalarını yakından bilen Mavrocordata'nın Osmanlı tıp çevrelerine bu bilgiyi sokmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 18. yüzyılın en etkili hekimisi olan Abbas Vesim'in yazdığı "Düştur-ül Vesim" kitabında çok sayıda Avrupa Hekime atıf yapılmakla birlikte Abbas Vesim Harvey'den habersiz bulunmaktadır. Bu dönemde Batı'dan gelen bilginin sistemli olarak aktarılma-dığının, rastlantılara kaldığının bir kanıtı olmaktadır¹³².

¹³⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, *A.g.e.*, s. 83-88.

Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modern Bilimlerin Türkçeye Girişi", Yay. Haz. İsmail Coşkun, *75 Yılda Türkiye'de Sosyoloji*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1991, s. 96.

¹³¹ Sebastien Leprestre de Vauban, *A Manual of Siegecraft and Fortification*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1968.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *A.g.e.*, s. 38.

¹³² A. Adnan Adıvar, *A.g.e.*, s. 174-177.

Osmanlı yönetiminin siyasal yararı açısından daha yakından ilgisini çekmiş olan coğrafyada da belki Katip Çelebi dışında durum çok farklı değildi. Batı'nın 17. yüzyıldaki önemli coğrafyacıları daha önce sözü edilen Cluverius ve Varenius'tu. Cluverius'un 1624'te yazılan Evrensel Coğrafyaya Giriş kitabından Cihannüma'nın ikinci biçimi olan Viyana kopyasında alıntılar olduğu anlaşılmaktadır. Varenius'un 1650 tarihli "Genel Coğrafya"sı ise hemen hemen Cihannüma ile eştarihlidir. Ama bu çalışma Cihannüma'da bulunmayan Kepler-Galilei sistemi hakkındaki bilgilere sahiptir. Cihannüma bölgesel coğrafya konusunda bir anlamda çağının eseri olarak görülebilir. Ama sistematik coğrafya açısından geri kalmıştır. Dönemin ikinci önemli eseri Evliya Çelebi'nin coğrafya açısından çok yararlı Seyahatname'si, bir bilim eseri olmaktan çok bir büyük seyahat kitabıdır. Osmanlıların gene de coğrafyayı öteki bilimlerden daha yakından izlediği söylenebilir. Wilhelm ve John Blaeu'nun 1662'de yayımlanan Atlas Major'u 1685'te Şamlı Ebu Bekir bin Behram-üddimışki tarafından çevrilmişti. Varenius'un eseri ancak 1752'de Belgrat'ta ikinci tercüman Osman bin Abdülmennan tarafından Belgrat valisi Seyyit Abdi Paşa'nın özendirilmesiyle çevrilmiştir. 18. yüzyıl başında Osmanlılar İbrahim Müteferrika'nın çabalarıyla coğrafyadaki gelişmeleri bir ölçüde izlemeye devam etmişlerdir. Müteferrika'nın Cihannüma'nın gelişmiş baskısı ve "İcalet" risalesi pusula üzerinde duran "Füyuzat-ı Mıknatiye"si bu yöndeki çabalardır¹³³. Bundan sonra, yeni bilimsel gelişmeleri 18. yüzyılın ikinci yarısında coğrafyaya taşıyan baba oğul Forsterlerin ve Ritter'in çalışmaları Osmanlılara yansımayacaktır. 19. yüzyılın ilk önemli Osmanlı coğrafya eseri olan 1804'te İstanbul'da basılan Mahmud Raif Efendinin Londra'da sefaret katibi iken hazırladığı "İcalet ül Coğrafya"sında hâlâ Batlamyus'tan söz ediliyor, Kopernik sistemi anlatılmıyordu. Mahmud Raif Efendi bu kitabı Fransızca yazmıştı. İstanbul'daki baskısı Türkçeye çevrildikten sonra yapılmıştı¹³⁴.

Lavoisier'in 18. yüzyılın son çeyreğinde kurduğu modern kimya ilk kez 1827'de yani 50 yıl sonra Tıphanede okutulmaya başlanacaktır¹³⁵. İshak Hoca'nın Mecmua-i Ulum-i Riyaziye'deki elektrik bilgileri de 50 yıl kadar eskidir¹³⁶.

Osmanlıları 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan bilimsel devrimin nasıl etkilediği konusunu incelerken üzerinde durulması gereken temel konu, aydınlanma düşüncesinin arkasındaki deney anlayışının ne kadar girebildiğidir. Batı biliminin Osmanlılarda bu dönemdeki temel eğitim kurumu olan mühendis-

¹³³ A. Adnan Adıvar, *A.g.e.*, s. 125-128, 169.

¹³⁴ Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, s. 48.

¹³⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, *A.g.e.*, s. 67.

¹³⁶ Sevim Tekeli, "Batılılaşmada Son Dönem: İshak Hoca" *Erdem*, Cilt, 4, Sayı 11, Mayıs 1968, s. 437-467.

hanelerde laboratuvarların kurulmadığı anlaşılmaktadır. Mühendishanelerde bazı aletler vardır, ama bunlar topçuluk ve denizcilik için ölçüm aletleridir¹³⁷. Laboratuvarların kurulması ancak 19. yüzyılın ortalarında olmaktadır. Oysa daha önce gördüğümüz üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan Rum orta eğitim kurumlarında Kumas Akademisi'nde olduğu gibi fizik-kimya laboratuvarları vardır.

Batı biliminin Osmanlı toplumuna girişinde eksik olan sadece deneyin yokluğu değildi. Aynı zamanda Batı bilimleri birlikte geliştikleri felsefe ve siyasal düşünce akımları olmadan giriyordu. Onların gelişi ancak 19. yüzyıl içinde olacaktı.

Batı biliminin Osmanlı yöneticilerinin zihniyetlerinin sınırlamaları içinde de olsa, girişi bir dil sorununu da ortaya çıkarıyordu. Yeni gelen bilimsel kavramlar Osmanlıcada yeni kelimelerin üretilmesini gerektiriyordu. Örneğin Hoca İshak Efendi, Mecmua-i Ulum-i Riyaziye'yi yazarken, kimya, astronomi vb alanlarda yeni kelimeler üretmek zorunda kalıyordu. Bunlar Arapça köklerden geliyordu¹³⁸. Ama gene de bilimde Türkçenin payı artmıştı. Batı biliminin Osmanlılara girmeye başladığı bu dönemde Doğu biliminin temel kitapları daha önceki dönemlerde olduğundan daha çok Türkçeye çevrilmişti.

Gerek Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'da gerek Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da dersler Türkçe okutuluyordu. Öğrenimin konuşulan Türkçe ile yapılması isteniliyordu. Ağırlık verilen yabancı dil Arapça değil Fransızcadı. Arapça ve Farsça bilgisi ancak Osmanlıcanın doğru yazılıp okunmasını sağlayacak düzeye iniyordu. Bu dönemde Arapça ve Farsça temel eserlerin çevirilerinin yapılp yayımlanması bu dillere bilim dili olarak duyulan gereksinmeyi de azaltıyordu. Batı biliminin aktarılması için Fransızcaya önem verilmesi, bilim dili olan Arapçanın yerini Fransızcanın alması sonucunu değil, bilim dilinin Türkçeleşmesi eğilimini yaratıyordu¹³⁹.

Osmanlı biliminin biraz seçmeci, dikkatli ve sınırlı Batı'ya açılışı ve özellikle mühendishanelerin kurulmasından sonra ikili bir bilim alanı ortaya çıkmaya başlamıştı. Yeni bilim zayıf kurumsallaşması içinde eski bilim (ilim) anlayışı ile açık bir çatışmaya girmiyordu. Ama bu onun bir tehdit olarak görülmesini engellemeyecektir. Nitekim yenilikçilere karşı çıkan Kabakçı ayaklanmasında ve onunla ilgili olaylar sırasında mühendishane hocalarından Seyyid Mustafa Efendi, Mahmut Raif Efendi, Selim Efendi, Abdullah Rahmi Paşa öldürüleceklerdir¹⁴⁰.

¹³⁷ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 62-63.

¹³⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, *A.g.e.*, 74-78.

¹³⁹ Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 49-51.

¹⁴⁰ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 79-82.

IV. 19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YÜKSEK ÖĞRETİM VE BİLGİ ÜRETİM SİSTEMİNDE BATILILAŞMA ÇABALARI

Avrupa kapitalizmi gelişerek, 19. yüzyılda sanayi devrimini gerçekleştirmesine paralel olarak dünya üzerinde hegemonik denetimini kuruyor ve kendi dışındaki alanları çevreselleştirme sürecini hızlandırıyordu. Osmanlı İmparatorluğu da bu süreci, varlığını sürdürmek için yaptığı reformlarla özgül bir dinamik içinde yaşıyordu¹⁴¹.

19. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı sorunları onu çevreselleşme sürecini yaşamakta iki seçenekli bir senaryoyla karşı karşıya bıraktığı söylenebilir. Bunlardan birincisi ayanların güçlenerek 1808'de Senedi İttifak belgesinin imzalanmasıyla gündeme gelmiştir. Ayanların güçlerini sürdürmeleriyle ya da gittikçe daha bağımsız hale gelmeleriyle birlikte gelececek bir çevreselleşmeydi. İkincisi ise merkezi denetimi artırılmış ve bütünlüğü korunmuş bir Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreselleşmesiydi.

Gerçekleşen senaryo ikincisi oldu. İkinci senaryonun gerçekleşmiş olması değişik nedenlere bağlanabilir. Bunlardan biri, II. Mahmut gibi Osmanlı sultanlarının reformları kendi güçlerini konsolide edecek yönde yapmalarıydı. İkincisi, Avrupa'daki güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması üzerindeki uzlaşma güçlüğü'nün, onun bütünlüğünü koruyucu bir sonuç doğurmasıydı. Üçüncüsü ise haberleşme, ulaşım vb. konularda sanayi devriminin getirdiği olanaklardan imparatorluğun da merkezi denetimini güçlendirmek için yararlanabilmesiydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ikinci senaryonun gerçekleşmiş olmasının Osmanlı kurumlarının batılilaşmasında birinciye göre ne tür bir değişiklik yarattığını kestirmek zordur. Ama alınacak kurumların batı kurumları olmasında ve devlet birey ilişkilerinin biçimlenmesinde önemli değişiklikler olmayacağını Mısır'daki Mehmet Ali deneyine dayanarak söyleyebiliriz. Mısır'da gücünü oluşturmak için Mehmet Ali daha kararlı, ama temelde gene de araçsal bir batılilaşma izlemiştir. Arayışlarında bir başka devlet yapısına, bir başka

¹⁴¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984. Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and World Economy*, State University of New York, 1988.

devlet birey ilişkisine ulaşma gayreti yoktur¹⁴². Ulaşmak istediği Osmanlı İmparatorluğu yerine Mehmet Ali İmparatorluğu'dur. Bu nedenle benzer zihniyette bir batılılaşmadır. Bu yüzden de Osmanlılara birçok bakımdan örnek oluşturacaktır.

Osmanlıların batılılaşması tek düze doğrusal bir süreç değildir. Değişik zamanlarda, değişik bunalımların hızlandığı, yeniden biçimlendirdiği bir süreçtir. Osmanlılar çevreselleşme süreci içinde batıyla artan ilişkilerinde, ister askeri, ister diplomatik, ister ekonomik olsun, karşılaştıkları sorunların çözülmesinde kendi kurumlarının kapasitelerinin yetersiz kaldığını görmüşlerdir. Batı, Osmanlılar için hem kendi kurumlarının yetersizliğinin göstergesi olmuş, hem de yeni düzenlemeler oluşturmuştur. Osmanlı batılılaşması, varlığını sürdürmeye dönük savunmacı bir batılılaşmadır.

Osmanlı yönetici sınıflarının batılılaşmayı varlıklarını sürdürmenin bir yolu olarak görmelerine ve reformları bu doğrultuda geliştirmelerine karşın, bu sürecin niye yavaş bir süreç olduğu sorulabilir. Bunun değişik nedenleri vardır. Bağımsızlığını koruyan bir devletin dış telkinlerle de olsa izlediği batılılaşma sürecinin doğasından gelen sınırlamaları vardır. Önce batılılaşmayı savunan kadroların bile batıyı kavrayışları sınırlıdır. Daha çok mekanik ve araçsal bir bakış açısına sahiptirler. Ancak zaman içinde, Batı'nın kavranışı araçsal bakışın dışına çıkmakta, kapsamı genişlemekte, yeni boyutlar kazanabilmektedir. Bir önceki bölümde Batı'dan alınan kurumların nasıl Osmanlı kalıbına yeniden döküldüğünü görmüştük. Batı'nın alınması, Osmanlı yönetiminin anlayışıyla sınırlıdır. Ayrıca yeni kurumların alınması yeni kadroların yetiştirilmesi demektir. Bu da önemli bir zaman sorunudur. Bu tür bir batılılaşmanın başka bir engel olmasa dahi, ancak yüzeysel olarak başlayan, zaman içinde hızlanan bir süreç olması beklenebilir.

Kaldı ki, Batı'nın çevreselleştirme süreci içinde Osmanlı İmparatorluğu gibi ülkelerde üretim ilişkilerini dönüştürmekte yarattığı etkiler görece olarak yavaştır. İmparatorluğun üretim yapısında köklü bir dönüşüm yaratmamaktadır. Ancak ikili bir üretim yapısı ortaya çıkarabilmektedir. Ayrıca yaşanan dönüşümlerden kaybeden sınıflar reformculara karşı güçlü bir cephe oluşturabilmektedirler. Böylece reformlara karşı bir direncin bulunması ve bunun yaygınlığı batılılaşmanın bir başka sınırını oluşturmaktadır.

Bu koşullar altında yaşanan batılılaşma hem çevreselleşmeden kaynaklanmakta, hem de onun tarafından sınırlandırılmaktadır.

¹⁴² Bill Williamson, *Education and Social Change in Egypt and Turkey*, The MacMillan Press Ltd., London, 1987, s. 57-68.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda yaşadığı çevreselleşme ve batılılaşma süreçleri toplumun sınıflara ve milletlere göre farklılaşmasında önemli değişiklikler meydana getirmiş ve bu değişikliklerin sağlanmasında ve yeniden üretilmesinde önemli işlevler yüklenen eğitim kurumlarının yeniden yapılanmasına yol açmıştır. Yaşanan çevreselleşme ve batılılaşma sürecinin eğitim kurumlarının biçimlenmesine etkili olan sonuçlarını dört boyutta ele alabiliriz.

Birincisi, yönetim sisteminde meydana gelen değişimlerdir. Bir yandan askeri başarı sağlamak isteği öte yandan, imparatorluk içindeki merkezin denetimini güçlendirmek arzusu ordunun ve idarenin kalitesinin yükseltilmesini ve yeni ilkelere oturtulmasını gerektiriyordu. 1826'da II. Mahmut'un Yeniçeriliği kaldırması salt orduda yapılan bir reformun uygulanması değildi. Rejimin tüm kurumsal yapısının değişmesini getiriyordu. Yönetimin sultanın kulları olan askeri sınıf üyelerinden, ücretli bürokratlara geçişinin başlaması demekti. Ayrıca II. Mahmut 1826'da vakıf gelirlerini merkezileştirerek yaptığı reformla ilmiyenin kaynaklarını da sınırlıyor, denetim altına alıyordu. Yeniçerilere destek olmuş ilmiye sınıfının bu reformla başlayan kaybı tüm yüzyıl boyunca sürecekti. Önce 1838'de II. Mahmut'un bürokrasiye verdiği mal ve can güvencesi 1839'da Gülhane fermanıyla tüm Osmanlı tebaasına yaygınlaştırıldı. Aynı yıllarda yöneticiler, yönetimdeki yerlerine göre artı ürüne doğrudan el koyma olanağını kaybettiler, maaş sistemine bağlandılar.

Ortaya çıkan bürokrasi zaman içinde iki yönde gelişme gösteriyordu. Bunlardan biri nicelikselidir. Başlatılan reform bir yandan kendi iç mantığıyla, öte yandan yeni gereksinimleri karşılamak için yeni alanlara yayılmakta ve bürokrasi sürekli genişlemektedir. Örneğin orduyu yenileştirmek için başlayan bir reform yeni mali kaynaklara gereksinme duyurmakta ve yeni bir reformla bu alanın da düzenlenmesini gerektirmektedir. Ticaret, Nafia vb alanlarda yeni nezaretlerin kurulması ise devletin yüklendiği yeni işlevler sonucudur. Bu gelişmelerle 19. yüzyıl başında 1.000-1.500 kişilik sivil bürokrasi II. Abdülhamid döneminde 100.000 mertebesine ulaşacaktır¹⁴³. Bu niceliksel büyüme bürokrasinin içinde farklılaşma ortaya çıkarmıştır. Bürokrasinin üst kademeleri ile alt kademeleri arasında önemli gelir ve statü farklılıkları doğmuştur. Bürokrasinin alt ve orta kademeleri Osmanlı İmparatorluğu'nda orta sınıfların ortaya çıkışına katkıda bulunmuştur. Diğer bir farklılaşma 1881 sonrasında Düyun-u Umumiye'nin kuruluşuyla gelişmiştir. Osmanlı toplumu içinde daha bilgili ve daha yüksek gelirli ve daha disiplinli bir bürokrasi nişi oluşmuştur¹⁴⁴.

¹⁴³ Carter V. Findley, *A.g.e.*, s. 168.

¹⁴⁴ Carter V. Findley, *A.g.e.*, s. 282.

Osmanlı bürokrasisinin ikinci gelişme doğrultusu işlevini yasal-rasyonel temele oturtmaya çalışmak olmuştur. Bu 19. yüzyıl boyunca sürekli gelişen bir yöndür. Yasal faaliyet yeni düzenlemeleri getirmekte bu dönem Osmanlı yönetiminin temel aracı haline gelmiştir. Bunu uygulayacak olan da bürokrasidir¹⁴⁵. Sistem zaman içinde aşama aşama karmaşılaşmış ve daha yetişkin bir bürokrasiye gereksinmesi artmıştır.

İkincisi, 19. yüzyılda yaşanan değişimin ekonomik boyutu ile ilişkilidir. Gelişme Avrupa Kapitalizminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çevreselleşme sürecini başlatması daha gerilere gitmekle birlikte bu sürecin hızlanması, 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasından sonra olmuştur denilebilir. Bu anlaşma bir yandan kapitülasyonların geçerliliğini teyid ederken, öte yandan, te-kelleri kaldırıyor, İngiliz tüccarlara Osmanlı tüccarlarının sahip olduğu ticaret haklarını getiriyor, üstelik gümrük vergileri bakımından onları daha avantajlı kılıyordu. Bu anlaşmanın daha sonra diğer ülkelere de uygulanmaya başlanmasıyla Osmanlı ekonomisi dışa açık hale geldi. 1867'de yabancılara toprak sahibi olmaları olanağının verilmesi 1869 Maden Kanunu'yla maden işletme hakkı tanınması, yabancı sermayenin çalışma olanaklarını genişleten yasal çerçevelerdi. 1850'lerden başlayarak sermaye ihraç eden Avrupa kapitalizminin 1870'lerin ikinci yarısında Osmanlı yönetiminin borçlarını ödeyememesi üzerine çıkan bunalım sonucunda 1881'de Düyun-u Umumiye'nin kurulmasını sağlaması dış denetim açısından yeni bir aşamayı oluşturuyordu. Dış sermaye borçlarının karşılığını doğrudan almaya başlıyordu. Bu mekanizmalara bir sonraki bölümde ele alacağımız büyük altyapı projeleri de eklendiğinde, Osmanlı toprakları üzerinde oldukça önemli bir dış denetimin kurulduğu düşünülebilir. Bu yaygın denetimin Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini koruması dolayısıyla gene de olanaklı sınırlarına kadar ulaşamadığı söylenebilir.

Dış sermayenin ekonomi üzerindeki denetimini kurması daha çok dış ticaret, finansman gibi dolaylı yollarla olmuştur. Tarımsal üretim alanına girmesi, hatta ticaret alanındaki denetimini derinleştirmesi önemli ölçüde yerel dirençlerle karşılaşmıştır. Yabancı sermayenin büyük çiftlikler kurarak doğrudan üretime girmek istekleri, kolonizasyon projelerini Osmanlılara kabul ettirerek emek sorununu çözemeyişi üzerine bir sonuca ulaşamamıştır. Bu düzeyde bir denetimi gerçekleştiremeyen yabancı sermayenin etkisi, daha çok küçük ve orta çiftlikleri, piyasa mekanizması içinde dış piyasa için üretir hale yönlendirmek olmuştur¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Carter V. Findley, *A.g.e.*, s. 117.

¹⁴⁶ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974, s. 99-100

1838 ticaret anlaşması gerçekte yabancı sermayeyi, Osmanlı ticaretini Rum ve Ermeni aracılar eliyle yürütmek zorunluluğundan kurtarıyordu. Ama yabancı sermaye bu olanaktan yeterince yararlanamamış, aracı kesimin işlevlerini dolayısıyla aldığı payı düşürücü girişimlerinde başarısızlığa uğramıştır. Sanayi üretimine girişi ise tarımsal malların birinci derecede işlenmesi ve halıcılık gibi alanlarda lonca dışı işgücünün fason üretiminin ticaret kapitali eliyle örgütlenmesi biçiminde olmuştur¹⁴⁷.

Osmanlı ekonomisinin bir yüzyıl boyunca aşama aşama dünya ekonomisine eklenmesinin gelişmesi üretimin ve ticaretin yapısında gene de önemli değişimler meydana getirmiştir. Bu, imparatorluğun sınıfsal yapısında ve bu yapının milletler arasındaki farklılaşmasında da önemli değişiklikler demektir. Ticaret ve finans kesimi gelişmiş, buna karşılık özellikle tarım dışı alanlarda geleneksel küçük üreticiler toplumun kaybeden kesimleri olmuştur. Geleneksel küçük üreticilerin kaybı tüm milletler arasında geçerli iken, ticaret kesiminin kazancında milletler arası bir farklılaşma vardır. Ticaret kesiminde yabancı sermaye ile aracılık yaparak gelişme önce Rum ve Ermeni kesiminde olmuştur. Bu gelişmenin Yahudilere ve Türklere yayılması ise 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yayılma da bir yandan sanayileşmesini tamamlayarak Osmanlı pazarına girmeye çalışan ülkelerin sayısının artması ve bunların bu pazara girişte farklı milletlere dayanma isteği, öte yandan her milletin içindeki gelişmeler etkili olmuştur. Yahudiler için buna Alliance Israelit'in daha sonra üzerinde duracağımız faaliyetlerini de eklemek gerekecektir.

Ticaret ve finansman faaliyetlerinin kazandığı yeni nitelik özellikle dış ticaret ve bankacılık kesiminde bir bürokrasinin gelişmesini gerektiriyordu. Bu da orta sınıfların ortaya çıkışına bir başka katkıyı oluşturunuyordu.

Özellikle yüzyılın sonuna doğru az sayıda da olsa kurulan fabrikalar ve daha sonra ele alacağımız demiryolu ve kentsel altyapı şirketleri ücretli emeği yaratacak işçi sınıfı oluşturmaya başlayacaktır. Tarım kesiminde ise mevsimlik tarım işçisi kategorisi ortaya çıkacaktır.

Osmanlı toplumunun sınıfsal yapısında belirmeye başlayan bu dönüşüm ve ekonomik faaliyetlerin kazandığı yeni nitelikler, Osmanlı eğitim sistemi için yeni talepler demektir.

Yaşanan çevreselleşme ve batılılaşma sürecinin üzerinde duracağımız üçüncü boyutu, ülkenin altyapı sistemindeki gelişmeydi. Gerçekte hem yönetimde

¹⁴⁷ Orhan Kurmuş, *A.g.e.*, s. 123-155

merkezi denetimin kurulabilmesi hem de ekonominin dünya pazarına ekme-lenebilmesi için haberleşme ve ulaşım altyapısının geliştirilmesi gerekmektedir. Haberleşmeyi miktar olarak sınırlayan ve devletin tekelinde tutan ulak-menzil sisteminden herkes açık posta sistemine geçiş 1840'ta başlamış-tır. 1855'te ilk telgraf haberleşmesi gerçekleşmiş ve hızla yaygınlaşmıştır. İlk telefon hattı 1881'de kurulmasına karşın yayılması ancak 1908 sonrasında olmuştur¹⁴⁸.

Osmanlı sisteminde uzun mesafe yük ve yolcu taşımacılığında 19. yüzyıl başında atlı araba kullanılmıyor, başta deve olmak üzere hayvanla taşımacılık yapıyordu. İlk araba yolu yani şose yapımı girişimlerine 1834 ve 1850'lerde başlandı ise de bunun yaygınlaşması 1856'da yayınlanan Turuk-u Muabir Ta-limatnamesi sonrası oldu¹⁴⁹.

İster posta ve telgraf sisteminin olsun, ister şose yol sisteminin olsun geliş-mesi devletin denetiminde gerçekleşti. Buna karşılık gelişimi 1860'larda baş-layan demiryolları ve gelişimi 1870'lerde başlayan limanlar büyük ölçüde yabancı sermaye eliyle gerçekleşmiştir. Bu alanlarda yabancı sermayenin et-kinliğinin yüksek olmasına karşın, 1870'lerde İstanbul-İzmit, Kasaba-Alaşehir hatlarıyla yüzyılın dönümünde Hicaz hattını devlet kendisi gerçekleştirmiştir¹⁵⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı batılılaşma ve çevreselleşme süreci içinde altyapısını belli kesimlerde de olsa kendi denetimi altında tutarak ge-liştirmeye çalışması onu yeni teknolojileri benimsemek ve ülke içinde yeni-den üretilir hale getirecek biçimde eğitim sistemini yeniden düzenleme durumunda bırakmıştır.

19. yüzyılda yaşanan batılılaşma sürecinin getirdiği değişikliklerin dör-düncü boyutu, bireyin toplumdaki yeri ve siyasal otoritenin meşruiyet temeli hakkındaki siyasal ideolojideki değişimlerdir. 1839 Gülhane ve 1856 Islahat Fermanları Osmanlı toplumunda yaşayanları yasalar karşısında eşitlemiştir. Top-lumda yönetenler yönetilenler ayrımı kalkmış, değişik dinlere inananların eşit-liği kabul edilmiştir. Osmanlı toplumunda yaşayanlar sultanın kulları olmaktan çıkıp Osmanlı tebaası haline geliyorlardı. Her ne kadar, bu tebaanın yaşanan

¹⁴⁸ Asaf Tanrıku, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı*, Efem Matbaacılık, 1984.

¹⁴⁹ Nazım Berksan, *Yol Davamız, Akın Matbaası*, Ankara, 1951.

¹⁵⁰ M. Arelan Abisel, *Dünya Ticaret Yolları Etrafında Cereyan Eden İktisadi ve Siyasi Mücadeleler*, İstanbul, 1943.

Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu-Bağdat Demiryolları*, Ar-ba Yayınları, İstanbul, 1988.

değişikliklerin ayırında olarak özgür bir birey haline gelmesi tam anlamıyla gerçekleşmiş olmasa da, yaşamı, saygınlığı ve malı güvence altına alınmış oluyordu.

Kul'dan tebaa'ya geçiş sultanın iradesiyle gerçekleşmiş bulunsa da, sultanın otoritesi açıkca sorgulanmamış olsa da, bu kaçınılmaz olarak siyasal otoritenin dayanaklarının ne olduğu konusunda yeni soruların ortaya çıkması demektir. Bir toplumda bu soruların sorulmaya başlamasının getireceği mantıksal sonuç, siyasal otoritenin ulusal laik bir cumhuriyet çözümüyle temellendirilmesi olacaktır. Ama bu noktaya gelmesi için 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki savaşların ve bunalımların yaşanarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması gerekecektir. Ama bu yönde adımlar atılacaktır. Yönetimin yetki ve görevlerinin yasalarla sınırlanması, Müslüman olmayan milletler için bir anayasa niteliğindeki temsili esaslı nizamnamelerin 1860'lı yıllarda kabul edilmesi, Anayasa'nın ilanı, Birinci ve İkinci Meşrutiyet, siyasal partilerin kurulması hep bu yöndeki gelişmelerdir.

Daha 19. yüzyılın başından itibaren Müslüman olmayan milletler içinde ayrılıkçı ulusal akımlar gelişmeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir "balkanlaşma" süreci yaşanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan kişilerin haklarının milletler arasında eşit olarak tanınması bu "balkanlaşma" sorununa bir çözüm olarak yeni bir siyasal ideoloji olan "Osmanlılık" ile birlikte getirilmekteydi. İmparatorluğun birliğini sağlayacak ve siyasal otoriteyi temellendirecek Osmanlılık, Tanzimat döneminin ideolojisiydi, II. Abdülhamid döneminde İslamcılık haline gelecek, Balkan Savaşı sonrasında ise Türkçülük olarak karşısına dönecekti. Bir yandan imparatorluğun küçülmesine paralel olarak imparatorluk nüfusunun sürekli değişen kompozisyonu, öte yandan bir önceki dönemin ideolojisinin başarısızlıkları, sürekli olarak yeni siyasal ideoloji arayışlarına kaynaklık ediyordu¹⁵¹.

Eğitim sisteminin temel işlevlerinden biri de siyasal otoritenin dayandırıldığı ideolojiyi yeniden üretmektir. Eğitim sistemi bir yandan her dönemin siyasal ideolojisinin yeniden üretilmesi işlevini gerçekleştirirken, öte yandan yeni oluğan elitler, basın ve diğer güçlerle birlikte özellikle yüksek öğretim düzeyinde bu ideolojinin muhalefetini de üretmiş ve bir sonraki dönemin siyasal ideolojisinin hazırlanmasına yardımcı olmuştur.

¹⁵¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1960. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.

19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA EĞİTİM SİSTEMİNİN GELİŞİMİ

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan sosyal ve ekonomik dönüşümün ana çizgilerini gördükten sonra, bu dönüşümün ne tür bir eğitim sistemi ortaya çıkardığını ele alalım.

Tanzimat Öncesindeki Gelişmeler

Vaka-i Hayriye'ye değin oluşumunu gördüğümüz ordunun modernleştirilmesi amaçlı gelişmelerle ilgili olarak bu dönemde de sürmüştür. Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un kuruluşunun temel amacı, topçuluk ve istihkâmcılıktaki Avrupa'daki gelişmelere uygun olarak ordunun bu sınıflarını yetiştirmektir. 1826'dan sonra bunlara mansure mühendisliği sınıfı eklendi. Bunlar Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunda kurmay subay işlevi göreceklerdi. Bu ordunun her taburunda iki mansure mühendisi bulunacaktı. Böylece Mühendishane-i Berri-i Hümayun'ndan Harbiye'nin doğuşunun ilk işaretleri verilmiş oluyordu. 1830'da Hoca İshak Efendi'nin Mühendishane'ye başhoca olarak atanmasından sonra, okulun kadrolarında bir tensikata gidilerek, eğitimin kalitesi geliştirilmeye çalışıldı¹⁵².

Vaka-i Hayriye'den sonra yeni bir ordu örgütlenmesine gidilmesine paralel olarak 1834'te "Mekteb-i Ulum-u Harbiye", "birkaç defa Avrupa payitahtlarına gitmiş gelmiş olan ve zaten lisana vakıf olduğu cihetle, Avrupa usul ve nizamlarını ve askeri mekteplerini görmüş ve öğrenmiş olan Hassa Alayı Miralaylarından Namık Paşa'nın delâletiyle, Beşiktaş civarında Maçka kıyısında kuruldu¹⁵³. Gene 1834'te ordunun yeniden örgütlenmesinin bir parçası olarak Vaybelim Ahmet Ağa'nın yönetiminde "Muzika-i Hümayun" kuruldu. Daha sonra bu kurum ünlü Gaetano Donizetti'nin kardeşi Giuseppe Donizetti Paşa'nın yönetimine girecektir¹⁵⁴.

Ordunun gereksinmelerinin doğurduğu bir başka gelişme tıp eğitimi oldu. 1827'de "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane" açıldı. Bu okulun eğitimini hangi dille yaptığı konusunda değişik görüşler vardır. Eğitimin Osmanlıca, Fransızca ve İtalyanca yapıldığı yazılmıştır. Vezneciler'de açılan bu tıbhane'ye hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi nazır tayin edildi¹⁵⁵.

¹⁵² Sadık Erdem, *A.g.e.*, s. 36.

¹⁵³ Nafi Atuf, *A.g.e.*, s. 66.

¹⁵⁴ Osman Nuri, *A.g.e.*, Cilt 2, s. 311.

¹⁵⁵ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 280-293.

Esin Kahya, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz", *Erdem*, Cilt 1, Sayı 3, Eylül 1985, s. 688-689.

Emre Dölen, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilim", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi*, s. 109-170.

Derslerin büyük kesimini o veriyordu. 1831'de Mekteb-i Şahane'ye ilave olarak cerrahhane kuruldu. Bu okulun dili Osmanlıcaydı. Zamanla tıbhane ve cerrahhanenin başarılı olmadığı görüldü. Bu kurumu yeniden düzenlemek üzere Viyana Üniversitesi profesörlerinden Bernard çağrıldı ve hekimbaşı Abdullah Molla mektep nazırı atandı. 1838'de okul yeni bir isimle "Darül-ulum-ül Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Aliye-i Şahane" olarak, yeni bir yerde, Galatasaray'da açıldı. Tıp eğitiminde dinsel doğmalara karşı gelmekte genellikle bir dönüm noktası kabul edilen kadavra üzerinde teşrih eğitimine bu okulda başlandı. Bu yeni okulun eğitim dili de değişerek Fransızca oldu. Ama bunun açılış töreninde II. Mahmut'un "Bizim ise, gerek asakiri şahane gerek memalik-i mahsusamız için hazik tabibler yetiştirip lazime de istihdam ve diğer taraftan dahi fenni tıbbi kâmilan lisanımıza alıp kütübü lâzimesini Türkçe tedvine sây ve ikdam etmeliyiz" dediği tıp tarihlerinin sık sık başvurdukları bir alıntıdır¹⁵⁶.

II. Mahmut içte yeni okullar açmanın yanı sıra yurt dışına öğrenci gönderme yoluna da başvurmuştur. 1830'da Enderun'dan ve Tıbbiye öğrencilerinden 150 kişinin Avrupa'ya gönderilmesini emretmiştir. Bu kararın tepki uyandırdığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle de gönderilenler daha çok Mühendishane ve Harbiye mezunlarından olmuştur¹⁵⁷. 1834-38 arasında Harbiye'den gönderilenlerin sayısı, ancak 26'ya ulaşabilmiştir. 1834'te Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan 2 subay ile 10 öğrenci İngiltere'ye gönderilmiştir¹⁵⁸.

II. Mahmut'un uyguladığı bu programla Mısır'da Mehmet Ali'nin uyguladığı program arasında önemli paralellikler vardır. Mehmet Ali de 1809'da İtalya'ya askerlik bilimleri, basımcılık ve gemi inşası konularında eğitilmek için öğrenci göndermiştir. 1816'da Kahire'de Kale içinde bir harpokulu kurmuştur. 1821'de buna Fransızların yardımıyla Aswan'da kurulan bir yenisini daha eklemiştir. 1827'de Fransızca eğitim yapan bir tıbbiye, aynı yıl bir veteriner okulu, 1829'da da bir eczacılık okulu açılmıştır. Ayrıca, St. Simoncuların etkisiyle, mineroloji, uygulamalı kimya ve mühendislik okullarıyla, sivil yönetimin kalitesini yükseltecek yöneticilik okullarının yanı sıra tarım ve sulama okulları kurulmuştur. Bu okulların gelişimi de "Divan al Madaris" adlı bir merkezi organca koordine edilmiştir. Mehmet Ali'nin programının daha kapsamlı olduğu açıktır. Bu program II. Mahmut için de esin kaynağı olmuştur. Mehmet Ali'nin böyle bir geniş program uygulayabilmesinde, ekonomik kay-

¹⁵⁶ Nafi Atuf, *A.g.e.*, s. 73.

H. Hüseyin Hatemi-Yeşin Işıl, *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat*, İşaret, İstanbul, 1989, s. 20-21.

¹⁵⁷ Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948, s. 454.

¹⁵⁸ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 306.

Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s.96.

nakları denetim altına alması kadar, daha az muhalefetle karşılaşmış olmasının da etkisi vardır. Bu farklılıklara karşın her iki programın ortak yanı, temel niteliğinin bir elit modernizasyonu olması, halkın eğitimi konusunda öğelerinin bulunmayışıdır¹⁵⁹.

Mısır'da olduğu gibi II. Mahmut'un yaptığı da ilk ve orta eğitimi kurmadan yüksek öğretimi kurmaktır. Böyle bir yüksek öğretim kurumu amaçlarını nasıl gerçekleştirecekti? Bu sorunun yanıtı çok uzun süren bir eğitim olmuştur. Tıbhane ve Harbiye'ye okuma yazma bilmeden giren ilk öğrenciler 14 yıl sonra mezun olmuşlardır. Bu uzun süreli eğitime toplumun üst tabakalarından gelen ailelerin çocukları girmemiş, daha çok öksüz çocuklara dayanılmıştır¹⁶⁰. Bu bir anlamda Enderun geleneğinin sürmesi olarak da düşünülebilir. Tepeden başlayan bu eğitim daha sonra göreceğimiz üzere daha alt kademelerin örgütlenmesi konusunda bir talep yaratacaktır.

Bu dönemde, 1824'te II. Mahmut bir ferman çıkararak sıbyan mekteplerine Müslüman çocuklarına devam zorunluluğu getirmek istemişti. Bu başlangıçta sadece İstanbul için getirilmiş bir zorunluluktur. Ama bu uygulama da etkisiz bir buyruk olarak kaldı. II. Mahmut 1838'de de sıbyan okulları sonrasında eğitim yapacak "rüşdiye" okulları açılmasını kararlaştırmıştı. Padişah çocukların eğitimlerinin rüşdlerini kanıtlayıncaya değin süreceğini dikkate alarak bu okullara "rüşdiye" adını vermişti. Söz konusu okulları yönetmek için de Mekâtib-i Rüşdiye Nezaretinin kurulmasını öngörmüştü. Ama bu okulların kurulup yaygınlaşabilmesi için de oldukça uzun yılların geçmesi gerekecektir¹⁶¹. Nitekim Mehmet Ali'nin 1837'de ilk eğitimin modernizasyonu için kurduğu 41 mektep de başarısızlığa uğramış. El Ezher mezunlarının denetiminde eski küttab sisteminin devamı haline gelmiştir¹⁶². Modernleşmeye karşı olan ilmiye sınıfının gücünün yeniden üretimini sağlamakta belki de medreselerden daha etkili olan sıbyan okullarına modernleşmeyi getirmek yüksek eğitimdeki kadar kolay olmamaktadır. Modernleşme bu nedenle de üstten başlamakta ve de sınırlı alanda kalmaktadır. Nitekim bu dönemde de Medreseler ve Enderun (Yeniçeri sisteminin kaldırılmasına karşın) varlığını sürdürmüştür.

Tanzimat öncesindeki gelişmelerin anlatımını tamamlayabilmek için eski Londra sefiri İsmail Ferruh Efendi, tabib ve vakanüvis Şanizade Ataullah Efendi, Melekpaşazade Abdülkadir Efendi, ve Kethüdazade Mehmet Arif Efendi,

¹⁵⁹ Bill Williamson, *A.g.e.*, s. 57-68.

¹⁶⁰ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 310.

¹⁶¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 23. Şerafettin Turan, *A.g.e.*, s. 195.

¹⁶² Bill Williamson, *A.g.e.*, s. 63.

di'nin konaklarında haftada iki gün yaptıkları bilimsel toplantılardan söz etmek gerekir. Bu formel olmayan faaliyeti daha sonra tarihçiler, Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi olarak adlandıracaklardır. Hemen hepsi geleneksel Osmanlı kurumlarında doğu bilimleri öğrenerek yetişen ve birkaç yabancı dil bilen ve batıdaki bilimsel gelişmelere açık olan bu grubun önemli bir odak oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu konaklardaki geleneksel eğitim işlevinin sürmesi olarak görülebilir. Bu grup 1826'ya değin süren faaliyetleri sırasında, Yusuf Kemal Paşa ve Mithat Paşa gibi geleceğin sadrazamlarının yetişmesine yardım etmiştir. Bu grup Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra Bektaşidir diye İstanbul dışına sürülmüş, daha sonra yanlışlığın anlaşılması üzerine İstanbul'a dönmüşlerdir¹⁶³. Ama herhalde bu bir yanlışlıktan çok bu bilimsel çevreye karşı olanların bilinçli bir komplosuydu.

Tanzimatın Eğitimin Örgütlenmesine Getirdikleri

Tanzimat öncesinde gelişen eğitim kurumları sadece askeri kurumlar iken, Tanzimatla birlikte sivil bürokrasinin yaygınlaşmasına paralel olarak sivil eğitim kurumları da gelişmeye başladı. Sivil bürokrasinin olduğu ilk yıllarda sivil bürokrasi usta çırak ilişkileri içinde yetiştirilirken bürokrasi dışında ayrı bir eğitim kurumu içinde yetiştirilmeleri II. Mahmut'un son yıllarında kurulan Mekteb-i Maarifi Adliye (1838) ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye (1839) ile başlamıştır. Birinci okulun ismindeki Adliye, okulun adaletle ilişkisini göstermektedir. Sultanın mahlası adli olduğu için bu adı almıştır. Bu iki okul, 1838'de Meclis-i Valâ'ca kurulması kararlaştırılan "Rüşdiye" okullarının ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. Sıbyan okulları sonrasında dört yıllık bir ilk öğretim niteliğindeki "Rüşdiye"lerin programında din ve ahlak eğitimi gene ağırlığını korumasına karşın Türkçe inşa vb. bazı yenilikler de bulunuyordu. Belki de esas yeniliği eğitim tekniğinden geliyordu. "Rüşdiye mekteplerinde talebeler, sıraya oturacaklar, dersler sıbyan mekteplerinde olduğu gibi her çocuğa teker teker değil sınıf talebesi kısım kısım ayrılarak, her kısma birden gösterilecekti". Böylece küçük grupların eğitim tekniğinden büyük grupların eğitim tekniğine geçişte bir adım atılmış oluyordu. Mekteb-i Ulum-u Edebiye ve Mekteb-i Maarifi Adliye'nin sınavları Sultanahmet Camisi'nde Sultan ve devlet erkânı huzurunda yapılıyordu. 1839'da kurulan Mekatib-i Rüşdiye Nezaretine İmamzade Esat Efendi atanmıştır. Buna karşın 1847'ye değin bu tür okulların sayısı ikinin üstüne çıkarılamamıştır¹⁶⁴.

Eğitimde istenilen hızda gelişmelerin olmaması üzerine Sultan Abdülmecid, 1845'te Meclis-i Valâ'yı ziyaret ederek eğitimde yeni düzenlemeleri plan-

¹⁶³ Ekmeleddin İhsanoğlu, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat öncesi-Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987, s. 43-74.

¹⁶⁴ Nafi Ataç, *A.g.e.*, s. 60-66. Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 321-341.

lamak üzere her sınıf devlet adamından (ilmiye, seyfiye ve kalemiye) bir “Meclisi Muvakkat” (Geçici Komisyon) kurulmasını istemiştir. Bu ziyaretini sırasında ise okunan hatt-ı şerifi’ne, eğitimde din ve aklın nasıl uzlaştırılacağına ilişkin iki ilke koymuştur. Bunlardan biri “Levazım-ı İnsaniye” ilkesidir. Yani bir kişi önce gerekli dini akideleri öğrenmeli daha sonra da kimseye muhtaç olmayacak kadar “tahsil-i kabiliyet” etmelidir. İkincisi ise “icab-ı akl ve hikmet” esasıdır. Yani her kişinin ilim ve fen tahsil etmesi, adap ve fazilet kazanması, elinden geldiği kadar bilgi sahibi olması icab-ı akıl ve hikmettir.

13 Mart 1845’te Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi’nden Melekpaşazade Abdülkadir Bey başkanlığında kurulan geçici bir komisyon, rüşdiyelerin “usuli diniye dairesinde umum nas için öğrenilmesi zaruri olan ilim ve fenlere mekseb olacak bir tarzda” ıslahını, yatılı olmak üzere Darülfünun kurulmasını ve tüm mekteplerin programlarını ve nizamlarını düzenlemek üzere “Meclis-i Maarif-i Umumiye”nin oluşturulmasını önermiştir. Komisyonun önerileri arasında Rüşdiye Mekteplerindeki programda ulum-ı diniye’ye ait öğretimin de artırılması vardır. Emin Paşa’nın başkanlığında kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin önerileri üzerine 1847’de Mekatib-i Rüşdiye Nezareti yerine Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulmuştur. Böylece Evkaf Nezareti’ne bağlı olduğundan iş görememiş olan bir merkezi örgüt kaldırılarak yerine Meclis-i Maarif’e bağlı yeni bir merkezi örgüt kurulmuştur. Bu Nezarete önce muavin, sonra müdür olarak atanan Kemal Efendi, rüşdiyeleri geliştirmeye başlamıştır.

Yeni rüşdiyenin ilk örneği 1847’de Davutpaşa’da açılmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin öngördüğü bu rüşdiye iki yıllıktı. Sıbyan okullarından gelen öğrenciler bu iki yıllık eğitimden sonra Darülfünun’a gidecekti. Ama Kemal Efendi buna, sıbyan okulları ıslah edilmediği için bir yıllık hazırlık süresi ve Darülfünun’da okunacak derslerin girişi olarak bir yıllık süre daha ekleyerek dört yıllık bir eğitim programlamıştı. Bunun için de “Türki ibare ile bazı funun kitapları” yazdırmıştır. 1849’da Bezmialem Sultan “Darülmaarif” adıyla programı rüşdiyeden biraz daha gelişmiş orta eğitim düzeyinde bir mektep açtırmıştır. 1853’te vilayetlerde 25 rüşdiye açılması kararlaştırılmıştır. 1858’den itibaren de kızlar için rüşdiyeler açılmaya başlamıştır.

Ama pratikte bu okullar sadece İstanbul’da açılmışlar ve sayıları çok yavaş artmıştır. 1874’te yapılan bir saptamaya göre İstanbul’da bulunan 18 Rüşdiye’nin dört sınıfında 1.859 öğrenci okuyordu. 10 kız rüşdiyesinde ise toplam 294 öğrenci bulunuyordu¹⁶⁵. Bu yıllarda İstanbul’un nüfusunun 540 bin dü-

¹⁶⁵ Bayram Kodaman, *A.g.e.*, s. 39.

Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 375, 383.

Ekmeleddin İhsanoğlu, “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin Kuruluş ve Faaliyetleri”, der. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987, s. 197-198.

zeyinde olduğu, bu nüfusun 200 bininin Müslüman olduğu düşünülürse rüşdiye eğitiminin çok küçük bir kesime ulaşabildiği açık hale gelir.

Rüşdiye eğitimi yalnız nicel olarak değil nitel olarak da yetersiz kalıyordu. Sivil bürokrasinin gerektirdiği nitelikleri veremiyordu. Bu nedenle daha üst kademe eğitimin kurulması için arayışlar sürmüştür. Bunlardan biri 1862'de kurulan "Mahrec-i Eklam" olmuştur. Bu okul önce, rüşdiye sonrasında bir yıllık eğitim olarak başlamış, daha sonra eğitim süresi üç yıla çıkarılmıştır. Bu okulun ilk mezunları Meclis-i Maarif'e getirilerek imtihan edilmiş ve beğenilmiştir. Bu 27 kişiden 10'unun "Fransızca terceme ve inşaya kesbi liyakat" eyledikleri görüldüğünden dolgun aylıklarla Babıali kalemlerine atanmışlardır¹⁶⁶. Bunu lise düzeyinde eğitim veren ilk iki sultani, Galatasaray'ın 1867'de, Darüşşafaka'nın 1873'te kurulması izlemiştir.

Galatasaray, hem dış ilişkilerinin hem de "Osmanlıcılık" ideolojisini simgelemek bakımından tam bir "Tanzimat" okuludur. Ama geç kalmış bir girişimdir. Sultan Abdülaziz, Fransa'yı ziyaretinden sonra, İstanbul'da Fransız diliyle eğitim yapan ve Fransız liseleri düzeyinde bir okulun açılmasına izin vermiştir. Okulun yönetimi Fransız hocaların elinde bulunacak "tedrisat Fransızca olarak ve edebiyat, tarih, coğrafya, riyaziyyat ve ulumu tabiiyeyi ihtiva edecek, Türkçe, Arabi ve Farsî dahi ayrıca okunacaktı. Yunanca ve Latince dersleri, fennî iştikaklarının anlaşılmasını kolaylaştıracaktı". Gerçekte Fransızlar Galatasaray'ı tek bir okul olarak düşünmüyorlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız liseler sisteminin başlangıcı sayıyorlardı. Galatasaray ayrıca Tanzimatın Osmanlıcılık ideolojisinin pratikteki bin yansıması olarak "milletler arası" eşitliğin uygulandığı bir yer olacaktı. Değişik milletlerden gelecek öğrenciler burada kaynaşacak, Osmanlı bütünlüğünün ideolojisini üreteceklerdi. Okulun böyle bir ideolojiyi üretmekte yetersiz kalmasının en güçlü kanıtı Galatasaray'ın mezunlar listesinden gelecektir. Bu listede Bulgar bağımsızlık hareketinin birçok ünlü ismini bulmak olanaklıdır.

Galatasaray eğitim dilinin Türkçe değil Fransızca olmasına karşın, Müslüman olmayan milletlerin tepkisini çekmiş, çocuklarını laik ve Osmanlıcı bir eğitimden korumaya çalışmışlardır. Fransız etkisiyle oluşan bu okula, Rus elçisi karşı çıkarak, Rumların okula karşı çekingenliğini artırmıştır. Papa yayımladığı iki emirnameyle, Doğulu müminlerin Galatasaray Sultani'sinde okumalarını yasakladı. Yahudiler, Hristiyanlığın denetimindeki bir okula, koşher sorununu ileri sürerek çocuklarını göndermek istemediler. Bütün bu zorluklara karşın Fransız desteğiyle bu okul açıldı. Ama tüm imparatorluğa yaygınlaştırılamadı ve tek örnek olarak kaldı. Bu geç kalmış bir girişimdi. Artık

¹⁶⁶ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 397.

Osmanlıcılık ideolojisinin üretilmesi olanağı olmadığı gibi Tanzimat üzerinde Fransız etkisi de zayıflıyordu. Nitekim 1870'te Tıbbiye'de Fransızca eğitimden Türkçe eğitime geçilecekti. Böyle bir dönüşümden Galatasaray'da payını aldı. Fransız müdür ayrıldı. Yönetim Osmanlı tebaasına geçti. Fransızca eğitim sürmesine karşın öğrenci sayısı azaldı, işlevi değişti, ama ayrıcalıklı bir okul olarak varlığını sürdürdü¹⁶⁷.

Kurulan ikinci sultani Darüşşafaka oldu. Darüşşafaka devletin en üst kademe bürokratlarının 1865'te kurduğu "Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye"ce gerçekleştirilmiştir. Yusuf Ziya Bey (sonradan Maliye Nazırı olmuştur), Muhtar Bey (Ahmet Muhtar Paşa), Tevfik Bey (ünlü matematikçi Vidinli Tevfik Paşa) önce esnaf çıraklarının eğitimini sağlamak için bu cemiyeti kurarlar. Bunun için önce Beyazıt'ta Simkeşhane'de Valide Mektebi'ni açarlar. Fransa'daki "Prytanée Militaire de la Fleche"den örnek alarak (Fransa'ya gönderilen asker öğrencilerin çoğu burada eğitim görmüştür) kız ve erkek yetimleri yetiştirecek bir okul kurmak düşüncesi gelişir. Bu okulda, dersleri ücretsiz olarak cemiyet üyeleri okutuyordu. Bunlar arasında Vidinli Tevfik Paşa, Namık Kemal vb. ünlü aydınlar bulunuyordu.

Darüşşafaka'nın öyküsünün ilginç bir başka yanı, telgrafçılığın gelişmesinde oynadığı roldür. Telgraf Türkiye'ye ordu dışında sivil kesim eliyle giren ilk önemli teknolojidir. 1860'ta Türk muhabere memurlarını yetiştirmek için "Telgraf Mülazım Mektebi" açılmış, daha sonra kapanmıştır. 1880'lerde telgrafçıların yetiştirilmesinde Galatasaray ve Darüşşafaka'nın kullanılması düşünülmüştür. Galatasaray'daki elit kökenli öğrenciler telgraf memuru olmayınca, Darüşşafaka bu işe ayrılmıştır. 1880'de Darüşşafaka'ya elektrik dersi konuldu ve 1882'de Telgraf Fen Mektebi haline geldi. Bu nedenle Darüşşafaka içinde matematik ve fizik eğitimi güçlendi. Dönemin Salih Zeki Bey gibi tanınmış matematikçileri Darüşşafaka'dan yetiştirdi¹⁶⁸.

Orta düzeydeki eğitim sisteminin oluşmasında atılan adımlar bu sistemin kendisini tamamlaması için iki yönde gelişme eğilimi doğuruyordu. Bunlardan biri kurulan yeni okulların öğretmen gereksinmesini karşılamak için öğretmen okullarının kurulmasıydı. Bu hem yeni sistemi eskisinin etkisinden kurtarmak hem de yeterli sayıda öğrenci sağlamak için gerekliydi. Bunun için 1847'de Darülmuallimin (Erkek Öğretmen Okulu), 1862'de Darül Muallim-i Sıbyan ve 1870'te Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulu) kuruldu¹⁶⁹.

Orta kademe eğitim sistemindeki gelişmelerin yarattığı ikinci etki sıbyan mekteplerindeki eğitimin iyileştirilmesi yönünde oluyordu. Gerçekte bu ça-

¹⁶⁷ Ed. Engelhart, *Tanzimat*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s. 171.

¹⁶⁸ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 405.

¹⁶⁹ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 475, 557.

tışmalı bir alandı. Rüşdiye mekteplerinin, sıbyan mekteplerine dokunulmadan kurulmuş olması büyük ölçüde ilmiye sınıfının tepkisini çekmemek içindi. Buna karşın 1862'de sıbyan mektepleri yerine "usul-ü cedide" göre eğitim yapan "iptidai mektep"ler kurulmaya başlanmıştır. Avrupa'da eğitim gören ve sıbyan mektepleri için "Rehnümayı Müslimin" kitapçığını yazan ilk pedagoglarımızdan Selim Sabit Efendi bu yenileşmede öncülük etmiştir. 1862'de İstanbul'da bulunan 360 sıbyan mektebinden 12'sinde "usul-ü cedid" uygulanmıştır. Bu çaba ile "iptidai mektep"lere de sıra girmiştir. Bu, sıbyan mekteplerine de büyük gruplara eğitim tekniğinin sokulması demektir. Selim Efendi'nin bu girişimi "sıra üstünde ayak sallayarak kuran öğrenilmez" diye tepki görecektir. Öğrencilerin kullanması istenen taş tahtaya tepkinin doğmasını önlemek için de böyle bir gerçek olmamasına karşın Mekke ve Medine'de kullanıldığı özellikle belirtilmiştir¹⁷⁰.

Parça parça gelişen bu eğitim kurumlarını birbirini tamamlayan bir sistem haline getirme çabası, 1847'de kurulan "Mekاتب-i Umumiye Nezareti"nden beri vardır. Bu Nezaret 1857'de "Maarif-i Umumiye Nezareti" haline gelmiştir. 1869'da Saffet Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde düzenlenen Maarif Nizamnamesi'yle Osmanlı eğitimini uzun yıllar yönlendirecek bir sistem oluşmuştur.

Tanzimat döneminin en etkili Maarif Nazırı olan Saffet Paşa, Sadrazam Reşit Paşa'nın özendirmesi ile diplomat olarak yetiştirilmiştir. İstanbul'da özel eğitimle Fransızca, Latince, Coğrafya okumuş sonra Paris'e öğrenime gönderilmiştir. Üç kez Maarif Nazırlığı, Hariciye Nazırlığı ve Sadrazamlık yapmıştır. İlk kez Maarif Nazırı olduğunda Kemal Paşa, Dadyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Ebüzziya Tevfik Bey, Mehmet Mansur ve Dragon Tzankoff Efendilerden oluşan Şurayı Devlet Maarif Dairesi'nce hazırlanan Maarifi Umumiye Nizamnamesi büyük ölçüde Fransız sisteminin etkisi altında kalmıştı.

Bu nizamnameye göre, kızlar için 6-10, erkekler için 7-11 yaşları arasında sıbyan mekteplerine devam zorunluydu. Köylerde ve mahallelerde sıbyan mektepleri, 500 evli kasabalarda rüşdiye mektepleri, 1.000 evden büyük kasabalarda idadi mektepleri, vilayet merkezlerinde sultaniler açılacaktı. Bu sistem için İstanbul'da bir Darülmualimin (Erkek Öğretmen Okulu), bir Darülmualimat (Kız Öğretmen Okulu) ile bir Darülfünun bulunacaktı. Gerekli ve uygun olan yerlerde kız rüşdiyeleri kurulacaktı. İlk kez genel eğitim tahsisatı olarak "ehaliden mürettep bir iane" alınmasına karar veriliyordu. Eğitim sistemini merkezde Meclis-i Kebiri Maarif, vilayetlerde ise Maarif Meclisleri yönlendirecekti. Meclis-i Kebiri Maarif'in bir ilmi, bir de idari kısmı bulunacaktı.

¹⁷⁰ Nafi Atuf, *A.g.e.*, s. 98-114.

İlmi kısmı okulların kitaplarının hazırlanması, bitirme sınavlarının düzenlenmesi gibi bilimsel denetimle ilgilenirken, idari kısmı okulların personel işleri, disiplin vb yönleriyle ilgilenecekti. Bu nizamnamede tüm bir eğitim sistemi betimlenmiş olmasına karşın sanat okullarına yer verilmemiş olması dikkati çekmektedir¹⁷¹.

Maarif-i Umumi Nizamnamesi'nin getirdiği yeni bir orta eğitim kurumu "idadi"lerdi. Adı hazırlayıcı anlamını taşıyan bu okullar, sultanilerle rüşdiyeler arasında orta okullar niteliğindedi. İlk olarak İstanbul'da daha önce kurulduğunu gördüğümüz Darülmârif 1872'de bir idadi haline getirilmiştir. 1874 Salnamesi'ne göre İstanbul'da dört idadi bulunuyordu¹⁷².

Tanzimatın diğer dönemlere göre özgün katkısı olan orta eğitim sisteminin gelişimini ve sistemleşmesini gördükten sonra, askeri okullar sisteminde, yeni sivil meslek okulları kurulmasında, sanat okulları alanında ve nihayet Bilim Cemiyetlerinin kurulması bakımından olan gelişmeleri sırasıyla ele alalım.

Bu dönemde askeri okullar sisteminde bir yandan orta eğitim düzeyinin, yüksek eğitimden ayrı olarak örgütlenmesine gidilirken, öte yandan var olan yüksek eğitim kurumlarına yenileri eklenmiş ve var olanlarında ise zaman zaman iyileştirmelere gidilmiştir.

Askeri orta öğretimin ayrı düzenlenmesi için ilk atılan adım Bahriye, Tıbbiye ve Mühendishanelerin orta eğitimleri ayrılarak 1845'te askeri "idadi"ler açıldı. Ayrıca Harbiye için ordu merkezlerinde birer askeri idadi kurulması kararlaştırıldı. İstanbul (1846), Bursa (1846), Edirne (1847), Manastır (1847), Şam (1848), Erzurum (1873), Bağdat (1876) idadileri kuruldu. 1864'te değişik askeri okulların idadileri birleştirilerek Galatasaray'da "İdadi-i Umum-i Askeri" oluşturulmuştur. Aynı yıl buna hazırlık olarak genel bir rüşdiye niteliğinde "Mahreci Mekatib-i Askeriye" adlı bir okul açılmıştır. Askeri orta eğitim kuruluşlarının bir başka ögesi 1855'te Paris'te açılan "Mekteb-i Osmani"dir. Bu okul Paris'e gönderilen öğrencilerin "Türk mürebbiler idaresinde" ama "Fransız muallimler tarafından okutulup" yetiştirilmesi için açılmıştır. Burada hazırlıklarını tamamlayan öğrenciler daha sonra Fransızların Harbiyesi niteliğindeki Saint Cyr'e, Ecole d'Etat-Major, Ecole d'Agriculture vb yüksek okullara devam ediyordu. Bu okulun Paris'te, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın açtığı "Lisan Mektebi" ile Osmanlı Ermenilerinin kurmuş oldukları "Murradyan Mektebi"nden esinlendiği söylenebilir. Bu okul çok masraflı olduğu ve başarı gösteremediği için 1875'te kapatılmıştır. Aynı yıl İstanbul'da 9 askeri rüşdiye okulu açılmıştır. Askeri okulların öğretmen sorunlarını çözümle-

¹⁷¹ Nafi Atuf, *A.g.e.*, s. 129-140.

¹⁷² Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 412-417.

mek içinde 1875'te Menşei Muallimin açılmıştır. Bu yılda kurulan bir başka askeri öğretim kurumu olan "Menşei Küttab-ı Askeri" orduda çalışacak memur ve katipleri yetiştirmeyi amaçlıyordu. Ayrıca askeri sanatkârları yetiştirmek için 1862'de Tophane'de Askeri Sanayi İdadisi kurulmuştur¹⁷³.

Askeri eğitimin uzmanlık alanları bakımından çeşitlenmesi yönünde atılan bir başka adım da 1841'de bir Alman veteriner Godlewsky'nin çağrılarak "baytarlık" eğitiminin başlatılması olmuştur¹⁷⁴. Bu eğitimin yüksek eğitim düzeyinde bir nitelik kazanması 1849'da Harbokulu'nda ayrı bir veteriner sınıfı kurulmasıyla başlamıştır¹⁷⁵. Avrupa'da yetiştirilen ilk öğrencilerden olan Bekir Paşa 1847'de Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un başına getirildikten sonra bu okulda yeniden düzenlemelere gidilmiştir. Bu okulun eğitimle devlet hizmetini birlikte sürdüren standart bir eğitim süresi olmayan yapısına son verilmiştir. Okulun 30-50 yaşlarındaki öğrencileri yeni görev yerlerine atanmışlardır. Okulun öğrencilerini orta eğitim düzeyinde hazırlayacak bir idadi kurulmuş ve okul dört yıllık eğitim yapan bir topçu ve mimar okulu haline getirilmiştir. Dört yıllık eğitim ilk iki yılda birlikte oluyor, üçüncü sınıftan sonra topçuluk ve mimarlık alanlarına ayrılıyordu¹⁷⁶. Harbiye'de ise 1864'te bir üst kademe eğitim veren Erkan-ı Harbiye sınıfları açılmaya başlamıştır. Tıbbiye'de yapılan yeniden düzenleme sonrasında 1869'da Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde bir "Ameliyat ve Tatbikat Mektebi" açılmıştır. 1874'te Harbiye ve Bahriye eğitiminde kaliteyi yükseltecek yeni düzenlemelere gidilmiştir¹⁷⁷.

Bu dönemde askeri meslek okullarının yanı sıra sivil meslek okulları da gelişmeye başlamıştır. Ayrıca daha önce kurulmuş bazı askeri okulların sivil kolları da açılmıştır. Yeni açılan bu okullar genellikle devletin bu alanlarda yeni işlevler yüklenmeye başlamasıyla paralel olarak ortaya çıkmıştır. Fransa'dan iki ormancı getirilerek 1858'de Orman Mektebi, yeni yöneticilerin "umuru mükkiyeye ve usuli düveliyyeye bilcümle vukufu olmaları için" 1859'da Mektebi Mülkiye açılmıştır. Önce iki yıllık bir eğitim vermek için kurulan okulun eğitim süresi 1861'de dört yıla çıkarılmıştır. 1860'ta telgrafçıları yetiştirmek için kurulan Telgraf Mektebi uzun ömürlü olmamıştır. 1864'te lisan bilir memur yetiştirmek için Fransızca, Rumca ve Bulgarca'nın öğretildiği bir lisan mektebi öğretime başlamıştır. 1866'da "Hazreti Padişahide taşralarca istihdam olunacak etibbaya" mahreç olmak üzere, Askeri Tıbbiye binasında

¹⁷³ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 355, 400, 418, 595, 597.

¹⁷⁴ Godlewsky ve Sommer, *Türkiye'de Veteriner Hekimlik*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1972.

¹⁷⁵ A. Nevzat Tüzdil, *Türk Veteriner Hekimliği Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955, s. 5.

¹⁷⁶ Sadık Erdem, *A.g.e.*, s. 77-87.

¹⁷⁷ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 355-366.

“Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye” açılmıştır. Askeri Tıbbiye’den farklı olarak eğitim dilinin Osmanlıca ve eğitim süresinin beş yıllık olması öngörülmüştür. Daha sonra askeri okullara eşdeğerliğini sağlamak üzere altıncı yıl ve hazırlık için de 1 yıllık bir idadi eğitimi eklenerek eğitim süresi yedi yıla çıkmıştır. Gelişen okulun binası da 1874’te Askeri Tıbbiye’den ayrılacaktır.

1867’de “Mülkiye Mühendisi ve İslahı Sanayi Mektebi” kuruldu ise de bu okulun ne kadar çalıştığını bilmiyoruz. 1868’de Mecelle’nin uygulanmaya başlaması üzerine yeni hukuk okullarının açılması gereksinmesi doğdu. 1870’te Divanı Ahkamı Adliye’de memurlar için bir hukuk dersanesi açıldı. Ama şer’i mahkemeler de sınırlı bir alanda faaliyetlerini sürdürdüğü için kadıları yetiştirmek için 1854’te kurulan Muallimhane-i Nüvvab da varlığını koruyordu. Gelişen sivil kaptan gereksinmesini karşılamak için 1870’te “Kaptan ve Çarkçı Mektebi” kuruldu. Fransa’dan sağlanan maden mühendisleriyle 1872’de “Madencilik Mektebi” açıldı. Ayrıca eski eserlere değer verilerek toplanmaya başlaması üzerine 1874’te bir “Müze Mektebi” kurulmasına girişildi¹⁷⁸.

Sivil yüksek öğrenim kurumlarının en kapsamlısı olan Darülfünun’un kurulması 1845’te oluşturulan geçici komisyonun çalışmalarından beri gündemdedeydi. 1846’da sürekli bir eğitim komisyonu niteliğindeki Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulduğunda, ona verilen görevler arasında İstanbul’da bir Darülfünun’un kurulması da vardı. Burada “Darülfünun, malumat ve hüsn-i ahlakça mükemmel olmak isteyen ve bütün ilim ve fenleri okumaya hevesli veya devlet dairelerinde çalışmak isteyen herkese, gerekli bilgileri sağlayan bir kurum” olarak tanımlanmıştır. Bu Meclis, aynı yıl Bâb-ı Hümayun civarındaki eski cephan binası ve Saray arsası üzerinde Darülfünun binası yapılmasını kararlaştırmış ve İtalyan mimar Gaspare Fossati’yle binanın yapımı için anlaşma yapılmıştır. Darülfünun ders kitaplarını hazırlamak görevi ise 1851’de üzerinde daha sonra duracağımız Encümen-i Daniş verilmiştir. İnşasına başlanan 125 odalı, üç katlı binanın yapımı yıllarca uzamıştır. İnşaatın bitirilemeyişi üzerine bu binanın bazı sınıflarında “her kim ister ise gelip dinlemek üzere, hikmet-i tabiiye (fizik) ve kimya fenlerine dair” “ders-i âm” denen serbest konferanslar 1863’te başlatıldı.

Bu konferanslar Maadin Meclisi Reisi kimyager Derviş Paşa’nın Hikmet-i Tabiiye (fizik) dersiyle başladı. İlk kez fizik deneylerinin yapıldığı, devlet ricalinin devam ettiği derslere ilgi yüksek olmuştur. Bu dersleri 400-500 kişilik kalabalıklar izlemiştir. Bunun üzerine Divan-ı Muhasebat Reisi Ahmed Vefik

¹⁷⁸ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 469, 490, 495, 517, 533, 542, 555, 592.

Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 114.

Nevzad Ayaz, *A.g.e.*, s. 268.

Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1943, s. 57.

Paşa Tarih-i Umumi Hekim Salih Efendi'nin zooloji, botanik ve jeoloji konularındaki ilmi mevalıd (tabii ilimler) dersleri başlamıştır. Üzeride kimya ve heyet derslerinin verilmesi de düşünüldüğünden, bir kimyahane, bir nümunehane ve 4.000 ciltlik bir kütüphane de kurulmuştu. Darülfünun'un büyük binasının inşaatı bitirilememiştir. Bu bina 1864'te bir ara Maliye Nezaretine verildi. Daha sonra Adliye Nezaretine verilmiştir. Bunun üzerine Darülfünun Nuri Efendi Konağı'na taşındı. 1865'te bu konakta serbest dersler başlamıştı, daha sonra bu konak da yandı. Bunun üzerine Divanyolu'nda daha küçük bir bina yaptırılması kararlaştırıldı. Darülfünun'un yeniden açılabilmesi için 1869'da bu binanın yapımının tamamlanması beklenmiştir.

1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 79. maddesinden 128. maddesine kadar olanları Darülfünun üzerinedir. Buna göre Dersaadette üç şubesi bulunan (Hikmet ve Edebiyat, İlm-i Hukuk, Ulum-ı Tabiiye ve Riyaziye) Darülfünun-i Osmani'nin açılmasını öngörüyordu. 18 Şubat 1870'te eğitime başladı. Darülfünun padişahın irade-i seniyyesi ile atanan bir nazırca yönetiliyordu. Tahsin Efendi nazır olarak atanmıştı. Binden fazla istekli arasından imtihanla seçilerek 450 öğrenci alındı. Öğrenim üç yıl olacak, dersler Türkçe okutulacaktır. Ancak Türkçe ders veremeyen hocalar dersleri Fransızca verebilecektir. Üç yıl sonrasında sınavı geçen öğrenciler bir bitirme tezi (müsvedde) hazırlayacaklardır. Bundan sonra şahadetname verilecektir. Mezun öğrencilerden müderris olmak isteyenler, Darülfünun'a bir yıl daha kaydolup müderrislik tezi hazırlayacaklardır. Çoğu askeri mekteplerin hocalarından sağlanan bir eğitim kadrosuyla başlayan eğitim, bir yıl kadar sürdü. Bir yıl sonra ramazan ayında halka açık olan konferanslarda Cemaleddin Afgani'nin yaptığı bir konuşmada nübüvvetin (peygamber oluşun) bir sanat olduğunu söylemesi olaylara neden olmuştur. Afgani İstanbul'dan uzaklaştırılmış Tahsin Efendi nazırlıktan alınmıştır. Bundan sonra eğitim bir yıl daha sürebilmiş ve 1872'de tatil edilmiştir. Bu kapatılma kararında Viyana Elçisi Şekip Efendi'nin Avusturya'da 1848 İhtilali'nde üniversitenin monarşinin yıkılması için çaba gösterdiğini yazması da etkili olmuştur¹⁷⁹.

Saffet Paşa ikinci kez Maarif Nazırı olduğunda İstanbul'un Beyoğlu yakasında, Galatasaray Sultanisi müdürü Sava Efendi (Paşa) eliyle Darülfünun'u yeniden açmaya çalıştı. Sava Efendi, önce Darülfünun hakkında bir risale ha-

¹⁷⁹ Nevzat Ayaz, *A.g.e.*, s. 264-265.

Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 451-468.

Naşit Hakkı Uluğ, *Eğitimin Birleştirilmesi Şapka ve Giyimin Değiştirilmesi Türk Harflerinin Kabulü*, Ak Yayınları, İstanbul, 1973, s. 34.

Yücel Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 19.

Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş", *Belleten*, Cilt LJV, No. 210, Ağustos 1990, s. 710-712.

zırladı. Bu risalede Avrupa'daki Darülfünunların beş şubeli olarak kurulduğunu anlatıyordu. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda tıp daha önceden açılmış bulunduğundan, ilahiyat konusu da dokunulmaz olarak medreselerin alanı görüldüğünden yeni kurulan Darülfünun hukuk, edebiyat ve "turuk-u muabir"-den (Yol ve Köprü Mühendisliği Okulu) ibaret olarak üç şubeli olarak kuruldu. Darülfünun-ı Sultani adını alan bu okulda, dersler Türkçe ve Fransızca olarak karma biçimde okutuluyordu. Darülfünun 1874'te Hukuk Şubesiyle eğitime başladı. Darülfünun'un açılışının ikinci yılında Hukuk Şubesinde 61, Turuk-u Muabir Şubesinde 43, Edebiyat Şubesinde ise 25 öğrenci vardı. Bu Darülfünun da bir önceki gibi ulemanın tepkisini çekiyordu. Hukuk'ta Roma Hukuku, Turuk-u Muabir'de fizik dersi vb okutulmasına karşı çıkıyorlardı. 1877'de Hukuk ve Turuk-u Muabir şubeleri tasarruf gerekçesiyle kapatılmış, mebusların Meclisteki eleştirileri karşısında Maarif Nazırı okulların öğrencisizlikten kapandığını, yeniden açılacağını söylemiş ve bu iki şube bir yıl sonra yeniden eğitime başlamıştı.

Hukuk ve Turuk-u Muabir şubeleri 1881'e değin eğitimlerini sürdürmüştür. Bu yılda Hukuk fakültesinde Ohannes Karakaşyan'ın Fransızca ve Türkçe dillerinde yazılan bir doktora verdiği, Turuk-u Muabir okulundan mezun olan Karakoç ve Handenyan efendilerin Sivas vilayetine mühendis atandıkları bilinmektedir. Edebiyat şubesinin ne kadar açık kaldığını bilmiyoruz¹⁸⁰. 1881'de kapatılmasından sonra Darülfünun'un açılması uzun süre tekrar gündeme gelmeyecektir.

Bu dönemin eğitim kurumlarının esas gelişme çizgisi ve sistemi içinde yer almayan, çoğu kez de birkaç yıllık denemeler halinde kalmış çabalar, değişik alanlarda uygulamalı sanat okullarının kurulması olmuştur. Bu tür okullardan ilki İstanbul'da kurulmak istenilen basma fabrikasına gerekli pamuğu üretmek için 1847'de İstanbul'da Ayamama Çiftliği'nde "Ameli Ziraat Mektebi" açılmasıdır. ABD'den, Fransa'dan uzmanların hoca olarak getirildiği bu okul iki buçuk yıl sonra kapanmıştır. Barutçubaşı Dadyan Efendi'nin Zeytinburnu fabrikalarının gerektirdiği emeği karşılamak için 1848'de fabrikada kurduğu okul da başarılı olamamıştır. Mithat Paşa'nın 1860'ta Niş'de, 1864'te Rusçuk'ta yoksul ve yetimler için kurduğu ıslahaneler birer sanat okulu niteliğindeydi. 1865'te bunlara Rusçuk'ta kurduğu kız sanat okulunu ekledi. Sanat okulu kurma konusundaki daha sistemli girişimler 1863'te İstanbul'da Sergi-i Osmani'nin açılması ve Islahı Sanayi Komisyonu'nun kurulmasından sonra olmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak Sultanahmet'te 19 değişik dal-

¹⁸⁰ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 116-121.

Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 581-592.

Yücel Aktar, *A.g.e.*, s. 20-21.

da (küçük üreticilik alanları) eğitim yapacak bir sanat okulu açılması planlanmıştır. Okulun açılması ancak 1868'de gerçekleşmiştir. 1870'te de İstanbul'da bir kız sanayi mektebi açılmıştır¹⁸¹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bilgi üretim sisteminin bir başka ögesi olarak bu dönemde kurulmaya başlayan Meteoroloji gözlemevlerinde de söz etmek gerekir. Uluslararası Tuna Komisyonu'nun 1864'te Osmanlı Devletinin Karadeniz kıyılarında bu tür gözlemevlerinin kurulmasını gerekli görmesi üzerine 1867'de Sulina, Varna, Burgaz, Trabzon, Tekirdağı, Kavala, Selanik, Manastır, Avlonya, İskodra, Beyoğlu, Diyarbakır ve Bağdat istasyonlarından oluşan bir sistem kurulmuş, oluşturulan Osmanlı Rasathane-i Hümayun'un başına Fransız Aristid Coumbary getirilmiştir. Bu ağ geliştirilmiş, 1875 sonrasında İzmir, Beyrut, Sinop, Selanik, Avlonya, Bursa ve Trabzon'da hergün yapılan rasatlar telgrafla İstanbul'a bildirilmeye başlamış ve Avrupa başkentlerine hergün İstanbul meteorolojik rasatları hakkında bilgi verilmiştir¹⁸².

Bu dönemin eğitim ve bilgi üretim sistemindeki gelişmelerini tamamlamadan, bu dönemde kurulmaya başlanan bilim ve meslek dernekleri (cemiyet) üzerinde duralım. Avrupa'da üniversite dışında dinin doğmalarından uzaklaşmış modern bilimin doğup gelişmesine öncülük etmiş bilim akademileri ya da bilim cemiyetleriyle Osmanlılarda olanları aynı kefeye koymak doğru olmaz. Avrupa'da yapılmakta olan bir bilimsel üretimi denetlemek, geliştirmek söz konusudur. Bunları besleyebilecek bir bilimsel temel vardır. Oysa Osmanlılar'da böyle bir bilimsel temel şöyle dursun, bu bilimsel gelişmelerin ancak yüzeysel bir tanıtımı söz konusu olacaktır. Ama bu cemiyetler pozitif bilimlere sahip çıkan grupların oluşması ve bu bilimsel esaslar çerçevesinde mesleklerin kurumsallaşması açısından gene de önemlidir.

Bunlardan birincisi Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin Darülfünun açılınca-ya değin burada okutulacak kitapların telif ve tercümesini sağlamak, sade Osmanlıca ile dil, edebiyat ve tarih alanlarında yeni eserler hazırlamak için bir "cemiyet" kurulmasını kararlaştırması üzerine 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'tir. 40 Osmanlı ve çok sayıda yabancı üyesi olabilecek bu kuruluşun üyelerine bir ücret ödenmemekte, sadece bir şeref payesi verilmekteydi. Osmanlıların bu kurumu kurarken Fransız Akademisi'nden esinlendikleri anlaşılmaktadır.

İç üyeler arasında Ahmet Vefik Paşa, Hayrullah Efendi, Ahmet Cevdet Paşa'nın yanı sıra Mustafa Reşit, Ali ve Fuat paşalar ile Şeyhülislam Arif Hik-

¹⁸¹ Önder Küçükerman, *Feshane Defterdar Fabrikası*, Sümerbank, İstanbul, 1988, s. 162. Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 469, 523, 572.

¹⁸² Nevzad Ayaz, *A.g.e.*, s. 611.

met Efendi, Hoca İshak Efendi, Sami Paşa, Suphi Paşa, Behçet Molla, Hekimbaşı Abdülhak Molla, müverrih Hayrullah Efendi, Fetih Mehmet Ali Efendi, tercüme kaleminden Vasilaki, İstefanaki, Logofet Bey; dış üyeler arasında ise ünlü doğu bilimciler J.V.Hammer, Redhouse ve Bianchi bulunuyordu.

Bu kuruluş büyük ölçüde Ahmet Cevdet Paşa'nın damgasını taşımaktadır. Kurulduğu gün Padişaha sunulan ilk kitap Cevdet ve Fuad paşaların birlikte yazdıkları ilk Osmanlıca gramer olan "Kavaid-i Osmaniyye"dir. Akademi üyeleri ayrıca bir genel Osmanlı Tarihi yazma işini üstlenmişler, ama sonuçta ortaya çıkan yalnızca Tarih-i Cevdet olmuştur. Encümen-i Daniş adına 1862'den sonra Devlet Salnamesi'nde yer verilmemiştir¹⁸³.

Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da bulunan İngiliz, Fransız, İtalyan vb yabancı hekimler 1856'da "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane"yi kurmuşlardır. Cemiyetin resmi dili Fransızcadı. Her hafta toplanan cemiyet üyeleri, Osmanlı cephesindeki hastalıklar ve ülke sağlık sorunlarıyla ilgilenmiş ve 1857'de *Gazette Medicale d'Orient* dergisini çıkarmaya başlamışlardır. Bu cemiyet uzun yıllar varlığını sürdürmüştür.

Tıp eğitiminin Türkçeleştirilmesini, bu yolla da Türk doktorlarının sayısını artırmayı amaçla 'an doktorlar, önce gayrı resmi toplantılar yapmışlar ve 1865'te de Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'yi kurmuşlardır. Bu cemiyet daha sonra üzerinde duracağımız Türkçe tıp terimlerinin geliştirilmesinde önemli işlevler yüklenmiştir¹⁸⁴.

Nisan 1861'de Petersburg Sefiri Halil Bey "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" adlı bir derneğin kurulmak istendiğini, bir dilekçe ile Sadarete bildiriyordu. Bu dilekçede derneğin faaliyet alanı "mesail-i diniye ve politikiye müstesna olmak üzere" her türlü telif tercüme eser yayınlanması, umuma açık dersler verilmesi olarak belirtiliyordu. Cemiyetin üyeleri Osmanlı Tebaası olacak ve en az bir batı dilini bilecekti.

Cemiyetin esas lideri başkanın birinci yardımcısı Münif Efendi'dir (Paşa). Münif Paşa Encümen-i Daniş döneminde Cevdet Paşa ile görüş ayrılığına düşmüş, bu görüş ayrılıkları "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"nin kurulmasına yol açmıştır. İlk Batılılaşma hareketlerine Mısır'da tanık olan Münif Efendi Batı bilimiyle ilişkisini mühendis Emin Efendi'den aldığı Fransızca yardımıyla,

¹⁸³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, s. 197-200.

Şerafettin Turan, *A.g.e.*, s. 199.

Yeşim Işıl, "Mecmua-i Fünun'da Bilimsel Zihniyet", *Tarih ve Toplum*, Sayı 46, Ekim 1987.

Ekrem Işın, "Osmanlı Bilim Tarihi: Münif Paşa ve Mecmua-i Fünun", *Tarih ve Toplum*, Sayı 11, Kasım 1984.

¹⁸⁴ Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri" Der. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987, s. 81-90.

Kemal Paşa'nın maiyetinde elçilik katibi olarak gittiği Berlin'de yaptığı fizik ve hukuk eğitimiyle kurmuştur. Yurda dönüşünde Bâb-ı Ali Tercüme Odası'na girmiş ve Fuat Paşa'nın desteğiyle bu cemiyetin kurulmasına öncülük etmiştir.

Cemiyetin kuruluşundan 15 ay sonra Münif Efendi'nin yöneticiliğinde her ay "ulum ve maarife ve ticaret ve sanayi" dair "Mecmua-i Fünun"u yayımlamaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanan bu ilk bilim dergisi daha çok Batıdaki bilimsel gelişmeleri tanıtmayı amaçlamaktadır. 300 sayı olarak basılıyordu. Dergi çıktıktan sonra derneğe Sadrazam Fuat Paşa'nın tahsis ettiği çiçek pazarındaki taş mektepte bir kütüphane ve araştırmacılar için bir laboratuvar kurulmuştur. Ayrıca eğitici kurslar ve konferanslar düzenlenmiştir. Bu gönüllü dernek Mecmua-i Fünun'u 47 sayı çıkardıktan sonra 1867'de dağılmış, uzun ömürlü olamamıştır¹⁸⁵. Aynı dönemde Cemiyet-i Kitabetçe, çıkarılan Mecmua-i İber-i İntibah da benzer aydınlanmacı çizgiyi izleyen bir dergi olmuştur.

Başka bir önemli gelişme Maarif Nezareti'ne bağlı olarak Münif Paşa'nın başkanlığında 1865'te "Tercüme Cemiyeti"nin kurulması oldu. Bu cemiyetin amacı yabancı dillerde yazılmış olan ilmi kitapları tercüme ettirmektir¹⁸⁶. Bu Lale devrindeki tercüme çalışmalarından Batıdaki gelişmeleri aktarmaya dönük olmakla ayrılıyordu. Bu kurumun da çok verimli olamadığı anlaşılmaktadır.

II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminde Değişmeler

Tanzimat döneminin eğitim gelişmeleri İstanbul içinde kalmış ve imparatorluk sathına yayılmamıştır. Eğitim konusundaki çalışmalar eğitim sisteminin oluşumunu sağlamıştır, ama bu sistem büyük sayılarda eğitim yapar hale gelememiştir. Bu sistemin tüm imparatorluğu kapsayacak biçimde uygulanması II. Abdülhamid döneminde olmuştur denilebilir. 1879'dan sonra Vilayet Maarif İdareleri kurulmaya başlanmıştır. Vilayetlerde Maarif Meclisleri kurulmuştur. 10 yıl sonra Hicaz dışında tüm vilayetlerde maarif idaresi kurulmuş bulunuyordu. Bu idareler elinde 1869 Maarif Nizamnamesi'nin uygulanmasıyla iptidailer, rüşdiyeler, idadiler ve sultanilerden meydana gelen eğitim sistemi tüm imparatorluğu kaplar hale gelmiştir.

1900'de imparatorlukta 29.130 sıbyan okulu ya da iptidailerde 899.932 kız-erkek öğrenci bulunuyordu. 1905-06 ders yılında imparatorlukta usul-u

¹⁸⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, *A.g.m.*, s. 211-220.

Ekrem İqın, *A.g.m.*, s. 351

¹⁸⁶ Bayram Kodaman, *A.g.e.*, s. 47.

İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu Münif Paşa ve Ali Suavi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.

cedid'e göre eğitim yapan 9.347 resmi ve özel iptidai okulu vardı. 1906-07 öğrenim yılında imparatorlukta 25'i askeri olan özel ve resmi toplam 619 rüşdiyede 40.000 civarında öğrenci okuyordu. 1906'da imparatorlukta 109 idadide 20.000 civarında öğrenci bulunuyordu. İdadilerin yaygınlaşmasında 1884'te idadiler için konulan özel vergi etkili olmuştur. Okul sistemindeki yaygınlaşmaya paralel olarak bunların öğretmen gereksinmesini karşılayacak öğretmen okullarının sayısının da artırılmasını gerektirmiştir. 1908'de Darülmualimin'lerin sayısı 31'e çıkmıştı. Bu dönemde ilk ve orta öğretimin yaygınlaşmasının yanı sıra bir başka gelişme ilk kez özürlüler için eğitimin başlatılması olmuştur. Önce dilsiz ve sağırılar için 1889'da, iki yıl sonra da körler için eğitim başlatılmıştı¹⁸⁷.

Okulların sayıca artmasına karşın, eğitim sisteminin hem nicel hem de nitel bakımdan eğitim talebini karşılamakta yetersiz kaldığı İstanbul'da hızla gelişen özel okullardan anlaşılmaktadır. Bu özel okullar genellikle iptidai ve rüşdiye düzeyindedir. Bunlar Müslüman kesimin seçkinlerinin oturduğu yörelerde, 1880'lerde yirmi-otuz odalı konaklar kiralananarak kurulmaya başlamıştır. Şemsülmaarif, Nümune-i Terakki, Rehberi Marifet, Darültalim, Darütedris vb isimler almışlardır. Bu okullarda genellikle memurlar ya da subaylar ders veriyordu. Okulların herbirinin kendine özgü nitelikleri vardı. Kimi Fransızcaya, kimi fen ve riyaziye, kimi de Arapça öğretimine verdiği önemle tanınıyordu. Örneğin Mimar Kemalettin Bey, ünlü matematikçi Mehmet Nadir Bey'in okulu olan Nümune-i Terakki'den yetişmiştir. 1903'te İstanbul'da 28 özel okul bulunuyordu. 1908'de İstanbul'da özel okullar dışında 264 iptidai mektebi vardı¹⁸⁸.

Tanzimat döneminde vilayet merkezlerinde daha çok ıslahaneler niteliğinde kurulmuş bulunan, sanayi eğitimi yapan kuruluşlar, bu dönemde mezunları yedi yıllık idadiye eş tutulan sanat okulları haline gelmiştir. Hemen hemen hepsi "Hamidiye Mekteb-i Sanayii Ali"si adını almışlardır. 1903'te Diyarbakır'da kurulan yönetimi hisse senetleri sahiplerinin temsilcilerine bırakılan "Hamidiye Mekteb-i Sanayii" bunlar arasında kendine özgü bir örnek oluşturuyordu¹⁸⁹.

Abdülhamid döneminin bir özelliği ilk ve orta öğretimin yaygınlaştırılmasıyken, başka bir özelliği basın yayın hayatının sansürle denetim altında tutulması olduğu gibi, yüksek öğretimin de sürekli denetim altında tutulması

¹⁸⁷ Nevzad Ayaz, *A.g.e.*, s. 34.

Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 711, 960.

Bayram Kodaman, *A.g.e.*, s. 131, 147, 167, 203.

¹⁸⁸ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 770-840.

¹⁸⁹ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 80c, 80d.

olmuştur. Özellikle Mizancı Murad Bey'in Avrupa'ya kaçmasından sonra tarih ve edebiyat dersleri denetim altına alınmıştır. Bu sıkı denetime karşın Jöntürk hareketi yüksek öğretim kurumlarında muhalefeti geliştirme yollarını bulmuştur¹⁹⁰. Ülke içindeki yüksek eğitim konusunda böyle duyarlı olan yönetim Avrupa'daki eğitim konusunda daha da duyarlı hale gelmiş, 1892'den sonra Avrupa'ya eğitim için Türk-Müslüman öğrenci gönderilmesini yasaklamıştır¹⁹¹.

Bu dönemde de bir önceki dönemde olduğu gibi devletin ilgi alanındaki değişmelere paralel olarak yeni alanlarda yüksek okullar kurulması ya da daha önce askeri olarak kurulmuş okulların mülkiye, yani sivil kısımlarının kurulması sürmüştür. İstanbul dışındaki bazı vilayetlerde de yüksek okullar açılmaya başlamıştır.

1878'de Divanı Muhasebat yeniden düzenlenirken, Sadrazam Sait Paşa bu binada Fransızların Ulum-u Siyasiye mektebini örnek alarak "Mekteb-i Fünun-u Maliye"yi de açmıştır. Bu okulun ömrü kısa olmuş, 3 yıl sonra kapanmıştır¹⁹².

Bir başka önemli gelişme 1878'de "Hukuk Mektebi"nin kurulması oldu. Tanzimatın ilanına paralel olarak bir hukuk reformu gerekiyordu. Osmanlılar ticarete, özellikle de dış ticarete ilişkin konularda, Avrupa yasalarını benimsemediler. Ama iki konuda bilinçli olarak Avrupa yasalarını benimsediler. Osmanlı İmparatorluğu'nun özelliklerini gözönünde tutan yasalar yaptılar. Bunlardan birisi "Arazi Kanunnamesi" öbürü de Medeni Kanun işlevini gören "Mecelle"ydi. Mısır'da Mehmet Ali Paşa, Napolyon yasasını doğrudan almıştı. Osmanlılar şeri hukuku gözönünde tutarak kendine özgü bir yasa geliştirdiler. Ahmet Cevdet Paşa ilk kez Adliye Nazırı olduğunda "Mecelle Cemiyeti" kurarak bu kodifikasyon çalışmalarını başlatmıştı. 1870'te kurulan Hukuk dersanesi başarılı olmamıştı. 1874'te Darülfünun-ı Sultani içinde başlatılan Hukuk eğitiminin bir olasılıkla yönetimce istenilen yönde gelişmemesi üzerine, 1878'de Adalet Nezaretine bağlı yeni bir Hukuk Mektebi açıldı. Bunun açılması belki de Darülfünun-ı Sultani içindeki hukuk şubesinin kapatılmasını kolaylaştırmıştır denilebilir.

Bu okulun açılışını yapan Cevdet Paşa konuşmasında "Tahsil edeceğiniz ilmin kadri pek büyüktür. Biliyorsunuz ki hesap, hendese ve kimya gibi ulumu aklıyeyi talim için, peygamber gelmedi ama kavanini şer'iyeyi telkin ve tebliğ için ulu azim peygamberler geldi. Bu babda başka delil iradına hacet göremem" diyordu. Mecelle'yi geliştirerek şeri hukuk temelini koruyan Os-

¹⁹⁰ M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

¹⁹¹ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 691.

¹⁹² Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 888-889.

manlılar, bunun eğitimini medrese dışında kurumsallaştırarak, ilmiye sınıfının kayıp sürecini gene de sürdürmüş oluyorlardı. Bu okul Bohemya'da doğmuş olan asıl adı Emil olan Mehmet Emin Efendi'nin müdürlüğünde açılmıştır. Okulda Fransızcaya önemli ağırlık veriliyor, zorunlu olmayan bazı dersler Fransızca okutuluyordu. Bu okulun öğrenci sayısı hızla artmıştır. 1903'te yüzde 10'u Müslüman olmayan 681 öğrencisi bulunuyordu.

Bu okul kurulurken, Bağdat, Suriye ve Kosova vilayetlerinde birer okul açılması düşünülmüş, ama bu okullara gidecek yetişmiş öğrenci bulunamayışı üzerine açılmaları 1880'e ertelenmişti. Ama daha sonraki yıllarda idadilerin yaygınlaşması ve hukuk eğitimi talebinin artması üzerine 1907'de Selanik'te, Bağdat'ta ve Konya'da Hukuk Mektepleri açılmasına karar verilmiştir¹⁹³. Konya'da 1908'de eğitime başlayan mektep, 11 yıl bu eğitimi sürdürmüş, 1919'da kapatılmıştır. Diğerlerinin eğitimi ise bu kentlerin savaşlarda kaybedilmesiyle olmuştur.

Ticaret Nezareti de birkaç kez açmaya çalışıp başarılı olamadığı Ticaret Mektebi'ni 1882'de açmıştır. 1889'da kapanan okulun programının Fransız "Ecole de Hautes Etudes Commerciales"den esinlendiği anlaşılmaktadır. Okul 1894'te yeniden açılmıştır¹⁹⁴.

II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında 1877'de Mülkiye'ye yüksek okul statüsü kazandırmıştır. Abdülhamid bu okula başlangıçta özel ilgi göstermiştir. İlk yıllardaki eğitim kadrosunda bulunan Abdurrahman Şeref Bey, Mizancı Murat Bey, Recaizade Ekrem Bey vb oluşturduğu özgür düşünce ortamı özellikle de Mizancı Murat Bey'in Avrupa'ya kaçması Abdülhamid'in bu okul üzerinde denetimi yoğunlaştırmasına neden olmuştur. 1885'te Mülkiye yatılı hale getirilir. 1886'da bir irade ile Mülkiye'nin programlarında din derslerine öncelik veren değişiklikler yapılır. 1891'de çıkartılan yeni yönetmelik ve tüzükle, Mülkiye hocalarının atanması Maarif Nazırının onayına bağlı kılınır, öğretim üyelerinin siyasetten söz etmesi kesin olarak yasaklanır. Başta okul müdürü Abdurrahman Şeref Bey olmak üzere öğretim kadrosunda önemli bir ayıklama yapılır¹⁹⁵. Bu tarihten sonra Mülkiye'nin müdürü artık sarayın en sadık adamıdır. Nitekim daha sonra Darülfünun açıldığında onun yönetimi de Mülkiye'nin müdürüne bırakılacaktır.

1877'de "Fenni Resim ve Mimari" mektebinin açılmasına girilmişti. Çın-girya adında bir mimar fahriyen öğretmenlik yapacak, Guillemet de okulun hem resim hocaları, hem de müdürü olacaktı. Guillemet'in savaş göçmenlerine

¹⁹³ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 714, 890-918.

Mehmet Önder, *A.g.e.*, s. 63-64.

¹⁹⁴ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 932-946.

¹⁹⁵ Yücel Aktar, *A.g.e.*, s. 29-31.

yardım ederken tifoya yakalanarak ölmesi üzerine okul açılmadı. Osman Hamdi Bey'in 1881'de Müze Müdürlüğü'ne atanmasıyla konu yeniden ele alındı. 1882'de Hamdi Bey Müze'deki görevine ek olarak Sanayi-i Nefise Mektebi Müdürlüğüne atandı. Yeni kurulan Sanayi-i Nefise Mektebi, Ticaret Nezareti'ne bağlı olacak, resim, heykel, mimarlık ve hakkâklık (gravür) kısımları buluncaktı. Okul 2 Mart 1883'te hakkâklık bölümü dışında eğitime başlamıştır. Hakkâklık bölümü Mart 1892'de faaliyete geçmiştir. Okulun kuruluşunun gerekçesinde eski güzel sanatların ölmekte olduğu, tarihi binaların halen tamininin bile doğru dürüst yapılamadığı ve bir "milletin ebniye ve asarile vücudiyet-i isbat" edeceği belirtildikten sonra, "sanayi-i nefiseye mahsus müessesat ihdası az vakit içinde netayic-i masâtıbı hasıl edecek ve müessesat-ı memalik-i ecnebiyeye talebe göndermekle değil, fakat kendi memleketimizin hasaisinden iktibas-ı malumat ile hem hünerver adamlar yetiştirecek ve hem de gerçekten bir Türk sanatı vücade getirecektir. Hulâsa-i kelâm, meşahir-i erbab-ı sınaatdan hiçbirinin kaidesini asla taklid etmiyerek yalnız tabiata ve bilnefs memlekete mahsus şeyleri ve memleketin tarihine müteallık vukuatı tasvir ve tersime sarf-ı ihtimam eylemek lazım gelir. İşte bu şeraitin temami-i icrasile husul-ü muvaffakiyet muhakkak olup aftar-ı marifetden yeni bir sanatın lema-pâş olması dahi hakça mucib-i kemal-i memnuniyet olur" deniliyordu¹⁹⁶.

1883'te kurulan bir başka okul Hendese-i Mülkiye yani sivil mühendis okulu olmuştur. Tanzimat döneminin ve sonrasının icracı valileri olarak tanınan Mithat Paşa, Halil Paşa, Sırrı Paşa yol vb bayındırlık uygulamaları için teknik adam bulmakta güçlük çekmişlerdir. Mühendis olarak Alman, Fransız, Macar ve özellikle Leh'ler gelmiş, bunların yanına Ermeni ya da Rum tercüman ve kondöktörler verilerek kullanılmıştır. Nafia alanında büyük atılımlara girilmek istendiğinde bu yol yetersiz kalıyordu. 1882'de Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın hazırladığı Umur-u Nafia Programı'nda demiryolları, yollar, limanlar, bataklık kurutmaları ve sulamaları içeren kapsamlı bir çalışma söz konusuydu¹⁹⁷. Darülfünun-ı Sultaniye'ye bağlı olarak açılan Turuk-u Muabir okulu da kapanmıştı. Böyle bir programın uygulanmasının teknik işgücüne bağlı olduğunu bilen Hasan Fehmi Paşa Hendese-i Mülkiye'nin açılması için çok uğraşmıştır.

Hendese-i Mülkiye Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a bağlı olarak açılmıştır. Ayrı bir okul haline gelmeyişi öğrencilerin askeri disiplin altında tutulmasına olanak verdiği gibi, sadece Türk-Müslüman kesimin bu okula

¹⁹⁶ *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100. Yıl*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1983, s. 1-11.

¹⁹⁷ Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", *Belgeler*, Cilt V-VII, Sayı 9-12, 1968-71, s. 156-222.

alınmasına neden olmuştur. Padişah bu okulun öğrencilerinin kendisine bağlılıklarını güçlendirecek usuller koymuştur. Öğrenciler yatılıydı, maaş alıyorlardı. Hergün okulda çıkan yemeği, nöbetçi öğrenci, saraya götürür gösterirdi. Bu öğrenci sarayda yemek yer, fotoğrafı çekilir ve bir altın ihsan edilirdi. Ramazanda da öğrenciler saraya iftara çağrılır ve bir altın ihsan olunurdu. Bu okul 1884-1909 arasında yılda ortalama 11 mezun vermiştir. Bu mezunların çoğu Bağdat Demiryolu, Hicaz Hattı ve Konya sulamasında Nafia Nezareti Mühendisi olarak çalışmıştır. Türkiye’de çalışan yabancı şirketler bu okulun mezunlarını kullanmamışlardır. Serbest çalışma için bu okulun mezunlarından Hulusi Bey’in 1899’da açtığı büro kısa bir süre sonra kapanmıştır¹⁹⁸.

Sadece askerler için eğitim yaparken farklılaşarak sivil kesim için de eğitim yapmaya başlayan bir alan veterinerlik olmuştur. Avrupalıların kendi ülkelerini hayvan hastalıklarından korumak için Türkiye’den ihraç hayvan ürünlerine koyduğu yasaklamalar, bu alanda sivil eğitimin başlamasının temel nedeni olmuştur. 1881’den itibaren askeri okula 12 sivil veteriner öğrencisi alınmaya başlamış, 1888’de de Mülkiye Baytar Mektebi kurularak öğrenciler, Mülkiye Tıbbiyesi’nde birinci sınıf eğitimine başlamışlardır. Halkalı’daki bina yapılıncaya 1892’de Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi Alii adıyla eğitime devam etmiştir. 1895’te baytar kısmı ayrılarak Sultanahmet’e taşınarak Mülkiye Baytar Mektebi adıyla eğitime devam etmiştir¹⁹⁹.

Bu dönemde tıpta, yüksek eğitim alanındaki gelişme, Askeri Tıbbiye’den çıkan doktorların staj görmesi için 1898’de Gülhane Tatbikat Mektebi’nin açılması olmuştur. Sivil alandaki gelişme ise 1903’te Şam’da bir Tıp Mektebi açılması olmuştur. Bu okuldan mezun olan talebelere de İstanbul Tıbbiyesi diploması veriliyordu. Aynı tarihte İzmir, Bursa ve Bağdat’ta bir Tıp Mektebi açılması düşünülmüşse de bu gerçekleşmemiştir²⁰⁰.

Meslek eğitiminde yüksek öğretim düzeyinde olmayan daha çok hizmet içi eğitim düzeyinde sayılması gereken bazı gelişmeler olmuştur. 1889’da İstanbul’da bir polis dersanesi, 1892’de Gümrük Darüttalimi, 1907’de Selanik’te Polis Mektebi açılmıştır. Türk kökenli olmayan aşiret liderlerini kendine bağlamak için II. Abdülhamid’in 1892’de açtırdığı Aşiret Mekteb-i Hümayun’unu da buna eklemek gerekir²⁰¹. Yüksek öğretim düzeyinde olmayan mekteplerin bir başka gelişme alanı da tarım olmuştur. Filoksera hastalığının bağlarda tahribata başlaması üzerine Düyun-ı Umumiye, kendi gelirlerini korumak için

¹⁹⁸ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 130-158.

¹⁹⁹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları”, Şevket Pamuk-Zafer Toprak (Derleyenler) *Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923-2000*, Yurt Yayınları, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1988, s. 42-43.

²⁰⁰ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 986, 712-713.

²⁰¹ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 970-985.

1887'de İstanbul'da Göztepe'de Amerikan Asma Fidanlığı, Nümune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi'nin kurulmasını sağlamıştır. İpekçiliğin geliştirilmesi politikasını izleyen Düyun-ı Umumiye, 1888'de Bursa'da Harirdarütalimi adıyla bir ipekböcekçiliği okulu açmıştır. Onu Antakya'da ve 1895'te Beyrut'ta açılanlar izlemiştir. 1881'de Edirne'de kurulan bir Ziraat Mektebi ancak üç yıl açık kalmıştır. 1889'da Selanikte eğitim süresi üç yıl olan, Sedes Çiftliği'nde Ziraat Ameliyat Mektebi açılmıştır. Bunu 1892'de Bursa'da açılan üç yıllık Ziraat Mektebi izlemiştir. 1902'de Tiftik keçilerinin geliştirilmesi için Ankara'da bir nümune çiftliği ve çoban mektebi kurulmuştur. Aynı yıl Amerikan asma çubuklarının yaygınlaştırılması için İzmir'de Seydiköy'de bir Bağcılık Aşı ve Ameliyat Mektebi açılmıştır²⁰².

Bu dönemde eğitim kurumlarının İstanbul dışındaki bölgesel merkezlere yayılma eğilimindeki gelişmeleri tamamlamak için Golç Paşa'nın orduda Alman sistemi paralelinde yaptığı reformların bir sonucu olarak ordu merkezi bulunan kentlerde birer Harbiye kurulmasına değinmek gerekir. 1904'ten sonra Şam, Bağdat, Erzincan, Edirne ve Manastır'da birer Harbiye açılmıştır²⁰³.

Abdülhamid'in cülusunun 25. yılında yani 1900'de üçüncü kez Darülfünun açılmıştır. Son Darülfünun'un kapanmasından sonra geçen yirmi yıllık zamanda, Sadrazam Sait Paşa sürekli olarak verdiği layihalarla her eyalette beş darülicazesi olan bir darülmülüm açılmasını savunmuştur. Halil Rıfat Paşa'nın Sadrazam olduğu dönemde 1897'de Darülfünun'un kurulmasına irade çıkmıştır. İradenin çıkmasının başlıca nedeni Avrupa'ya eğitime gönderilen öğrencilerin denetimden çıkarak rejime muhalif hale gelmeleri, bu mahsuru kaldırmamanın bir yolunun Darülfünun'u açarak öğrencinin burada eğitilmesi olabileceği konusundaki düşünceler olmuştur.

Darülfünun-ı Şahane'nin açılışı oldukça gösterişsiz gerçekleşmiştir. Darülfünun'a ayrı bir bina verilmemiş, Cağaloğlu'ndaki Mülkiye Mektebi içinde açılmış, yönetimi de Mülkiye'nin müdürüne verilmiştir. Darülfünun'un Hukuk ve Tıp şubelerinin daha önce açılmış olduğu varsayılarak, Ulum-i Aliye-i Diniye, Edebiyat ve Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye şubeleri açılmıştır. Daha önce kurulan yüksek okullar için bazı ders kitaplarının yayınlanmış olması, orta eğitim sisteminin bir ölçüde yetişmiş öğrenci göndermeye başlaması, yeni Darülfünun'un daha elverişli bir ortamda doğmasına neden olmuştur. Darülfünun'da iki yabancı hoca bulunuyordu. Onlar da Edebiyat şubesinde Fransız Edebiyatı okutan Perar ile İlm-i Asar-ı Atika okutan Alman Johann H. Mordtmann'dı. Öteki hocalar değişik zamanlarda yabancı ülkelerde eğitim görmüş Osmanlılardı.

²⁰² Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 710-711, 958.

²⁰³ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 712.

Bu çok gelişkin bir eğitim değildi. Salih Zeki ve Mehmet İzzet beyler Riyaziye derslerini veriyorlardı. Ama Tabiiye kısmında bazı maden koleksiyonları dışında en küçük bir laboratuvar bile yoktu. Deneyin bu eğitimde yeri bulunmuyordu. Darülfünun'da verilen dersler sürekli olarak derslere giren maarif müfettişlerince izleniyordu. Darülfünun'un en büyük çelişkisi de bu konuda yatıyordu. Öğrencileri uyandırmak için değil, özellikle siyasi otoritenin meşruiyeti konusunda uyandırmamak için açılmıştı. Bu konularda sakıncalı görülen siyasal, sosyal, felsefi içerikli dersler, hatta bazı tarih dersleri programda yer almıyordu. Buna karşın 1903-08 arasında Maarif Nazırı olan Haşim Paşa Darülfünun'un öğrencilerin ahlakını bozduğu gerekçesiyle kapatılmasını önermiştir²⁰⁴.

Tüm bu kısıtlamalara karşı artık sürekli olacak bir Darülfünun'un kurulması gene de önemli bir adımdı. Bunun önemi Mısır'daki gelişmelerle karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılmaktadır. Mehmet Ali döneminde Osmanlılara göre çok daha köktenci bir Batılı eğitim programını uygulamış olan Mısır'da eğitim 1882'de İngiliz işgalinden sonra geri kalıyordu. Lord Cromer, eğitim programında köy okullarında eğitim düzeyini yükseltmek ve etkin bir sivil bürokrasi yaratmaya önem veriyordu. Bir dereceye kadar teknik eğitimi destekliyor, ama orta ve yüksek eğitimin gelişmesini sınırılıyordu. 1880'lerden sonra Mısır ve Osmanlılar eğitimde ters bir süreç yaşamışlardı. Üniversite Mısır'da ulusalcı akımların programında bulunan bir özlemdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını korumasının özgüllüklerinden biri bu noktada ortaya çıkıyordu²⁰⁵.

Osmanlı bilgi üretim sisteminin bir parçası olarak düşünülebilecek kurumdaki biri olan meteoroloji gözlemleri yapan Rasathane-i Amire'de bu dönemde önemli bir gelişme olmamıştır. 1881'de Yıldız Sarayı'nda bir "mükemmel rasathane" yapılması, Mekteb-i Sultani'de de bir küçük rasathane kurulması kararlaştırılmıştır. 1894'te İstanbul'daki büyük depremden sonra Maçka'da Rasathane-i Amire'nin "Tezelzülâti Arziyye" şubesi açılarak bir sismograf istasyonu kurulmuş, başına Lecoin adlı bir yabancı getirilmiştir. 1896'da da Rasathane-i Amire Müdürlüğü'ne Aristid Coumbary'nin yerine Salih Zeki Bey atanmıştır²⁰⁶.

II. Abdülhamid döneminin eğitim ve bilgi üretim sisteminin ilginç bir özelliği de sisteme dışarıdan gelen yada ülke içinde üretilen bilgilerin yayılmasını denetleyen sansür kurumlarının güçlendirilmesi olmuştur. Zaten 1857'de çıkartılan "Basmahaneler Nizamnamesi"yle her yayınlanacak kitabın Maarif

²⁰⁴ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 997-1011.

²⁰⁵ Bill Williamson, *A.g.e.*, s. 72-88.

²⁰⁶ Nevzad Ayaz, *A.g.e.*, s. 612-613.

Nezaretî'nden ruhsat alması koşulu getirilmisti. Sansür ise 1879'da "Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti"nin kurulması konusunda verilen irade ile kurum-sallaşıyordu. Bu Heyetin kuruluş gerekçesinde ileride bir "Akademi" mahi-yeti kazanması isteniliyordu. Bu heyet üç işleve sahip olacaktı. Birincisi Osmanlı İmparatorluğu'nda basılacak Türkçe, Farsça, Arapça, Bulgarca, Rumca, Er-menice tüm kitap ve broşürleri incelemek, ikincisi yabancı memleketlerden gelen değişik dillerdeki kitapları gümrüklerde denetlemek ve üçüncüsü ise tüm okulları teftiş etmektir²⁰⁷. 1897'de Tetkik-i Müellefat Komisyonu kurul-du. Bunun işlevi Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin basılmasına izin verdiği Arap-ça, Türkçe ve Farsça kitaplarla, Türkçe piyesleri yeniden incelemektir. 1903'te bunlara "Kütüb-i Diniye ve Şeriye Tetkik Heyeti" eklendi. 1898'de tüm mat-baaların zaptiye nezaretî altında bulundurulmasına buyruk çıktı²⁰⁸. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin daha sonra denetimini eski kitapçılara kadar uzattığı anlaşılmaktadır. Bu heyette çalışanların sayısı 1907'de 74'e yükselmiştir²⁰⁹.

II. Abdülhamid dönemi genellikle toplumsal örgütlenmelerin kuşkuyla kar-şılandığı bir dönem olmasına karşın, bilim ve meslek örgütlerinde sınırlı da olsa bazı gelişmeler olmuştur. 1879'da kurulan "Cemiyeti İlmiye", "Mecmua-ı Ulum" adlı bir dergiyi 7 sayı çıkarmış sonra dağılmıştır²¹⁰. Gene 1879'da "So-ciete de Pharmacie de Constantinople", Journal de la Societe de Pharmacie de Constantinople adlı bir meslek dergisi yayınlamıştır. Osmanlı İmparator-luğu'nda eczacılar hem askeri hem de mülkiye tıp mekteplerinde ayrı prog-ramlar içinde yetiştiriliyordu. 1879'da kurulan bu cemiyet hekimler dışında eczacıların bağımsız bir meslek olarak örgütlenmelerinde atılan bir adımdı. 185 üye ile kurulan cemiyetin ilk başkanı Charles Bonkowski olmuştur. Cemi-yet 1882'de kapatılmış, 10 yıl sonra tekrar çalışmaya başlamasından bir süre geçince, yeniden polisçe kapatılmıştır. Bir olasılıkla bu nedenlerle 1907'de İs-tanbul'da yabancı eczacılar "Association des Pharmaciens Etrangers" dı ye-ni bir dernek kurmuşlardır²¹¹.

1885'te Ziraat ve Sanat Tercüme-i Fünun Odası kurulmuş ve bunun "Zi-raat ve Sanat Tercüme-i Fünun Odası" adlı süreli bir yayın organı olmuştur. 1887'de Selanikli doktorlar "Societe De Medecine De Salanique", 1903'te İs-tanbul'daki yabancı hekimler "Club de Constantinople"u kurmuşlar, "Comptes-Dendus du Club Médicale de Constantinople" adlı bir dergi yayınlamışlardır²¹².

²⁰⁷ Bayram Kodaman, *A.g.e.*, s. 64.

²⁰⁸ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İs-tanbul, 1990, s. 54-56.

²⁰⁹ Alpay Kabacalı, *A.g.e.*, s. 56, 68.

²¹⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri*, İstanbul, 1987, s. 221-245.

²¹¹ Turan Baytop, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Eczacılık Cemiyetleri", *Der. Ekmeleddin İhsan-oğlu, Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987, s. 143-154.

²¹² Ekrem Kadri Unat, *A.g.m.*, s. 97-98.

Meslek cemiyetleri konusundaki bu gelişmeler 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı meslek sahiplerinin belli sayıya ulaşır çıkarlarını savunur hale geldiğinin ve yabancıları ayrı dernekler aramaya zorlamaya başlamasının bir göstergesi olarak alınabilir.

II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemindeki Gelişmeler

1908 devriminin getirdiği canlı siyasal yaşantı içinde eğitim sorunları da önemli yer tutmuştur. Eğitime ilişkin strateji sorunları, eğitim felsefeleri, siyasal gündemin ön planda tartışılan konuları arasında yer almıştır. Ayrıca ülke içinde yaşanan hızlı politizasyon sürecinden yüksek öğretimdeki öğrenciler öncelikle etkilenmişler, öğrenci hareketleri siyasal yaşamın bir parçası haline gelmeye başlamıştır.

Birinci strateji sorunu maarif sisteminin 1869'da kurulan yapısının nasıl yeniden düzenleneceği çevresinde toplanıyordu. Topyekün bir düzenlemeye mi gidilecekti, yoksa her kurum ayrı ayrı mı ıslah edilecekti? İttihatçıların ünlü Maarif Nazırı Emrullah Efendi topyekün bir düzenlemeyi öngören bir Maarifi Umumiye kanun tasarısı hazırladıysa da pratikte uygulanabilen kısım düzenlemeler oldu.

İkinci reform stratejisi sorunu reformun eğitim sisteminin hangi kademesinden başlatılacağıydı. Maarif Nazırı Emrullah Efendi "Maarif Tuba ağacı-na benzer demekle, ıslahat ve teşkilata, teşkilatı iptidaiyeden değil, tedrisatı aliyeden başlamak lazım geleceğini" söylüyordu. Darülmuallimin Müdürü Satı Bey de bunun tersini savunacaktı. Pratikte gerçekleşen ise her iki uçtan da başlamak olmuştur denilebilir.

Üçüncü eğitim reformu stratejisi sorunu eğitimin birleştirilmesi ya da değişik kurumlar elinde farklılaştırılması mı gerektiği (tevhidi veyahut tefriki tedrisat) olmuştur. İttihat ve Terakki uygulamalarında her iki yönde de gelişmeler görülmektedir. Parti, Türkçülük çizgisine kaydıkça tevhidi tedrisatçı eğitim artmıştır denilebilir.

Buna paralel olarak dördüncü bir reform sorunu, mahalli dillerle eğitim izin verilmesinde ortaya çıkmıştır. Müslüman olmayan milletler öteden beri kendi dillerinde eğitim yapıyorlardı. Ama şimdi Müslüman olanların hangi dilde eğitim yapacakları sorusu gündeme geliyordu. Bu sorun medrese eğitimi sırasında ortaya çıkmıyordu. Çünkü dil Arapçaydı. Ama eğitim sistemi gelişerek, medrese dışı bir okullar sistemi Türkçe olarak kurulmaya başladığında, bu gelişmeler İstanbul dışı bölgelere de taşınca, ciddi bir soru olarak ortaya çıkmaya başladı. Örneğin Arap çocukları ya Müslüman olmayanların açtıkları okullara gidip kendi dillerinde eğitim yapacaklar, ya da devletin açtığı okullara giderek Türkçe eğitimi izleyeceklerdi. Ulusalci hareketlerin güçlendiği

bu dönemde bu hem eğitim, hem de önemli bir siyasal sorun olarak ortaya çıkıyordu.

Dönemin beşinci reform konusu dünyada gelişen kadın hareketinin paralelinde kadın eğitiminin tüm kademeleriyle örgütlenmesiydi. Bu dönemde girilen I. Dünya Savaşı koşulları da kadının toplumsal yaşam içinde yer almasını hızlandırıcı bir etki yapacaktı²¹³.

II. Meşrutiyet dönemi eğitim sistemine ilişkin bu soruların yanı sıra, eğitimin içeriğine ilişkin daha başka soruları da gündeme getirdi. Öğrenci hangi eğitim yöntemleriyle nasıl bir birey olarak yetiştirilecekti? Bu konuda iki eğilim yarıştı denilebilir. Birincisi Satı Bey'in ruhbilimci pedagoğlardan etkilenen yaklaşımıdır. Satı Bey, döneminde olabildiği kadar laik ahlaki ve bireyci bir terbiye sistemini savunmuştur. Abdülhamid döneminin terbiye görüşü, "terbiye, dini selamet, dünyevi saadet, ahlaki mahasin kazanmak için çocuklara ilerdeki meslekini tayin ve talim etmektir", biçimindeydi. Satı Bey ise terbiyeyi "insanın bütün kuvvet ve kabiliyetlerini gerek kendine ve gerekse hem nev'inin saadetine medar olacak şekilde, müstait olduğu mükemmeliyetin son derecesine mümkün olduğu kadar yaklaşmasını temin edecek bir tarzda tenmiye etmektir", olarak tanımlıyordu. Bireyin kapasitesini olabildiğince geliştirmek için eğitimde uygulamaya önem verilmesini, programlara, elişleri, beden eğitimi ve musiki gibi yeni derslerin eklenmesini öneriyordu.

Satı Bey'in yaklaşımı bir önceki dönemin terbiye anlayışını yadsıyordu, ama bu onun görüşlerinin İttihat ve Terakki içinde hemen uygulanmasına olanak sağlamayacaktır. Ancak kısmen uygulama olanağı bulacaktır. Çünkü İttihat ve Terakki'nin ideolojisini imparatorluğun içinde bulunduğu koşullara göre sürekli olarak yeniden formüle eden partinin ideologu Ziya Gökalp partinin bu alandaki yaklaşımını da belirlemeye çalışmıştır. Ziya Gökalp çocuğun toplum için yetiştirilmesini istemektedir. O, bireyin toplum içinde erimesini toplumun amaçlarına göre bir formasyon kazanmasını istemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarılması arayışlarına bir çözüm olarak geliştirdiği "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" ideolojik çerçevesini bu alana da uygulamıştır. Ziya Gökalp talim ve terbiyeyi birbirinden ayırmıştır. Talim fenni bilgilerin çocuklara öğretilmesidir. Bunun için asri olmalıdır. Karakteri itibariyle "Lâmilli"dir. Oysa terbiye milli olacak harsa ve milli vicdana dayanacaktır. Ziya Gökalp'e göre iki ilke "milli terbiye" ve "asri talim" olmalıdır²¹⁴.

Büyük siyasal çalkantıların yaşandığı yeni ideolojilerin formüle edildiği canlı ve büyük ölçüde savaşlar arasında gelişen siyasal ortam içinde gerçekleştirilebilenler ise ancak fırsatların olanak verdikleri oldu.

²¹³ Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 1056, 1059, 1067, 1070.

²¹⁴ Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, (İkinci Kitap), İstanbul, 1932, s. 26-37, 86-110.

II. Meşrutiyet döneminde tüm sistemi ıslah etmek için Maarif-i Umumiye Kanun Layihası hazırlandıysa da bu tasarının iç ve dış siyasal sorunlar dolaşısıyla yasallaşamayacağı anlaşıldığından, ilk uygulanabilen, ilk eğitimin iyileştirilmesini sağlamak amacıyla İstanbul Muallim Mektebi'nin (Darülmualimin) ıslahı oldu. Bu okulun başına getirilen Satı Bey eğitimi yeniden düzenledi. Eğitim tekniği ve pedagoji derslerine özel önem verdi, elişleri, beden eğitimi, musiki gibi yeni dersler koydu. Belki de daha önemlisi, muallim mektebine bağlı bir tatbikat mektebi kuruldu. Başına İhsan (Sungu) Bey getirildi. Öğretmenlerin, uygulama içinde deney kazanmasına çalışıldı²¹⁵.

İlk öğretim konusunda Emrullah Efendi'nin 1909'da düzenleyip meclise sunduğu ilk eğitimi parasız ve mecburi hale getiren İptidai Mektepler tasarısı Meclisten geçirilememiştir. Balkan Savaşı sonrasında, özellikle Arap ve Ermeni nüfustan gelen talepleri karşılamak için "Vilayetler İdaresi Kanunu", "Kanunu Muvakkat" şeklinde uygulamaya konulmuştur. Bu kanunla her vilayette, o vilayetin maarifiyle, yollarıyla, sıhhat işleriyle uğraşmak üzere üyeleri yerli halk tarafından seçilen Umumi Meclis toplanması ve bir Hususi İdare kurulması yürürlüğe girmiştir. Bu yasa yürürlüğe girdikten sonra 1913'te "Tedrisatı İptidai Kanunu" tasarısı bir Kanunu Muvakkat'la uygulanmaya başlamıştır. Bu kanunla o zamana değin iptidai ve rüşdi olarak ikiye ayrılmış olan ilk öğretim "mekatib-i iptidaiye-i umumiye" adı altında birleştirilerek altı yıllık iptidai mektepler açılmaya başlanmıştır. Bunların yönetimleriyle masraflarının karşılanması vilayetlere bırakılmıştır. Bu değişiklikten ayrı olarak Sultanilere bağlı olan, ödeneği genel bütçeden karşılanan ilkokulların beş yıl olması kabul edilerek ikinci bir tür okul ortaya çıkmıştır.

Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu kendi içinde bir bütün olarak düşünülmüş, okul öncesi ve okul sonrası hayata hazırlayıcı bazı düzenlemeleri de getirmiştir. Bu kanuna uyarak İstanbul'da ve diğer büyük kentlerde "Ana Okulları" açıldığı gibi, okul sonrasında "Çıraklık Mektepleri" kurulmuştur. Bu sonuncular başarılı olamamıştır²¹⁶.

II. Meşrutiyet'in orta eğitim konusunda yaptığı ilk uygulama Emrullah Efendi'nin Nazırlığı döneminde ilki İstanbul'da olmak üzere Vilayet Merkezlerindeki 10 idadi sultani'ye çevrilerek, bu sultani'lere rüşdiye üzerine üçer yıllık iki devresi olan, ikinci devresi fen ve edebiyat kollarına ayrılan bir yapı kazandırılmıştır. 1913'te bu uygulamanın alanı daha da geliştirilerek, beş yıllık kendi iptidai kısmına ya da altı yıllık umumi ilkokula dayanmak üzere dört yıllık birinci, fen ve edebiyat kollarına bölünmüş üç yıllık ikinci devresi bu-

²¹⁵ Nafi Atuf, *A.g.e.*, s. 32.

²¹⁶ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 39-41.

lunan toplam eğitim süresi 12 yıl olan “sultani”ler, tüm vilayet merkezlerinde, idadilerin yerini almıştır²¹⁷.

İlk öğretimin yeniden düzenlenmesi üzerine 1913’te orta öğretimin ilk kademesi olan idadiler de yeniden düzenlenmek durumunda kalmıştır. İdadiler altı yıllık yeni ilkokullara dayanarak değişik amaçlı okullar olarak örgütlenecekti. Üç yıllık eğitimin son iki yılı, genel tarım, ticaret ve sanat kollarına ayrılacaktı. Ama savaş koşullarında bu okulların öğrencileri yaşama hazırlayıcı dalları kurulamadı. Sadece Mersin İdadisinde bir ticaret şubesi açılabilirdi. Ancak Sultanilere hazırlayıcı birer okul olarak kaldılar. 1918’de imparatorlukta 7’si İstanbul’da olmak üzere 69 idadi bulunuyordu²¹⁸.

1911’de Ticaret ve Nafia Nezareti vilayetlerdeki bir sisteme bağlı olmayan sanayi okullarını “Vilayet Sanayi Mektepleri” adı altında genel bir talimata bağlamıştır. Bu talimatta ilk eğitim üzerine dört yıllık bir eğitim öngörülmüyordu. Her ilde özel bir komisyon tarafından yönetilecek bu okullar o vilayetin en çok gereksinimce duyduğu sanayi alanlarında yoğunlaşacaktı. Bu okulların yönetimi ve harcamaları 1913 tarihli Vilayetler Hususi İdaresi Kanunuyla bu idarelere bırakıldılar²¹⁹.

II. Meşrutiyet’e değin kızların eğitimi kız rüşdiyeleri ve kız sanat okulları düzeyinde tutulmuştu. II. Meşrutiyet kızlar için daha üst kademe eğitim kurumlarını örgütlemeye başlamıştır. Bu konuda ilk adım 1911’de binası yanan gündüzlü Darümuallimat yerine Sultanahmet civarında bir konakta 3 sınıflı İnas İdadisi açılmasıyla atılmıştır. Bu okul 1913-14 ders yılında İnas Sultanisi (Bezmialem Valide Sultanisi) haline gelmiştir. Bunu Erenköy, Çamlıca, Kandilli İnas Sultanileri izlemiştir. Kız sultanilerinin eğitimi 10 yıllık olarak düzenlenmişti. Bu 10 yıllık eğitim Darülfünun kızlara açık olmadığı için yeterli görülmemişti. Ama 1916’da İnas Darülfünun’u açılınca bu eğitimin yetersizliği anlaşılmıştır²²⁰. 10 yıllık bu sultaniler sadece İstanbul’da kalmış, vilayetlere yaygınlaştırılamamıştır. Bu İnas Sultanileri dışında altı yıllık ilk öğretime dayalı, dört yıllık özel bir program uygulayan, Sultani adını taşımakla birlikte mezunlarının yüksek öğrenime devam hakları bulunmayan, Selçuk Hatun ve Üsküdar Kız Sanayi Sultanileri de, bu dönemde, İstanbul’da kurulmuştur.

Vilayetlerde açılan kız orta eğitim kurumları ise sadece kız muallim mektepleri olmuştur. Kız okulları için vilayetlerde öğretmen bulunamayışı üzeri-

²¹⁷ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 48.

²¹⁸ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 46-47.

²¹⁹ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 80d.

²²⁰ Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 1203.

ne 1913'te uygulamaya giren İlk Tedrisat Kanunu'na uygun olarak bazı vilayet merkezlerinde 5 yıllık "Kız Muallim Mektepleri" açılmıştır²²¹.

II. Abdülhamid döneminde kurulduğunu gördüğümüz tarım okulları 1912'de çıkartılan Tedrisat-ı Ziraiye nizamnamesiyle bir sistem haline getirilmiştir. Nizamnamede tarım alanında dört kademeli bir eğitim sistemi düşünülmüştür. Birinci kademe Amele Mektepleri'di, Çiftlik ameile başısı yetiştirmeyi amaçlıyordu. İkinci kademe olan Çiftçi Mektepleri, çiftçi çocuklarına ameli surette yeni ziraat tekniklerini öğreterek, Türkçe okuyup yazabilen, kendi tarlasını idareye muktedir çiftçi veya yarıcı veya subaşı yetiştirmek amacını taşıyordu. Üçüncü kademe olan Ziraat Ameliyat Mektepleri Çiftlik kahyası yetiştirmek için programlanmıştı. En üst kademedeki ise Ziraat Mıntıkâ Mektepleri bulunacaktı. Bu okullar pratik yanında kuramın da okutulduğu yüksek okullar olacaktı. Büyük çiftlikleri yönetecek fen erbabı, fen memurları ile ziraat mekteplerine hoca yetiştirecekti. Bu dört kademeli okulların tümüne yatılı öğrenci alınıyor, öğrencinin masrafları karşılandığı gibi belli bir ücret de veriliyordu. Nizamnamenin uygulanması oldukça sınırlı ölçüde oldu²²². Yüksek okul düzeyindeki Halkalı'ya, Selanik'teki mektep de bu düzeye çıkarılarak eklendi. Ayrıca Bağdat'ta Sıcak İklimler Ziraat Mektebi Alisi açıldı. Ziraat Ameliyat Mekteplerine, Ankara, İzmir Bornova, Adana ve Bursa'da açılanlar eklendi. 1912'de Halep, Sivas, Erzurum, Seres, Üsküp ve Manastır'da birer çiftlik mektebi, Muş'ta bir Köy Çiftlik Mektebi bulunuyordu. Bu okulların dışında bazı özel alanlar için gelişmiş okullar da vardı. Bursa ve Antakya'da bir önceki dönemde açılmış olduğunu gördüğümüz Harir Darüttalim'lerine 1912'ye değin Amasya, Beyrut, Gümüşhane ipekçilik okulları eklenmişti. Trabzon ve Halep'te sütçülük okulları açılmıştı. Artık tarımda makinalaşmanın yayılmaya başlaması üzerine 1914'te Halkalı'da bir Çiftlik Makinist Mektebi açılmıştır²²³.

1892'de Halkalı Ziraat Mektebi'nin açılması üzerine Ormancılık dersleri bu okulda verilmeye başlanmış, Ormancılık ve Maden Okulu kapatılmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1909'da "Orman Mekteb-i Alisi" iki yıllık bir eğitim yapmak üzere Belgrad Ormanları yakınında kurulmuştur. 1917'de de eğitim süresi üç yıla çıkarılmıştır²²⁴.

II. Meşrutiyet'in ilanında ve İttihat ve Terakki'nin iktidarı denetlemesinde ordunun rolü yüksek olmuştu. Özellikle Balkan Savaşı yenilgisinden sonra orduda eski kadroların ayıklanması askeri eğitime verilen önemi daha da ar-

²²¹ Nafi Atuf, *A.g.e.*, s. 82.

²²² Nafi Atuf, *A.g.e.*, s. 56-58.

²²³ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 80.

²²⁴ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 80.

tırdı. Askeri eğitim kurumlarında önemli yeniden düzenlemelere gidildi. Eğitim kalitesi yükseltilmeye çalışıldı.

Bu dönemde askeri eğitim sisteminin bağlı olduğu “Mekatib-i Askeriye Nezareti” kaldırılarak askeri okullar “Terbiye ve Tedrisat-ı Umumiye Müfettişliği” kuruldu. 1913’te Tedrisat-ı İbtidaiye kararnamesinin uygulanmaya başlamasıyla sivil ve askeri rüşdiyeler birleştirilince, askeri rüşdiyeler tarihe karışmış oldu. Askeri eğitim sistemi idadi ve üstüyle ilgili bir sistem haline geldi. Bu, eğitim sisteminin ülkede belli bir düzeye ulaşmış olmasının bir göstergesi olarak düşünülebilir²²⁵.

II. Meşrutiyet’in yaptığı ilk düzenleme ordu merkezlerinde bulunan Harbiye’leri kapatarak öğrencileri İstanbul’a toplamak oldu. Bu okulda seçkin bir kadro toplanarak iyi bir eğitim verilmeye çalışıldı. I. Dünya Savaşı Harbiyeyi kapanmak zorunda bıraktı, muvazzaf subaylar da yedek subaylar gibi kısa süreli talimgâhlarda yetiştirildi.

Meşrutiyet sonrasında Erkân-ı Harbiye sınıfları yeniden ele alındı. Harb Okulları’ndan doğrudan doğruya öğrenci almak yöntemi bırakılarak istekliler arasından yarışma sınavıyla öğrenci seçmek yöntemi benimsendi. Harbiye’den ayrılarak 1909’da Yıldız Sarayı Şehzadeler dairesinde ve doğrudan doğruya Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine bağlı ayrı bir okul halinde örgütlendi. Bu dönemde okulun programı, erkân-ı harb adaylarının meslek bilgileri dışında, siyasi tarih, ekonomi, coğrafya, devletler hukuku gibi derslerle desteklenerek, erkân-ı harplerin geniş bir siyasi kültür elde etmelerini sağlamak istiyordu. Erkân-ı Harb’ler yeni yönetimin bu kesimden beklediği öncü roller için meritist bir tutumla yetiştiriliyordu²²⁶.

Makedonya’daki üç vilayette özel yönetim sırasında yapılan jandarma reformundan alınan olumlu sonuçlar üzerine, bu reform tüm ülkeye yaygınlaştırılmak istenince, Jandarma Mekteplerinin sayısı 1909’da 20’ye çıkarılmıştı. Bunlardan Selanik, İstanbul, İzmir’deki üçü Jandarma Zabıt Mektepleri olmuştur. Orduda ilk kez 1909’da ayrı bir Levazım Mektebi açılmıştır²²⁷.

II. Meşrutiyet’in eşitlikçi vatandaş anlayışı sonucu Müslüman olmayan İstanbullular ve yüksek eğitim görenler de askere alınmaya başladı. Bu gruplar içinde bulunan eğitilmiş kitlenin nefer olarak orduya girmesinin yarattığı tepki üzerine bu kesimin 1910’da orduya “İhtiyat Zabiti” olarak alınması kararlaştırıldı. Bunun için de bir “İhtiyat Zabiti Mektebi” kuruldu²²⁸.

²²⁵ Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 1182.

²²⁶ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 68-70.

²²⁷ Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 1158-1160.

²²⁸ Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 1161.

Mekteb-i Bahriye de 1911'den itibaren İngiliz Bahriye Mektebi modeline göre yeniden düzenlenmiştir. 1913'te Bahriye'ye çeşitli kaynaklardan gelen öğrencilerin hazırlıklarını eşitleştirici bir Namzet Mektebi öğretime başlamıştır. 1917'de Heybeliada'da yeni bir Çarkçı Mektebi ile Muzika Mektebi açılmıştır.

Askeri Tıbbiye'nin gelişmesi ise Sivil Tıbbiye'ye katılarak tek okul altında birleşmek yönünde oldu. Meşrutiyetin ilanı için verilen siyasi mücadele içinde yer almış askeri tıbbiye öğrencileri Meşrutiyet sonrasında siyasi olaylar içinde yer almaya devam ediyordu. Bu arada Maarif Nezareti yeni düzenlemeler yaparken Tıbbiye-i Mülkiye'ye fakülte unvanı verilmesini uygun görmüştü. Bu Askeri Tıbbiye'nin tepkisini çekti. Bunun üzerine kurulan bir komisyon, İstanbul'da yalnız bir tıp mektebi bulunması, askeri öğrencilerin ayrı bir dairede bulunmasına karşın, sivil öğrencilerle birlikte eğitim görmelerini kararlaştırdı. İki okul Darülfünun-ı Osmani'nin şubelerinden biri olarak Anadolu kıyısında Haydarpaşa'daki yeni binada biraraya geldi. Bir komisyon yeni fakültenin öğretim kadrosunu belirledi. Bundan sonra fakülte kendi kendini yönetecekti, fakültenin reisiğine Cemil (Topuzlu) Paşa seçildi. Eczacı ve Dişçi Mektepleri de Tıp Fakültesi'ne bağlı iki okul olarak İstanbul'da Kadırga'daki binalarında eğitimlerini sürdürdüler²²⁹.

Askeri Tıbbiye, Tıp Fakültesi içinde eriyince 1905'te yönetimi Askeri Tıbbiye ile birleştirilen Askeri Baytar Mektebi öğretim süresi dört yıla indirilerek, ayrıca örgütlenmek durumunda kalmıştır²³⁰.

II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki ile birlikte gelen siyasal ve ideolojik tutumlar yüksek öğretime hemen yansımıştır. Yüksek okulların programları, yönetim biçimleri değiştirilmiş ve hemen her okulda öğrenci dernekleri kurularak eğitim yaşamı ile siyasal yaşam arasında siyasal etkileşme kanalları oluşturulmuştur.

Örneğin 1909'da Hendese-i Mülkiye, askeri yönetimden ayrılarak Nafia Nezareti'ne bağlı Mühendis Mekteb-i Alisi haline gelmiştir. Böylece sadece okulun yönetimi askeri ellerden sivil ellere geçmiyor, Müslüman olmayan milletlerden de öğrenci kabul eder hale geliyordu. Mühendis Mekteb-i Alisi'ne ilk müdür olarak atanan Refik Bey Mithat Paşa'nın torunuydu. Belçika'da elektrik mühendisi olarak eğitim görmüştü. Liberal düşüncelere açıktı. Öğrencilerin sadece devlet memuru olmak için yetiştirilmelerini istemiyor, onları özel bürolar kurmaya özendiriyordu. Refik Bey'in müdürlüğü sırasında ilk "Talebe Cemiyeti" kuruldu. Çok sayıda öğrenci gazetesi çıkarıldı. Talebe Cemiyeti çok yönlü işlevler görüyordu. Bir yandan yetersiz öğretim üyeleri

²²⁹ Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 1169-1172.

²³⁰ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 69.

ve eğitim konusunda eleştiri ve direnç göstermek işlevini yerine getiriyor, öte yandan öğrencilerin doğru ya da yanlış siyasal toplumsallaşmasını sağlıyor, en nihayet toplumun alt katmanlarından gelip üst katmanlarında yer alacak öğrencileri “dans kursları” ve benzeri sosyal olaylar düzenleyerek yeni bir yaşam biçimine hazırlıyordu²³¹.

Nafia Nezareti’nin kurduğu bir başka teknik okul “Kondüktör Mektebi” oldu. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinden beri açılması düşünülen bu okul 1911’de gerçekleşti. Programı Paris’teki “Ecole de Conducteur”e benzer olarak saptanan bu okul orta kademe bir teknik personel olan Nafia Fen Memurları yetiştirmeyi amaçlıyordu²³².

Mekteb-i Mülkiye’ye Meşrutiyet sonrasında büyük bir önem verilerek programları tamamen yenilenmiş, mutlakiyet döneminde kaldırılan siyasi tarih, anayasa hukuku, ekonomik coğrafya, etnografya gibi dersler konulmuş, bir Batı dilini öğrenmesi zorunlu tutulmuş, Arapça, Rumca, Ermenice, Arnavutça derslerinin saatleri artırılmıştır. 1915’te bir geçici kanunla Darülfünun içinde Hukuk Fakültesi’yle birleştirilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Hukuk Fakültesi’nin programları yeniden düzenlenmiştir. Kısa bir süre sonra 1918’de Dahiliye Nezareti’ne bağlı üç yıl süreli bir okul olarak yeniden kurulmuştur²³³.

Mülkiye Tıbbiyesi askeri okulları incelerken gördüğümüz üzere, askeri tıbbiyeyle birleştirilerek Darülfünun Tıp Fakültesi içinde yer almış ve Haydarpaşa’daki binaya taşınmıştır. Mülkiye Tıbbiyesi’nin Kadırga’da boşalan binasında da 1909’da Dişçi Mektebi açılmıştır. Üç yıllık bir eğitim verecek bu okul Tıp Fakültesi’ne bağlı olacaktır²³⁴.

Mülkiye Baytar Mektebi’nin de II. Meşrutiyet döneminde programı geliştirilmiş ve Avrupa’da eğitilen öğrencilerle öğretim kadrosu güçlendirilmiştir. I. Dünya Savaşı’nda kapalı kalan okul mütareke döneminde Ziraat Nezareti’ne bağlı olan Askeri Baytar Okulu ile birleştirilerek “Baytar Mekteb-i Alisi” olarak yeniden açılmıştır²³⁵. Böylece önce bir askeri eğitim alanı olarak başlayan bir dalın, daha sonra askeri ve sivil olarak farklılaşması ve üçüncü aşamada ise her ikisinin sivil bir kurum altında toplanmasının bir örneği de veterinerlik alanında yaşanmış oluyordu.

Mekteb-i Hukuk ise, 1900’de kurulan Darülfünun-u Şahane’nin bir bölümü olarak kabul edilmekle birlikte, bağımsızlığını koruyordu. 1903’ten itiba-

²³¹ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 159-206.

²³² Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 128-129.

²³³ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 70-71.

²³⁴ Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 1250.

²³⁵ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 75.

ren de mezunlarının bir tez sınavı vererek “hukuk doktoru” olmasına olanak sağlanıyordu. 1909’da üniversite topluluğuna fiilen katılmış oldu²³⁶.

1914’te “İnas Sanayi-i Nefise” mektebi açılarak Resim ve Heykel dallarında eğitim vermeye başladı. Sanayi-i Nefise Mektebi ise 1917’de Müze idaresinden ayrılarak bağımsız bir okul haline geldi. Mütareke yıllarında bina bulmakta güçlük çeken bu iki okul 1921’de “Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi” adı altında birleştirilmiş oldu²³⁷.

Ticaret Mektebi ise II. Meşrutiyet döneminde programı yenilenerek 1910’da Ticaret Mekteb-i Alisi adını aldı. Üç yıllık tam gün bir eğitim veriyordu. 1915’te okulun yapısında değişiklik yapıldı. Kısım-ı evvel denilen üç yıllık bir orta eğitim bölümü eklendi. Burada daha çok pratik ticaret bilgileri veriliyordu. Kısım-ı sani denilen üç yıllık ikinci bölümü teorik ve pratik bilgilerin verildiği yüksek kısım oluyordu. Bu kısım son yılında şehbenderlik, bankacılık ve sanayi bölümlerine ayrılıyordu. 1917’de de İnas Darülfünun’u binasında bir yıl süreli “Ameli Ticaret İnas Şubesi” adıyla bir başka program başlatılmıştır²³⁸.

II. Meşrutiyet döneminde de belli amaca hizmet etmek üzere ilgili idarelerce memur mekteplerinin açılması sürmüştür. Bunlar uygulanmaya çalışılan gümrükteki yeniden düzenlemeler için 1909’da kurulan “Rüsumat Memurları Mektebi”, Selanik’teki Polis Mektebi’nin kapanmasından sonra 1909’da İstanbul’da açılan “Polis Mektebi”, İstanbul şehremanetinin kimse-siz çocuklar için 1910’da kurduğu “Muzıka Mektebi”, bilgili maliye memurları yetiştirmek üzere 1910’da açılan “Maliye Memurları Mektebi”, II. Meşrutiyet’in Evkaf İdaresi’ni yeniden düzenleme çabasının bir parçası olan, 1911’de eğitime başlayan “Evkaf Memurları Mektebi”; aynı yıl eğitime açılan ve kısa bir süre sonra kapanan “Belediye Memurları Mektebi”, gene 1911’de Sultani ve İdadi eğitimi üzerine iki yıl eğitim vermeye başlayan “Kadastro Memurları Mektebi” (1912’de Devlet Şurası kararıyla “Kadastro Mekteb-i Alisi” unvanını almıştır), 1912’de kurulan “Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi”, ile savaş içinde yönetimi Osmanlılara geçen demiryollarının işletilmesinin gerektirdiği personeli yetiştirmek için 1915’te kurulan “Şimendifer Memurları Mektebi”ni sayabiliriz. Bu okulların çoğu zaman uzun ömürlü olmamış ya kapatılmış ya da öteki okullarla birleştirilmiştir²³⁹.

Bu okulları tamamlamak için iki sahne sanatları okulu girişiminden de söz etmek gerekir. Cemil (Topuzlu) Paşa şehremini iken Paris’ten Odeon Tiyatrosu’nda müdürlük yapmış olan A.Antoine’ı getirterek Şehzadebaşı’nda

²³⁶ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 74.

²³⁷ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 80.

²³⁸ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 80.

²³⁹ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 1271-1282.

1914'te bir tiyatro mektebi kurmuştur. Bu hem tiyatro mektebi hem bir konservatuvar olacak, doğru Türkçeyle icra edilen Osmanlı Tiyatrosu'nun doğmasını sağlayacaktı. Bu kuruluşun belediye tiyatrosu adı altında bir sahnesi olacaktı. Okul ve sahneyi bünyesinde bütünleştiren bu kuruma Darülbedayi denildi. Okulun eğitime başlayacağı yıl I. Dünya Savaşı çıkınca Fransız olan Antoine, İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldığı için okul açılamamış, ama tatbikat sahnesi Ferah Tiyatrosu'nda temsillerine devam etmiştir.

Bu alandaki ikinci girişim savaş içinde 1916'da Darülelhan'ın Maarif Nezareti'nce kurulması oldu. I. Dünya Savaşı sırasında Muzika-i Hümayun'dan bir grup Almanya'da batı müziği konserleri vermeye gitmiştir. Bu grubun Almanya'daki icralarında çaldıkları doğu müziği parçalarına ilgi gösterilmesi, batı müziği icralarına ilgi duyulmaması üzerine, yöneticilerde bir doğu müziği konservatuvarı geliştirme fikri doğmuş, bunun sonucu Darülelhan açılmıştır. Ama bu okul savaş koşullarında geliştiremeyecek, sonunda İstanbul belediyesine devredilecektir²⁴⁰.

II. Meşrutiyet, okul sistemini geliştirmenin yanı sıra Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi işine de genişçe ilgi gösterdi. Maarif Nezareti Avrupa'ya öğrenci yollarken en çok orta ve yüksek derecedeki okullara öğretmen yetiştirmek amacını güdüyordu. Bunlar döndüğünde Sultanilerde öğretmenliğe, Darülfünun ya da yüksek okullarda öğretmen yardımcılığına atanıyorlardı. Berlin'de "Avrupa Öğrenci Müfettişliği" ve yurt dışına gidecek öğrencilerle ilgilenmek üzere 1912'de Maarif Nezareti içinde yüksek öğretim ile ilgili bir daire kurulmuş ve 1913'te yabancı ülkelere gönderilecek öğrencilerle ilgili bir yönetmelik hazırlanmıştır. 1913-14 ders yılında Sultani ve Darülmuallimin öğretmenlerinden bazıları da yetişmeleri için Avrupa'ya yollandı. I. Dünya Savaşı sırasında sadece Almanya, Avusturya ve Macaristan'a öğrenci gönderilebiliyordu. Savaş bittiğinde bu ülkelerde önemli sayıda Türk yüksek öğrenim öğrencisi bulunuyordu. Savaş sırasında iş başında eğitilmek üzere çok sayıda Türk işçisi de Almanya'ya gönderilmişti²⁴¹.

Osmanlı eğitim sistemi Batı'ya çok yavaş bir süreçle açılırken, içteki muhalefeti azaltabilmek için geleneksel medrese sistemine dokunmayan, onun yanı sıra yeni bir sistemin doğmasına olanak sağlayan bir strateji izlemişti. Medrese ne kendini yenilemeye ne de devlet tarafından yeniden düzenlenmeye razı olacak bir zihniyette değildi. Bir yüzyıldan fazla olan süre içinde yeni gelişen eğitim anlayışının medrese sistemine önemli bir etkisi olmamıştı. Mekteb-i Hukuk açılmadan önce Bab-ı Meşihat, İslam Medeni Hukuk (Fıkıh) kurallarını

²⁴⁰ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 1309-1318.

²⁴¹ Nevzat Ayaz, *A.g.e.*, s. 459-460.

Ömer Demircan, *A.g.e.*, s. 87.

uygulayacak olan Şer'i Mahkemelerde görevlendirilecek kadıları (hakimleri) yetiştirmek üzere 1854'te Muallimhane-i Nüvab'ın açılmasını sağlamıştı. Bu, gereksinmenin doğurduğu tek yenilikti. 1867'de ve 1877'de medrese eğitiminin ıslahı için yapılan çalışmalar ise hiçbir sonuç vermemişti.

Medrese eğitiminin ıslahı ilk kez ciddi olarak II. Meşrutiyet döneminde gündeme geldi. Bu Batılılaşmanın yaklaşık yüzyıl sonra geleneksel sistemi etkileyecek bir güce erişmesi olarak da yorumlanabilir. İlk düzenleme Fatih'te tabhane medresesinde yapıldı. 1910'da yürürlüğe konulan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'yle bu uygulama genelleştirildi. Buna göre medrese eğitimi 12 yıllık olarak düzenlendi. Dersler sabah, öğlen ve akşam dersleri olarak üç gruba ayrılıyordu. Sabah ve akşam dersleri dini ilimlere, öğle dersleri genel kültüre ayrılıyordu. Artık medrese öğrencileri de Osmanlı sarfı, nahvi ve belagati, farisi, hesap, hendese, coğrafya, tarih, kozmografya, fizik, kimya, mevalid (tabiat bilimleri) okuyacaktı. Böylece medrese bir ölçüde mektepleşiyordu. Medreselerde bu tür değişiklikler yapılırken Darülfünun'un "Ulum-ı Aliye-i Diniye" şubesinin gelişmesi üzerine hem onunla yarışabilmek hem de ona hazzırlayıcı olmak üzere Medreset-ül Mütéhassisin" kurulmaya çalışılıyordu.

Mustafa Hayri Efendi'nin önce Evkaf Nazırlığına, daha sonra da buna ek olarak Şeyhülislamlığa da getirilmesi üzerine 1913'ten sonra yeni düzenlemelere gidildi. 1914'te çıkartılan İslah-ı Medaris Nizamnamesiyle İstanbul'da tüm medreseler "Dar-ül Hilafet-ül Aliye Medresesi" haline getirildi. 1914-15 ders yılında deneme eğitimine geçildi. Vilayetlerdeki medreseler de bunun şubeleri halinde örgütlenecekti. Medrese eğitimi her biri dört yıllık üç kademeye ayrıldı. İlk iki devresi orta eğitime, son devresi yüksek eğitime karşılık olacaktı. Yüksek eğitimi bitirenler İstanbul rüusunu almış sayılacakları için müderrislik yetkileri bulunacaktı. Bundan sonra iki yıllık Medrese-tül Mütéhassisin'e devam edecekler, bir tür uzmanlık eğitimi göreceklerdi. 1915'te bir kanunla medrese eğitiminin üç devresine iptida-i hariç, iptida-i dahil, Medrese-tül Mütéhassisine de Medrese-i Süleymaniye adı verilerek geleneksel isimlerin sürdürülmesine çalışılmıştır. İmarethanelelerin yemek ve fodla dağıtması usulü kaldırılmış, medreseler bir tür yatılı mektep haline getirilmiş, öğrencilerin kurulan yemek salonlarında ücretsiz yemek yemeleri sağlanmıştı. Programlarına Batı dillerinden bir yabancı dil, beden eğitimi, çizgi resmi, ekonomi, maliye, psikoloji, hukuk, felsefe dersleri de eklenmişti.

Arap ülkelerinde El-Ezher Medresesinin etkisini azaltmak için Kudüs'te dili tamamiyle Arapça olacak "Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi" adıyla yeni bir yüksek medrese kurulmaya girişilmişse de 1917'de Kudüs'ün kaybedilmesiyle bu girişim gerçekleşmemiştir.

Uzun süreli klasik dini öğretim kurumu haline gelen “Dar-ül Hilafet-ül Aliyye Medresesi” yanında kısa sürede din hizmetleri için gerekli elemanları yetiştirmek üzere 1913’te İstanbul’da dört yıl “Medrese-tül Vaizin” ve “Medrese-tül Eimme vel-Huteba” açılmış, daha sonra her ikisi “Medrese-tül İrşad” adı altında birleştirilmiştir. 1915’te de İslami güzel sanatların eğitimi ni disiplin altına almak için “Medrese-tül Hattatın” açılmıştır. 1918’de savaş içinde İttihat ve Terakki’nin İslamcılık politikasının paralelinde “Dar’ül Hikmet-i İslamiye” medresesi kuruldu. “Medrese-tül İrşad” bunun içine alındı²⁴².

Darülfünun II. Meşrutiyet döneminde yeniden düzenlenmesine ilk girişilen kurumlardan biridir. Meşrutiyetin ilanından sonra sonra Darülfünun’a geniş bir öğrenci talebi olmuştur. Bu talebi karşılamak, yeterli öğrenim görmemiş olanların hazırlanmasını sağlamak için “ihzari sınıfları” açılmış, öğrenciden ücret alınmaktan vazgeçilmiştir. Darülfünun Vezneciler’deki Zeynep Hanım konağına taşınmış, programları tamamen gözden geçirilerek, daha önceki dönemde siyasal nedenle programa konulmayan tarih, edebiyat ve felsefe dersleri eklenmiş ve “Darülfünun-i Şahane” terimi yerini “Darülfünun-i Osmani”ye bırakmıştır. Daha önce de gördüğümüz üzere, askeri ve mülki tıbbiyenin Haydarpaşa’daki binada Darülfünun bünyesinde birleştirilmesi de ilk gelişmelerden biri olmuştur. Bu gelişmeler, Darülfünun’da kendini yönetim ilkesinin uygulanması yolunda bazı ilk adımların atılmasını getirmiştir. 1911’de yapılan bir talimatnameye göre Darülfünun’un beş şubesinde birer “Muallimler Meclisi” kuruluyor ve kendi aralarından şube reislerini seçiyorlardı²⁴³.

1912’de ikinci kez Maarif Nazırı olduğunda Emrullah Efendi bir talimatname ile Darülfünun’un yapısını yeniden düzenlemiştir. Buna göre İstanbul Darülfünun’u 1) Ulum-ı Şeriye, 2) Ulum-ı Hukukiye, 3) Ulum-ı Tıbbiye, 4) Fünun, 5) Ulum-ı Edebiye adında beş şubeye ayrılıyordu. Eczacı ve Dişçi Mekteb-i Alileri Ulum-ı Tıbbiye şubesine, vilayetlerdeki Tıbbiye ve Hukuk Mektepleri İstanbul Darülfünun’una bağlanıyordu. Fünun şubesi Ulum-ı Riyaziye ve Ulum-ı Tabiiye kısımlarına ayrıldığı gibi Ulum-ı Edebiye şubesi de, 1) Felsefe, 2) Tarih ve Coğrafya, 3) Ulum-ı İhtimaiye, 4) Edebiyat, 5) Elaine (Yabancı Diller) takımlarına bölünmüştü. Her şubenin başında “Muallimler Meclisince” seçilen bir reis, Nezaretçe tayin olunan bir müdür ve Darülfünun’un başında da gene Nezaret tarafından görevlendirilen bir Müdür-i Umumi bulundurulacaktı. Öğrenim süresi Tıpta 6, Hukukta 4, öteki şubelerle Eczacı ve Dişçi okullarında üçer yıl olarak kabul edilmisti. 1912’de çıkartılan bir başka nizamname

²⁴² Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 134-142.

Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 80-80.

Davut Dursun, *A.g.e.*, s. 383-415

²⁴³ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 54-55.

ile de Darülfünun'da disiplin işleri düzenlenmiş ve şubelere fakülte adı verilmiştir. Şeyhülislam Hayri Efendi'nin 1914'te medreseler ıslahatı içinde "Medrese-tül Müttehassisin"i açması üzerine Darülfünun'un Ulum-ı Şeriye şubesi kaldırılmıştır²⁴⁴.

1912 sonrasında Darülfünun'da daha önceki dönemde görülmeyen bir canlılık yaşandı. Bu canlılık yeni nizamnameden çok Balkan Savaşı'ndaki yenilginin Osmanlı İmparatorluğu'nun ideolojisinde doğurduğu dönüşümün üniversite içine yansımalarından kaynaklanıyordu. Osmanlıcılık, İslamcılık akımlarına karşı güç kazanan Türkçülük, Ziya Gökalp, A. Ağaoğlu gibi temsilcileriyle üniversite içinde yankılar uyandırıyor. Bu etkiyi 1919'da İsmail Hakkı Baltacıoğlu şöyle anlatıyordu: "Eski Darülfünun böyle cansız bedensiz bir Darülfünun'du. Bütün sahteliği, bütün mukallitliğiyle "Tanzimat Ruhunu" garplılaştırmak yahut garplı görünmek ihtiyacını temsil ediyor, zevahiri kurtarmak endişesiyle yaşıyordu. Meşrutiyet bunun üzerine geldi. Darülfünun'u böyle perişanlıklar içinde buldu. İlk senelerde Darülfünun'un hayatı muhitin neşelerine, kederlerine iştirakle geçti. Bu devirde Darülfünun daha ziyade şan ve şeref siyaseti takip etti; fakat batını denilecek hiçbir istihale geçirmedi. Balkan hezimetini, tahsil için Avrupa'ya gönderilen avdeti, yine asrileşmek ihtiyacı ve her sebebini fevkinde kuvvetli olarak milliyet intibahı, Darülfünun'un vücudunu mükerreren sarstı, bu köhne sermayeyi yenileştirmek, hastayı diriltmek istedi"²⁴⁵.

Bu istekler Edebiyat Fakültesi hocalarının, Darülfünun'u modernleştirmek, geliştirmek için bir program yapmasını gündeme getirdi. Uzun tartışmalardan sonra yeni bir program hazırlanmıştır. Darülfünun içinde böyle gelişmeler olurken, Emrullah Efendi'nin ölümünden sonra I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Maarif Nazırı olan Ahmet Şükrü Bey ve Alman danışmanı Franz Schmidt tarafından Darülfünun hocalarının düşüncelerini gözönünde tutmadan 1915'te 20 Alman, 1 Macar profesör getirilmiştir. Bu Darülfünun'un eğilimlerine karşı bir reform arayışıdır. Avrupa'nın değişik ülkelerinde eğitim görmüş Darülfünun müderrislerinin sadece Almanya'dan öğretim üyesi getirilmesine tepki duyduğu anlaşılmaktadır. Baltacıoğlu bu tepkiyi, "Maarif Nezareti, Almanya'dan müderris celbine ihtiyaç gösteren dersler olup olmadığını bilmeden, müderris celbetmeyi düşünmüş ve karar vermiş, Alman müderrislerin hangi dersler için getirilmesi lazım geldiğini tasrih ettim"; "Maarif Nezareti meclisi, müderrisin bu haklı isteğini hiç nazarı dikkate almadı ve Macar Mesaros Bey müstesna bütün müderrisleri Almanya'dan getirdi" diye anlatıyor.

²⁴⁴ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 55.

²⁴⁵ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 1017.

Bu Şükrü Bey ve Franz Schmidt projesinin yalnız Türkler tarafından değil, aynı zamanda Almanlar tarafından da eleştirildiği anlaşılmaktadır. Dönemin Alman şarkiyatçılarından Carl Heinrich Becker, bir ulusun inşasının böyle tepeden değil, tabandan olması gerektiğini bunun için Alman pedagoglarının şarkiyatçılarla şark eğitimi için özenle bir model geliştirmelerinin gerektiğini söylüyor. Şükrü Bey ve Schmidt modelinde öngörülen Alman profesörlerin fes giyerek, Türkçe eğitim yapmalarını eleştiriyordu. Schmidt ise, bu projeyi Türkiye’de bilim hayatının Avrupalılaşmasının başlangıcı olarak görüyor, eğer etkili olmaları bekleniyorsa, Alman profesörlerin Türkçe konuşmaları gerektiğini savunuyordu²⁴⁶, Klaus Kreiser, “Die Anfänge der deutsch -türkischen Hochschul- beziehungen.” *Beiträge Zur Hochschulforschung*, No: 1-2 1990, s. 13-13.

İstanbul’a gelen bu 20 Alman öğretim üyesi; Pedagoji ve Psikolojide Dr. Anschütz, Felsefe Tarihinde Doç. Dr. Günther Jacobi, Semitik filojide Doç. Dr. Bergsträsser, Ural-Altay dillerinde Doç. Dr. Giese, Coğrafyada Doç. Dr. Obst, Germanistikte Doç. Dr. Richter, Ulusal Ekonomide Prof. Dr. Hoffmann, Maliye’de Dr. Fleck, Fizikte Prof. Dr. J. Würsehmidt, Botanikte Doç. Dr. Leick, Zoolojide Prof. Dr. Zarnick, Jeolojide Doç. Dr. Walter Penck, İnorganik Kimyada Doç. Dr. Arndt, Organik Kimyada Doç. Dr. Hoesch, Sanayi Kimyada Dr. Fester, Medeni Hukuk’ta Dr. Nord, Amme Hukukunda Prof. Dr. Schöborn, Eski Çağ Tarihinde Prof. Dr. Lehmann-Haupt, Arkeoloji ve Eski Paralarda Dr. Unger, Alman Edebiyatında Doç. Dr. Richter. Tarih Metolojisinde Dr. Mordtmann’dır. Bu öğretim üyeleri Türkçe öğrenerek iki yıl sonra Türkçe ders vermeyi kabul ederek Türkiye’ye gelmişlerdir. Bu dönemde Türk öğretim üyelerin de maaşları artırılarak sürekli olarak Darülfünun’a bağlanmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Bu Alman öğretim üyelerinin Von Humbolt geleneğinde araştırmacı bir üniversite oluşturmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu amaçla Darülfünun’da kürsüler halinde örgütlenmeye gidilmiş, araştırma enstitüleri (Darülmesai) ve laboratuvarlar kurulmuştur. Sınıf usulü bırakılarak sömestre usulü uygulanmaya başlamıştır. Bunlar arasında coğrafyacıların ülkenin değişik yerlerinde kurdukları gözlem istasyonları, deneysel psikoloji laboratuvarı, arziyat ve madeniyat, riyaziyat, heyet, arzı fizik, fizik, tâtbihi makine ve elektrik, kimya, hayvanat, nebatat, kimya-ı sanayi ve hayati, ve hayatiyat enstitüleri sayılabilir. Savaş koşullarına karşın bu enstitülerin kütüphanelerinin oluşturulduğu, üniversite çevresindeki konaklarda enstitülerin çalışmaya başlatıldığı öngörülmektedir. Bu Darülfünun’a deneysel bilim anlayışının sokulması yolundaki ilk ciddi adımdır. Bununla birlikte Darülfünun’da bilimsel yayınlar da başlamıştır. Ama bu atılımın savaş içinde yapılması istenilen sonuçların alınmasını büyük ölçüde engellemiştir. Askerlik çağındaki gençlerin askere alın-

²⁴⁶ Klaus Kreiser, “Die Anfänge der deutsch-türkischen Hochschulbeziehungen...” *Beiträge Zur Hochschulforschung*, No: 1-2 1990, s. 13-13.

ması, öğrenci sayısının azlığına neden olmuş, 1915'te eğitim dahi yapılamamıştır. Ayrıca Alman öğretim üyelerinin Darülfünun' içinde bir ikilik yarattığı anlaşılmaktadır. Baltacıoğlu bu durumu "Alman kalmak, Alman görünmek ve Almanca çalışmak" olarak özetlemektedir.

Savaş döneminin bir başka gelişmesi İnas Darülfünun'unun açılması oldu. Balkan Savaşı yenilgisinden sonra Darülfünun'da kadınlar için önceleri serbest konferanslar halinde dersler verilmeye başlanmış, sonra kızlar için özel sınıflar kurulmuştur. Kız ve erkek öğrencilerin bir binada okumasına tutucu çevrelerin karşı çıkması üzerine 1914-15 ders yılında, Edebiyat, Riyaziyat ve Tabiiyat şubelerinden kurulu ayrı bir "İnas Darülfünun"u Çağaloğlu'nda eski Hukuk Mektebi binasında açılmıştır. İlk yılda Riyaziyat şubesinde 6, Edebiyat'ta 7, Tabiiyat'ta 12 öğrenci vardı. Hemen uygulamaya geçmemiş olsa da 1917'de Sıhhiye Meclis-i Umumiyesi Osmanlı ülkesinde kadınların bundan sonra tababet yapmakta serbest olduğuna karar vererek, kızlara tıp eğitiminin yolunu açmıştır. 1917'de ilk mezunlarını veren bu Darülfünun 1920'de kaldırılarak, Zeynep Hanım konağındaki Darülfünun'a bağlanmıştır. Bir süre sonra kız öğrenciler kendi derslerini boykot edip, erkek dersanelerine devam ederek 1921'de İnas Darülfünun'una fiilen son vermişlerdir²⁴⁷.

Savaş sonrasında Mondros Mütarekesi hükümlerince Alman uyruklu öğretim üyelerinin ülkelerine dönmesi ve tasarruf amacıyla Darülmesailerin çalıştıkları konaklardan çıkarak Zeynep Kamil konağının birer odasına sığınması, cephelerden terhis olan öğrencilerin Darülfünun'a dönmesi, bu kurumun yeni baştan ele alınması gereğini doğurdu. Bu amaçla hazırlanan 11 Ekim 1919 tarihli Darülfünun-ı Osmani Nizamnamesi hükümetçe kabul edildi. Bu nizamnamede İstanbul Darülfünun'u "Maarif-i Aliye'nin inkişaf ve terakkisine hadim Hukuk, Tıp, Edebiyat ve Fünun medreselerinden müteşekkil bir müessese-i ilmiye olarak tanımlanıyordu. Nizamnamenin ikinci maddesinde Darülfünun'a "ilmi muhtariyet" (özerklik) veriliyordu. O zamana değin Darülfünun Müdür-i Umumiyesi unvanı taşıyan Darülfünun'un başı "Darülfünun Emini" adını alıyor, müderrislerce kendi aralarından seçiliyordu. Eminin başkanlığında medreselerin reisleriyle temsilcilerinden oluşan bir "Darülfünun Divanı" (Senato) oluşturuluyordu. Bu nizamname ile sınıf usulü yerine sömestrenin geçişi kesinleşiyordu²⁴⁸.

Bu nizamnamenin en ilginç özelliği mütareke dönemi gibi bunalımlı bir dönemde Darülfünun'a ilmi özerklik verilmesiydi. Yönetimin en güçsüz oldu-

²⁴⁷ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 1287-1297.

Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 356.

Ersay Taşdemirci, *Belgelerle 1933 Üniversite Reformunda Yabancı Bilim Adamları*, Ankara, Ocak 1992, s. 1.

²⁴⁸ Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 56.

ğu dönemde Darülfünun özerkliğini elde etmişti. Bunda 1915 sonrasında üniversite eğitime ilişkin olarak gelişen görüşleri Darülfünun üyelerinin güçlü olarak savunabilmiş olmasının payı vardır. 1919 düzenlemesinde önemli etkisi olan bir çalışma yapan İsmail Hakkı Baltacıoğlu özerkliği gelişme için başlıca koşul olarak görüyor ve çalışmasında şöyle tanımlıyordu:

“Muhtariyet her türlü velâyetten âzade kalmak değil, belki bir tabiyetten diğer bir tabiyete geçmektir. Darülfünun alelittlak Maarif Nezaretinin idaresinden kurtularak değil, kendi meclislerinin, dahili velayetlerinin tabiyet ve idaresine geçerek, istiklale mazhar olabilir. Bunun için de, Darülfünun’u bırakmazdan evvel bağlamalıdır. Kendi ahlâkına, kendi vicdanına bağlıdır. Bunun için de, Darülfünun’u muhtar bir müessese gibi yaşatacak olan meclislerin, kanunların, mürakabe ve tesanüt heyetlerinin teşekkülüne çalışılmalıdır”²⁴⁹.

Darülfünun bu nizamnameyle bir yandan bilimsel özerkliğiyle bir Batılı kurum yapısına kavuşurken, öte yandan alt bölümlerinin fakülte olarak değil, medrese olarak adlandırılması dikkati çekmektedir. Bunu gelenekselliğin gücünü koruması dolayısıyla verilen bir ödül olarak yorumlamak yerine, gücünü kaybetmesi olarak yorumlamak daha doğru olacaktır. Artık mektepleşmiş bir medrese vardır. Medrese dokunulmazlığını kaybetmiştir. 19. yüzyılın ortalarında dini çevrelerin tekelinde olduğu için ilim kelimesi kullanılamayıp Darülfünun kelimesi kullanılmak zorunda kalınırken, şimdi içinde hiçbir dini eğitim yapılmayan kurumlara medrese denilebilmektedir. Bu yolla da Batı doğrudan alınmayıp, yerel bir senteze uğratıldığı zehabına kapılınmaktadır.

Osmanlı eğitim sisteminin gelişimini gördükten sonra, bilgi üretim sisteminin öteki öğelerinde olan bazı gelişmeleri ele alalım. Bunlardan ilki gözlemvlerinde gelişmeler olacaktır.

II. Meşrutiyet’e, daha önceki dönemin gözlemevi girişimlerinden kalan Parmakkapı’da bir apartmandaki Meteoroloji istasyonuyla, Taşkıışla karşısındaki bahçeye yerleşmiş sismograf istasyonuydu. Parmakkapı istasyonunun meteoroloji aletleri de sismograf istasyonunda bulunuyordu. 31 Mart ayaklanmasında bu istasyon yıkılınca, II. Meşrutiyet için de gözlemevini yeniden kurmak gerekti. Rasathane-i Amire Müdürlüğüne getirilen Fatin (Gökmen) Bey İcadiye tepesinde Kandilli Rasathanesini kurdu. Bu meteoroloji istasyonu 1911’de düzenli gözlemlere başladı. 1918’de gökyüzü gözlemleri için ısmarlanan dürbün ancak Cumhuriyet döneminde teslim edilebilecektir. 1915’te Enver Paşa’nın emriyle Alman Umumi Karargâhı “Rasadati Cevviye Teşkilatı” tarafından 23 istasyonluk bir meteorolojik gözlem ağı kurulmuş, Dr. Weikmann’ın başkanlığında 1915-18 arasında gözlemler yapmıştır²⁵⁰.

²⁴⁹ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 1023.

²⁵⁰ Nevzad Ayaz, *A.g.e.*, s. 614.

Osmanlı eğitim ve bilgi üretim sisteminin bir başka ögesi olan bilim ve meslek dernekleri bu dönemde sayıca artış göstermişlerdir. II. Meşrutiyet'in getirdiği siyasal hava içinde hızla çok sayıda meslek derneği kurulmuştur. Bu derneklerin kuruluşunda üç eğilim ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri daha önce örgütlenmiş alanlarda, mesleklerin gelişen yeni uzmanlık alanları ve daha uzmanlaşmış dernekler kurmalarıdır. İkincisi ise gene daha önce örgütlenmiş ya da yeni örgütlenen meslek alanlarında yabancı meslek sahipleriyle Türk ya da Osmanlı meslek sahiplerinin çıkarlarının ayrılması üzerine yeni derneklerin kurulmasıdır. Üçüncüsü ise daha önce örgütlenmemiş meslek alanlarında belli kritik sayının aşılmış olması üzerine kurulan derneklerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en eski örgütlenmiş meslek alanı olan tıp çevresinde eski dernekler sürerken, 1908'de kurulan Etibba-i Mülkiye-i Osmaniye Cemiyeti İttihadiyesi, 1909'da kurulan Etibba-i Askeriye Kulübü, aynı yıl kurulan Berri-Bahri Etibba-i Askeriye Cemiyeti, 1910'da kurulan Osmanlı Tıp Fakültesi Şefler Cemiyeti, 1911'de kurulan Taşra Etibba-i Mülkiye Cemiyeti, gene aynı yıl kurulan Etibba-i Mülkiye Cemiyeti, meslek alanı içindeki çıkar farklılaşmasının bir göstergesi oluyordu. Ama 1914'te kurulan Osmanlı Tababet-i Akliye ve Asabiye Cemiyeti, 1918'de kurulan Tababet-i Ruhiye Cemiyeti ile aynı yıl kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti ve 1919'da kurulan "İstanbul Emrazı Cildiye ve Efrenciye Cemiyeti" ise aynı meslek alanı içinde uzmanlaşmanın bir başka göstergesini teşkil ediyordu.

Oysa gene daha önce örgütlenmiş bir alan olan eczacılıkta, 1908'de Türk Eczacılarının öncülüğünde kurulan "Osmanlı Eczası İttihat Cemiyeti" karşısında 1909'da yabancı eczane sahipleri "Société des Pharmaciens de l'Empire Ottoman"ı kuruyorlardı. İzmirli Rum eczacılar da aynı yıl "Farmakeftiki Enosis Smirneon"u kurdular. 1921'de de "Dersaadet Ecza Tüccaranı Cemiyeti"nde İstanbul'da ecza ticaretiyle uğraşanlar bir araya geliyordu. Bu alandaki dernekleşmelerdeki gelişmeler ise çıkar farklılıklarının yansıması oluyordu.

Birçok cemiyet de yeni bir alanda ilk kez kuruluyordu. Bunlar arasında 1908'de kurulan "Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti" (yayın organı; Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası), "Osmanlı Coğrafya Cemiyeti", "Osmanlı Ziraat Cemiyeti" (yayın organı; Resimli Çiftçi), "Osmanlı Cemiyet-i İlmiye-i Baytariyesi" (yayın organı; Mecmua-ı Fünun-ı Baytariye), 1909'da kurulan "Osmanlı Ziraat Mekteb-i Alisi Mezunin Cemiyeti" (yayın organı; Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi), 1910'da kurulan "Baytar Mekteb-i Alisi Mezunin Cemiyeti" (yayın organı; Risale-i Fenn-i Baytari), 1911'de kurulan "Yeni Muhit ül-Maarif Cemiyeti" (yayın organı; Yeni Muhit ül-Maarif Gazetesi), 1913'te kurulan "Orman Mekteb-i Alisi Mezunin Cemiyeti" (yayın organı; Toprak), 1922'de kurulan "Türk Diş Tabipleri Cemiyeti" sayılabilir.

Bu kuruluşlar, bu bilim alanlarında meslekleşmenin başladığının bir göstergesi olarak alınabilirler²⁵¹.

Bu dönemde kurulan derneklerden Türk Bilgi Derneği amaçları bakımından öbürlerinden ayrılıyordu. Bu dernek Batı'daki bilim akademilerini örnek almıştır. Derneğin "ilmi reisi" olan eski Maarif Nazırı Emrullah Efendi, bu derneğin böyle bir akademiye başlangıç olarak düşünülmesini ister. 1913'ün ikinci yarısında kurulan bu derneğin idare heyetinde Celal Sahir, Köprülüzaade Mehmet Fuat, Akçuraoğlu Yusuf, Ahmet Ağayef, Selanikli Doktor Rıfat, Mühendis Salim, Ziya Gökalp, Doktor Nazım ve Haşım Beyler bulunur. Dernek 1913-14'lerde yedi sayı çıkan Bilgi Mecmuası'nı yayınlar. Çalışmalarını altı şube halinde sürdürür. Bunlar "Türkiyat Şubesi", "İslamiyyat Şubesi", "Hayatiyyat Şubesi", "Felsefe ve İhtimaiyyat Şubesi", "Riyaziyyat ve Maddiyyat Şubesi" ve "Türkçülük Şubesi"dir. Türk Bilgi Derneği'ne iki fahri aza kabul edilmiştir. Bunlar Pervus takma adıyla tanınan Alexandre Helphand ve Tekinalp takma adıyla tanınan Moiz Kohen Bey'dir. Bu derneğin İttihat ve Terakki'nin Türkçü kesiminin denetiminde olduğu açıktır. Siyasal ideoloji olarak Türkçülüğü savunurken, bilimsel yaklaşım olarak deney ve gözleme dayanan pozitivistimin savunuculuğunu yapar²⁵².

Bu dernek savaş koşulları içinde çok etkili olamaz, ama Zafer Toprak'ın belirttiği gibi bu derneğin üyelerinin oluşturduğu çevre 1914-18 arasında düşünsel üretimi zengin bir dergicilik yaratır. Bunlar Yeni Mecmua, Milli Tettebular Mecmuası, İslam Mecmuası, İhtimaiyyat Mecmuası, Ulum-ı İhtimaiye ve İktisadiye Mecmuası, İktisadiyyat Mecmuası, Harp Mecmuası, Ulum-ı Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası, Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, Çiftçiler Derneği Mecmuası, Ticaret-i Umumiye Mecmuası, Sanayi Mecmuası olarak sayılabilir. Bunlar Osmanlı Batılılaşmasının yüzyılı aşkın birikiminin sonuçlarıdır²⁵³.

19. yüzyıl Osmanlı eğitim ve bilgi üretim sisteminin sadece bir tarafı Osmanlı Devletinin ve Müslüman kesimin örgütleridir. Ama bu örgütlenme azınlıkların ve yabancıların eğitim sistemleriyle karşılıklı bir etkileşim içinde gelişmiştir. Bu etkileşimi sadece 1890'larda Müslüman öğrencilerin en azından yarı laik nitelikli misyoner okullarında okuması, azınlıkların çocuklarının da Devletin yüksek öğrenim kurumlarından yararlanması düzeyinde almamak gerekir. İki sistem arasında üzerinde daha sonra duracağımız daha

²⁵¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", Der. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*. İstanbul, 1987, s. 24-30.

²⁵² Zafer Toprak, *Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası*, Der. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul, 1987, s. 247-254.

²⁵³ Zafer Toprak, *A.g.m.*, s. 252.

karmaşık ilişkiler vardır. Şimdi Müslüman olmayan milletlerin ve yabancıların okul sistemlerindeki gelişmeleri ele alalım.

19. Yüzyılda Rum Milletinin Eğitim Örgütlenmesindeki Gelişmeler

Rum cemaatinin 18 yüzyıl içinde Rum ticaret burjuvazisinin desteğiyle kilise içinde ticaret kesiminin gücünü artıran bir reformdan sonra yaygın bir eğitim sistemi oluşturdıklarını ve bu yolla ulusalcılık ideolojisini yaygınlaştırarak Yunan bağımsızlığını gerçekleştirdiklerini görmüştük. Bu sistem büyük ölçüde gelişerek varlığını sürdürmüştür. 1844'te bu sisteme bir Ortodoks ilahiyat okulu olarak "Heybeliada Papaz Mektebi" eklenmiştir. 1848'de Kuruçşeme okulu Patrikhane'deki Rum Mekteb-i Kebiri'ne taşınmıştır.

Rum eğitim sisteminin gelişmesinde 1861 yılı iki bakımdan önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bunlardan birincisi 1856 İslahat Fermanı'na göre düzenlenen bir tür cemaat anayasası niteliğindeki "Rum Patrikliği Nizamnamesi"nin 1861'de yürürlüğe girmesidir. Bu nizamnameye göre Patrikler kurulan meclislerin kararına uymak durumundaydılar. Üç meclis vardı. Biri ruhani meclisti. 12 metropolitin oluşturduğu bu meclis dini işlere bakıyordu. İkincisi 4 piskopos ve 8 avamdan gelen kişinin oluşturduğu, milletin mektep, kütüphane, hastane ve başka hayır kurumlarını yürüten karma meclisti. Üçüncüsü ise patriğin seçimini yapan Umumi Meclisti²⁵⁴. Bu düzenleme eğitim sistemi üzerindeki dini etkiyi daha da azaltıyordu. 1861'in asıl önemi ise Rum Cemiyeti Edebiyyesi'nin (Elinikos Filolopikos Sillogos) kurulmasından geliyordu. Rum aydınlarının bu yılda kurdukları cemiyetin öncülüğünü Mekteb-i Tıbbiye hocaları Mavroyani, Zoiros, Zografos, yazar Vasyadis, avukat Zografos ve Castelia dergisi sahibi Zografos yapmıştır. Cemiyet Osmanlı yönetiminde saygınlığı yüksek İstefenaki Karateodori başkanlığında kurulmuştur. Bu bir Rum bilimler akademisi olmak işlevini yüklenmiştir²⁵⁵. Avrupa akademileriyle bilimsel ilişkilere girmiş, bu akademilerden fahri üyeler seçmiştir. Osmanlı vezirlerinden Abdurrahman Sami ve Yusuf Kamil Paşalar ve birçok Osmanlı yazarı da bu cemiyetin fahri üyeliğini kabul etmiştir. Cemiyet-i Edebiyye'nin üyelerinin bir kısmı da Avrupa akademilerine üye seçilmişlerdir²⁵⁶.

Bu cemiyetin kurulduğu yıl benzer nitelikteki "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"nin de kurulmuş olması, salt bir rastlantı olmasa gerekir. Ama Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye gelişme gösterememiş, Rum Cemiyet-i Edebiyyesi, kendi cemaat yapısıyla sıkı bir biçimde bütünleşerek hızla gelişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Rum eğitim sisteminin merkezi koordinasyon altında bir bütünlük

²⁵⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, Risale, İstanbul, 1990, s. 115.

²⁵⁵ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 654.

²⁵⁶ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 651.

içinde gelişmesini sağlamıştır. Anadolu ve Rumeli'deki Rum mektepleri Cemiyet-i Edebiyye'nin programlarına göre eğitim yapmışlar ve bu cemiyetin müfettişlerinin denetlenmişlerdir. Rum ilk eğitimi Fransız modelini izlemiş, öteki kuruluşları ise Alman modeline göre gelişmiştir. Rum Cemiyet-i Edebiyyesi İstanbul'daki okulların geliştirilmesinde doğrudan rol almıştır. 1905'te İstanbul'da Rum cemaatine yönetilen 39 ilk, 35 orta mektebi ve Beyoğlu'nda kızlar için Fransızca eğitim yapan 9 yıllık bir okul olmak üzere toplam 75 okul vardı. Ayrıca doğrudan Patrikhane'ye tabi Sultani düzeyinde eğitim yapan, öğrencileri doğrudan Avrupa ve Atina üniversitelerine kabul edilen 7 okul bulunuyordu. Bunlar Heybeliada Ruhban, Fener Zografyon, Hacı Hristo, Zapyon, Yuvakimyon ve Heybeliada Ticaret Okulları'ydı²⁵⁷.

Cemiyet-i Edebiyye Beyoğlu'ndaki merkezinden başka, Beşiktaş'ta Concord Mahfeli, Kadıköy'de Minerva Mahfeli, Üsküdar'da Hrisopolu Mahfeli, Boğaziçi'nde Yeniköy Mahfeli açmıştı. Merkez ve Mahfeller birer sosyal ve kültürel merkez olarak çalışmıştır. Merkez'de 50.000 ciltlik zengin bir kütüphane bulunuyordu (bu kütüphane daha sonra Ankara'da Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nin başlangıcını oluşturmuştur).

Rum Cemiyet-i Edebiyye'si Edebiyat, Asar-ı Atıka, Fünun, Maarif ve Mektepler komisyonları halinde çalışıyordu. Rum mektepleri için kitaplar yayınlıyor, Anadolu ve Rumeli'deki Rum abide ve binalarını inceliyor, Rum folkloru ve etnografik malzemesini topluyor, Fetihten sonraki dönemde yetişen Rum bilim adamlarının ve düşünürlerinin biyografilerini hazırlatıyor, eserlerini yorumluyor ve bunları ya ayrı monografiler halinde ya da cemiyetin yayın organı olan mecmuasında yayınlıyordu²⁵⁸.

Bu okul sistemi üzerinde Osmanlı Hükümetinin hemen hemen hiçbir denetimi olmamış, hatta bu konuda istatistiksel bilgi bile toplamamıştır. Yalnız 1890'larda bu okullarda Türkçenin öğretilmemesi üzerine, programlara Türkçenin zorunlu ders olarak konulmasını istemiştir. Bu talebi kabul etmek zorunda kalan cemaat bu eğitimin masraflarını karşılamak istememiş olacak ki, 1895'te "Rumeli ve Anadolu'da altı vilayette rüşdiye derecesinde bulunan mekâtib-i gayri müslimede istihdam edilecek lisani Osmani muallimlerinin maaşlarının her vilayetin maarif tahsisatından itası"na karar çıkmıştır²⁵⁹.

Meşrutiyet döneminde Osmanlı yönetimi azınlık okullarının eğitim programlarının ayrılıkçı ulusal ideolojileri yeniden üretmesine mani olmak ve Osmanlı bütünlüğünü sürdürmeye dönük bir içerik kazanmasını sağlamak

²⁵⁷ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 655-658.

²⁵⁸ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 841.

²⁵⁹ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 1213.

istiyordu. Bunu Hüseyin Cahit Yalçın 28 Mayıs 1909'da Tanin'de "Bir memleket dahilinde koca bir unsur diğer bir unsura esir olarak artık yaşayamaz. Anasırı saire bizden ümidlerini kesmişlerdi. Tabii mevcudiyetlerini muhafazaya, bir istiklal veya muhtariyet istihsal etmeye çalışacaklardı. Mekteplerinin programlarını buna göre tanzim eylemişlerdi. Bugün mekatibi hususiyede o programların tatbikinde devam edilmesine hükümeti meşrute sureti katiyede müsaade gösteremez. Bugün hangi hususi mektepte olursa olsun okunan dersler bütün anasırı birbirine takrip etmeye matuf olmalıdır. Muhtelif mekteplerden biz müttehit bir hizmet bekleyeceğiz. O da Osmanlılık, müsavat ve uhuvet-i anasır hissini telkin etmekten, bu fikirle çalışmayı gençlerin zihinlerine koymaktan ibarettir" diye anlatıyor²⁶⁰.

Hükümetin bunu sağlamak için yaptığı girişimler, Müslüman olmayan milletlerin dirençleriyle karşılaşmıştır. Hükümetin bu okullara belli müdahale yetkileri kazanması ancak I. Dünya Savaşı'nın özel koşullarında olmuştur. 1915'te çıkartılan "Mekatibi Hususiye Talimatnamesi"nde cemaatler tarafından açılan özel okullar belli koşullara bağlanmış, "lisani resmiden gayri lisanla icrayı tedrisat olunan mekatibi hususiyede Türkçenin ve Türkiye tarih ve coğrafyasının Türkçe olarak, Türk muallimler tarafından talim ve tedrisi mecburi" tutulmuştur. Özel okullar kapsamına alınan cemaat okullarında bu talimatname ile devletin denetimi kurallara bağlanmıştır²⁶¹.

Rum Patrikhanesi'nden Bulgar Ekzarklığı'nın Ayrılması ve Bulgar Eğitim Sisteminin Gelişmesi

Yunan burjuvazisi, Bulgar burjuvazisinden önce doğmuş ve kendi eğitim sistemini geliştirmişti. Bunlar yalnız Yunanistan'da değil Bulgaristan'da eğitim kurumları açmışlardı. Yunan ulusal bilincini, Bulgaristan'da yaymaya çalışıyorlardı. Bulgarların başka bir etkilenme kanalı, Rusya'nın eğitim sistemi idi. Mithat Paşa 1868'de Bab-ı Aliye yazdığı bir muhtıra da, bu etkiyi şöyle anlatıyordu:

"Bulgarlar ilim ve marifetin lüzumunu ve kendilerinde noksanını fark ve teferrüs eyledikleri günden beri, çocuklarının talim ve terbiyesi arzusuna düşmüşlerse de mekteplerinin tanzimine malen ve maddeten muktedir olamadıklarından, bunu dahi Rusyalılar fırsat addederek, Hocabey, Nikolayef, Keşnof memleketlerinde Bulgar çocuklarını mahsusen ve meccanen okutmak üzere mektepler açmış olmaları ile şimdi her memlekettten takım takım Bulgar çocukları bu mekteplere gitmekte ve Bulgar mekteplerinde okunacak dersler için, meccanen kitaplar gelip dağıtılmakta olduğu görülüyor ve bir takım mek-

²⁶⁰ Nevzad Ayaz, *A.g.e.*, s. 691.

²⁶¹ İlhan Tekeli, *A.g.e.*, s. 50-52.

Nikolay Todorov, *Bulgaristan Tarihi*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 64-68.

teplerin dahi varidatı Rusya'dan geldiğinden, bu vesile ile Rusyalılar o maku-
le mekteplere nüfus icra ederek, dilediklerini hoca yapmak istiyorlar”.

Bulgarlar, İstanbul'da gelişen modern okullardan yararlanmaktan da geri kalmamışlardı. Galatasaray'ın en uslu ve çalışkan öğrencileri olacaktı. Robert Kolej'de okuyan Bulgar öğrencilerden, Bulgaristan bağımsızlığını elde ettikten sonra, iki başbakan, üç bakan, üç elçi, iki belediye başkanı, üç meclis üyesi çıkmıştır.

Bulgar ulusal hareketini geliştirmekte, dışta başka dille alınan eğitim yetersiz kalıyordu. Bulgar diliyle yapılan laik eğitime geçiş gereksinmesini, ilk olarak Dr. Piter Beron duydu. Laik eğitim veren ilk Bulgar okulu, gelişmiş bir ticaret kenti olan Gabrovo'da kuruldu. Okulun kurucusu Vasil Aprilov, Yunan okullarında okumuş, uzun süre Helenizmin etkisi altında kalmıştı. Kırk yaşlarından sonra, yeni eğitim arayışlarına girdi. Gabrovo Okulunun izleyicileri kısa zamanda çoğaldı, bu örneğe göre, en az yirmi okul kuruldu.

Bulgar kentlerinde okulların dışında, kısa sürede kültürel ve ideolojik eylemleri bünyesinde toplayan Çitaliça adı verilen kütüphaneli okuma salonları kuruldu. Bu gelişme hem laik hem anti-Helen niteliğiyle Rum-Ortodoks kilisesini rahatsız ediyordu. Kilise Bulgar eğitim kurumları üzerinde baskı kurmaya başladı. Böylece Rum-Ortodoks kilisesinden kopmak Bulgar ulusal hareketinin temel amaçlarından biri haline geldi. Osmanlı toplumunun örgütlenme özellikleri yüzünden bir ulusal hareket dini hareket halinde ortaya çıkmak durumunda kalıyordu. Bulgarlar bu ayrılığı kendi dinlerinde ibadet isteği olarak ortaya koydular. İlk Bulgar kilisesi İstanbul'da 1849'da açıldı. 1850'lerin sonuna doğru birçok cemaat Rum Ortodok Patrikliği'nden koptu. 1860'ta da Hilarion Makariopolski bu ayrılığı resmen ilan etti. Osmanlılar bu gelişmeyi 1870'te Rusya'nın baskısıyla kabul etti. Böylece Bulgar Ekzarklığı kurulmuş oldu. Kuruluş fermanında Bulgar Ekzarklığı'nın denetim alanı, yedi yerle sınırlanmıştı, ama bir toplulukta kilise cemaatinin 2/3'ü Patrikleri ayrılıp, Ekzarklığa geçmek isterse, geçebilecekti. Bu koşul Bulgar Ekzarklığı'nın siyasal-dini çalışmayla büyümesine olanak veriyordu. Bulgarlar, ayrı bir Ekzarklığa sahip olunca, kolayca okul sistemlerini ve ona paralel olarak ulusçuluk ideolojisini en uç köylere kadar yayabilecekti. 1876 Bulgar ayaklanması ve 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Bulgarlar bağımsızlığını elde edince, Yunan ve Bulgar ulusçuluk hareketlerinin ve onun paralelinde eğitimi sistemlerinin yarışması Makedonya'ya taşınacaktır²⁶².

19. Yüzyılda Ermeni Milletinin Eğitim Örgütlenmesindeki Gelişmeler

Ermenilerin de 18. yüzyıl sonlarından itibaren laik bir eğitim sisteminin Ermeni cemaatinin en varlıklı kesimini oluşturan amiralar öncülüğünde oluş-

²⁶² Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 624-626.

maya başladığını görmüştük. Ermeni kilisesinin bir kaydına göre 1834'te Anadolu'da 120 Ermeni okulu bulunuyordu.

Okulların sayısının artmasıyla birlikte, bu eğitimin pahasını kimin taşıyacağı ve eğitimi kimin denetleyeceği sorunu ortaya çıkmıştır. Ermeni Patriği'nin başkanlığında toplanan Cemaat Meclisi'nde 1831'de esnaf temsilcileri sayıları artan okulların masraflarına katılmayı kabul etmişlerdir. Ama eğitimin denetiminde sözleri olmamıştır. Bir süre sonra Patrikhane'de yapılan bir toplantıda kültür müesseselerinin denetimi 10 amiradan oluşan bir heyete bırakılmışlardır.

Ermeni cemaati içinde ilk eğitimin yaygınlaşması, üst kademe eğitim kurumlarına gereksinmeyi de artırıyordu. Bu gereksinme 1838'de Üsküdar'da Cemaran okulunun kurulmasını sağlayacaktı. Bu okul, Ermeni Cemaati'nin ilk yatılı yüksek okuluydu. Okulda yoksul öğrenciler parasız okuyordu. Varlıklı ailelerin çocuklarından yılda 3.000 kuruş alınacaktı. Bu okulun Amira Bezciyan tarafından hazırlanan yönetmeliğinde ilginç maddeler vardı. Bu okulda öğretmenlerin öğrencileri dayakla eğitmesi yasaktır. Öğrencilerin yalnız Ermenice konuşmasına ve yabancı kelimeler kullanmamasına özen gösterilmesi isteniyordu. Mütevellinin izni olmadan hiçbir kimse çocuğunu okuldan alıp sanata veremeyecekti. Okulun programında Ermenice, Fransızca ve Türkçe gramer, yazı, kompozisyon, siyasi ve tabii coğrafya, tarih, mantık, cebir, hende-se, defter tutma usulü ve ticaret vardır. Bu mektebin yönetimi amiralar ile esnaf arasında sürekli bir çatışma konusu olmuştur. Okul 1841'de kapanmış, 1846'da bu kez Yedikule'de açılmış, 1861'de maddi zorluklar dolayısıyla tamamiyle kapanmıştır²⁶³. 1840'ta da ilk kez Kumkapı'da Lusaviriç adlı bir kız mektebi açılmıştır.

Ermeni cemaati içinde Patrikhane, amiralar ve sanatkarlar arasında 1840'larda ciddi bir güç çekişmesi yaşanmıştır. Amiralar ve esnaf, Patrikliğe karşı çıkarak 1841'de Ermeni Milleti içindeki sivil işlerin halk tarafından seçilmiş bir meclisin denetimine verilmesi konusunda bir ferman çıkartmışlardır. 1847'de Patrik bu işler için hem amiralar hem esnaftan oluşan laik bir meclis kurmuştur²⁶⁴. 1853'ten sonra da eğitim işleri için 14 kişilik bir Ermeni "Maarif Komisyonu" oluşturulmuştur²⁶⁵. Ermeni eğitim sisteminin amiraların denetiminden çıkması süreci 1863'te kabul edilen "Nizamname-i Millet-i Ermeniyen" ile tamamlanmıştır denilebilir. Ermeni anayasası niteliğindeki bu nizamnamenin hazırlanmasında etkin rol oynayan Kirkor Odian ve Paris'te 1848 devrimine katılmış Nigogos Balyan gibi aydınlar esnaflarla işbirliği ya-

²⁶³ Bilal Eryılmaz, *A.g.e.*, s. 117.

²⁶⁴ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 626.

²⁶⁵ Bilal Eryılmaz, *A.g.e.*, s. 119.

parak bunu sağlamışlardır. Bu nizamnameye göre cemaat işlerini yürüten cismani meclis avamdan olarak “mesalih-i milliye ve nizamet-ı Devlet-i Aliyye’ye Vakıf” 20 üyeden oluşacaktı. Bu meclis tarafından oluşturulacak “Maarif Komisyonu avamdan ve erbab-ı maariften olmak üzere yedi üyeden meydana gelecek, mektepleri yönetecek, öğretmenlerinin yetiştirilmesine, okulların ders kitaplarının sağlanmasına gayret gösterecekti. Manastırlar ise “milletin” özel malı olarak kabul edilmekte ve yönetimi manastır cemaatine bırakılmaktaydı²⁶⁶. Ermeni maarif komisyonunun saptamalarına göre 1871’de İstanbul’da 48 Ermeni mektebinde 3.936 erkek, 1.886 kız öğrenci okuyordu. 1874’teki bir saptamaya göre Anadolu’da 469 ilk ve ana mektebi bulunuyordu.

1882’de Ermeni Cemaati Galata’daki Getranagan mektebini yüksek okul haline getirmeye karar vermiş ve bunu 1886’da uygulamaya koymuştur. 1895’te de idadi düzeyinde eğitim veren Eseyan Mektebi Beyoğlu’nda kurulmuştur. Maarif komisyonu Ermeni mekteplerinde uygulanacak bir yönetmelik hazırlayarak eğitimi ıslah etmeye ve standartlaştırmaya çalışmıştır. 1893’ten itibaren Maarif Komisyonu’nun denetimindeki İstanbul ve Anadolu’daki tüm Ermeni okullarında aynı program uygulanmaya başlanmıştır.

1880’lerden itibaren cemaat mekteplerinin sayısını artırmakta mali güçlüklerle karşılaşmıştır. Buna karşılık Ermeni cemaatine bağlı olmayan değişik derneklerin okul sistemleriyle tek tek özel okulların gelişmesinde artış olmuştur. 1870-1914 arasında İstanbul’da 31 özel okul açılmıştır. İki dernek de büyük sayılarda okul açmıştır. Bu derneklerden birincisi Hoyaçmyuçyal İngerutyan’dır (Müşterek Ermeni Cemiyeti). 1870’ten 1880’e değin Anadolu’nun değişik bölgelerinde 24 okul açmış olan Araratyan, Tıboçaser, Giligyan dernekleri Müşterek Ermeni Cemiyeti adı altında bir araya gelerek Meşrutiyet’e değin 22 okul daha açmıştır. Ayrıca bu okullara öğretmen yetiştirmek üzere Van’da bir öğretmen okulu kurmuştu. Meşrutiyet döneminde bu sisteme 84 okul daha eklenmiştir. İkincisi 1879’da Üsküdar’da kurulan “Azkaniver Hayuhyaç İngetrutyan”dır. Bu dernek kız mektepleri açarak Anadolu’daki Ermeni kadınının eğitim düzeyini yükseltmek istiyordu. 1879’da kurulan bu dernek 15 yıl çalıştıktan sonra kapanmış ama 1908’de yeniden faaliyete geçerek Anadolu’da 23 okul açmıştır.

Ermeni eğitim sisteminin betimlemesini tamamlamak için değişik tarihlerde açılan kız ve erkek yetimhanelerini de eklemek gerekir. Ermeni eğitim sistemi, tüm kurumlarıyla İstanbul ve Anadolu’da 1901-02 arasında 104.500 öğrenci eğitiyordu²⁶⁷.

²⁶⁶ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 630-635.

²⁶⁷ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, Risale, İstanbul, 1990, s. 168.

19. Yüzyılda Yahudi Toplumunda Eğitimin Örgütlenmesi

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi toplumuna Batılı eğitim yaklaşımlarının girişi Rum ve Ermenilere hatta Müslüman kesime göre çok geç olmuş ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Osmanlı devletinin açtığı eğitim kurumlarının özellikle Tanzimat sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm milletlere açık olacağı bunlardan Yahudi toplumunun da yararlandığı söylenebilirse de bu pratikte Yahudi toplumu bakımından etkili olmamıştır. Müslüman olmayan öğrencilere kapılarını açmada öncülüğü Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye 1841'de Fransızca eğitim döneminde yapmıştır. Bu dönemde Yahudi cemaati öğrencilerin aynı kazandan yemek yemelerine karşı çıkarak çocuklarını okula göndermemişlerdir. Ancak onlar için koşher'e uygun yemek yapacak bir aşçı ve kalfa tutulmasından sonra 1846'da ilk kez bu okula öğrenci göndermişlerdir. 1877-78'deki Bulgar ayaklanmasından sonra askeri okullara gayri müslim öğrenci alınmasından vazgeçilmiştir. Osmanlı eğitim sisteminde rüşdiyeler ağırlıklı din eğitimi içeriğiyle Müslüman olmayacakların katılacağı yapıda değildi²⁶⁸. Müslüman olmayan kesimlerin katılabileceği orta eğitim kurumlarının ilki 1867'de kurulan Galatasaray ve 1869 tarihli nizamnameye göre kurulan idadilerdir²⁶⁹. Yahudi topluluğu Galatasaray'a da önceleri Koşher nedeniyle öğrenci göndermemişti. Ama zaten bu tarihlerde de Yahudi topluluğu içinde Batılı eğitim kurumları gelişmeye başlamış bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi toplumunun, batılı dini çevrelerin doğrudan etkisi altında olmayan modern okullara geçmeye başlaması 19. yüzyılın ikinci yarısında yani Rum ve Ermeni cemaatlerinden yarım yüzyıl sonra olmuştur. Bu gelişmede özellikle Fransa'daki Yahudi burjuvazisinin gelişmesi ve onların eğitimde aydınlanmaya yönelmesi çok önemli bir rol oynamıştır. Aydınlanma'nın Yahudi toplumundaki yansıması "haskalah" yöneliminde kendisini gösteriyordu. İlk modern Yahudi okulu 1818'de Metz'de açıldı. Bunu 1821'de Paris'te açılan ikincisi izledi. Fransa'daki Yahudi toplumu hem burjuvalaşmakta hem de eğitim sistemini geliştirmekte Avrupa'da öncülük ediyordu. Bu öncülük işlevi 1860'ta Alliance Israélite Universelle'in kuruluşu ile hem kurumsallaşacak hem de dünya düzeyine yayılacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da Yahudi eğitim sisteminin modernleşmesinde bu kuruluş önemli işlevler yüklenecektir.

Ama bir toplumun içinde de bu yönde eğilimler olmadan sadece dıştan yönlendirmelerle ya da yardımlarla bir cemaatin eğitim sisteminin modernleştirilmesi gerçekleştirilemez. Osmanlı İmparatorluğu içinde de bu tür eğilimlerin ortaya çıkması gerekiyordu. Bu konudaki öncülüğünü İstanbul ve

²⁶⁸ Aron Rodrique, "Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu", *Tarih ve Toplum*, Sayı 31, Temmuz 1986.

²⁶⁹ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 636.

Selanik'te Franko'lar olarak adlandırılan İtalyan kökenli Yahudi işadamları yaptılar. Camondo, Allatini, Fernandez, Modiano ve Morpugo örneklerinde olduğu gibi. Bunlar Akdeniz'in Tunus, İskenderiye, Halep, İzmir, İstanbul, Selanik gibi ticaret merkezlerine yerleşmiş İtalyan Yahudi tüccar sınıfının elit üyeleri idi. Doğunun Rothschild'i olarak bilinen Abraham Camondo'nun başkanlık ettiği bir komite 1854'te İstanbul'da Hasköy'de İbranice, Türkçenin yanı sıra Fransızca okutulan bir mektebin açılmasını sağlamıştı. Hahamlar Fransızcaya karşı çıkmıştır ve bu dilin öğretilmesini günah saymışlar ve bu mektebi koruyan Camondo'yu afaroz etmişlerdi²⁷⁰. 1856'da Islahat Fermanı yayınlandığında İstanbul'da bulunan Baron Alphonse de Rothschild, bu fermanla Müslüman azınlıkların reformuna ilişkin sözleri önemli bulmuş, Bahahamın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi topluluklarının İstanbul cemaatini izleyerek kurumlarını iyileştirmelerini isteyen bir bildiri göndermesini sağlamıştı. İstanbul'da eğitim konularının laikleşmesi ve Avrupa dillerinin öğretilmesi konusunda bir komite oluşturuldu.

Batılı Yahudi reformistlerinin yeni uluslararası politikası bu yıllarda açıklık kazanıyordu. Bir Viyana'lı Yahudi bayanın bağışlarıyla 1856'da Kudüs'te kurulan Lämmel Okulu Almanca eğitim yapıyordu. Programında biyoloji, coğrafya, Arapça ve İbranice vardı. 1864'te Kudüs'te kızlar için Fransızca eğitim yapan Evelina de Rothschild Okulu açıldı. 1857'de Moise Allati'nin öncülüğünde Yehudah Nehama'nın eğitimciliğinde Selanik'te açılan okul, tepkiler yüzünden 1861'de kapandı. Joseph Halavi'nin bu yıllarda Edirne'de "haskalah" öğretisi doğrultusunda açtığı okul dini muhalefet karşısında beş yıl yaşayabildi²⁷¹.

1856 Islahat Fermanı'na göre cemaat idarelerinin yeniden düzenlenmesi kapsamında Yahudi Milletinin Nizamnamesi 1865'te çıkartıldı. Bu nizamnameye göre eğitim işlerinin bağlı olduğu Cismani Meclis'te 7 haham ve 9 avamdan kişi bulunmaktadır. 80 üyeli Umumi Meclis de 20 haham ve 60 avamdan gelen üyeyle oluşmaktadır. Böylece eğitim konusunda karar verilmesinde dini kesimin ağırlığı önemli ölçüde azaltılmış oluyordu²⁷².

Osmanlı Yahudi cemaatinin yapısında böyle bir dönüşüm yaşanırken, Rothschild, Baron Hirsch gibi uluslararası Yahudi sermayedarlarının öncülüğünde 1860'ta Paris'te Alliance Israélite Universelle kuruluyordu. Bu ku-

²⁷⁰ Jacop M. Landau, "The Educational Impact of Western Culture on Traditional Society in Nineteenth Century Palestine", Ed. Moshe Ma'oz, *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem, 1975, s. 502.

Aron Rodrique, *A.g.e.*, s. 38-40.

²⁷¹ Bilal Eryılmaz, *A.g.e.*, s. 122.

Aron Rodrique, *A.g.e.*, s. 44-45.

²⁷² İlhan Tekeli, *A.g.e.*, s. 44-45.

ruluş, dünyanın değişik yörelerine dağılmış Yahudi cemaatlerini geliştirmeyi ve onların toplum dışına itilmelerinin sonuçlarını hafifletmek istiyordu. Bu amacını gerçekleştirmek için Yahudi toplumuna eğitimi sokmayı temel araç olarak seçti. Modern eğitimin getireceği dil, bilimsel ve teknik hüneler, Yahudi toplumunu karanlıktan ve sefaletten kurtaracaktı. Bunun için Paris'teki bir heyetçe yönetilen bir eğitim sistemi kurmaya karar verdiler. 1862-1914 arasında Akdeniz havzasında önemli bir okul açtı oluşturdular. Bu okullara Paris'te açılan "Ecole Normale Israélite Orientale"da hoca yetiştiriliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Alliance okulu 1867'de Edirne'de ve Filistin'de açıldı. Bunu Selanik, İzmir, Hasköy, Balat, Galata, Hayfa, Yafa, Tiberia, Safed vb Yahudi topluluklarının bulunduğu yerlerde açılan erkek ve kız okulları izledi. Bu okulların çoğunluğu ilk öğretim, bir kısmı da orta eğitim düzeyindeydi. Eğitim dili Fransızcadı, laik bir çizgide öğretim yapıyorlardı. Öğretim kadroları Paris'te yetiştiriliyordu. Alliance İsráélite'nin kurucularından olan Isidore Loeb 1888'de hiçbir şeye yaramayan Türkçenin programdan çıkartılmasını istiyordu. Buna İstanbullu Yahudiler karşı çıkmışlardı. 19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan Alliance okullarının sayısı 50'yi aşmıştı. 1908'de bu okullarda 13.352 öğrenci bulunuyordu²⁷³.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıldaki Yahudi topluluklarında iki toplumsal tabaka vardı. Birinci grup ticaret, bankerlik vb. işlerle uğraşan zengin kesimdi. Öteki grup ise kentlerin marjinal işlerinde çalışanlardı. Örneğin 1874'te İzmir'deki 5.000 Yahudi aile reisinden ancak 500'ü dükkânlarıyla ve el işleriyle geçiniyordu. Bin kadar aile reisi dilencilik yapıyordu. Büyük kesimi marjinal işlerde çalışıyordu. Alliance çıraklık okulları kurarak bu marjinal kesimlerin çocuklarını iş sahibi yaparak Yahudi toplumu içinde bir orta tabaka yaratmaya yöneldi. Alliance'ın ilk sanat ya da çırak okulları 1878 tarihlidir. Alliance'ın çıraklık sistemi tercihan bir eğitimden geçmiş 14-15 yaşlarındaki yoksul öğrencileri esnafların yanına bir işyerine 3-4 yıllık çıraklık yapmak için yerleştirmekten geçiyordu. Ayrıca gece kursları düzenlenerek, iş ahlâkına ve modernleşmeye dönük değerler aşılanmaya çalışılıyordu. Çıraklara ve bazen de işverenlere Alliance belli ücretler ödüyordu²⁷⁴. Bu okullar Yahudi nüfusun yoğunlaştığı her yerde açıldı. Bunlardan 1882'de Kudüs'te açılan sanat okulunun, marangozluk, makine, kazancılık, dökmeçilik, dokumacılık, boyacılık, dantelacılık ve heykeltraşlık bölümleriyle farklı bir nite-likte olduğu anlaşılmaktadır²⁷⁵.

²⁷³ Esther Benbassa-Aron Rodrique, "19. Yüzyıl Sonunda Türkiye'deki Yahudi Esnafı", *Tarih ve Toplum*, Sayı 66, Haziran 1989.

²⁷⁴ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 665.

²⁷⁵ Jacop M. Landau, *A.g.e.*, s. 502.

Alliance okullarının yöneldiği üçüncü faaliyet alanı tarım olmuştur. 1860'lar öncesinde Yahudi nüfus büyük ölçüde kentsel nüfustur. Mevsimlik işçi olarak çalıştıklarında kentlerden kırlara gidiyorlardı. Alliance özellikle Filistin çevresinde çiftliklerin kurulmasını ve kırdaki yerleşmeyi özendirmek istiyordu. 1867'de Yafa yakınlarında Mikveh-Israel'de ilk tarım okulunu açtı. Bunu Tunis'ta açılan izledi.

Alliance'ın eğitim faaliyetleri iki yönden tepki görüyordu. Birincisi bu faaliyetlerin Fransız dilini yaygınlaştırmasından doğuyordu. Alman Yahudileri bu gelişmeden hoşnut değildi. Onlar da 1901'de Hilfsverein der Deutschen Juden'i kurdular. Alliance Sefardimlere dönük faaliyet gösterirken, Hilfsverein Ezkenazilere dönük faaliyet gösterdi. Kurduğu okullarda Almancaya öncelik veriyordu. Hilfsverein Lämmel okulunu devraldı. 1907'de Hayfa'da bir Teknik Okul kurdu. Bu okul I. Dünya Savaşı sonrasında Hayfa Politeknik'i'ne dönüşecektir. I. Dünya Savaşı'na değin kısa sürede Hilfsverein ana okulundan, öğretmen okuluna kadar Filistin'de 27 okulu yönetir hale geldi. Bu okullarda İbranice'nin eğitim dili olarak kullanılışı I. Dünya Savaşı sonrasında olmuştur. Yahudi cemaatinin Filistin'de İbranice eğitim yapan okulları kurması ilk olarak 1906'da Yafa'da kurulan okulla başlamıştır. Filistin'de 1913'te 60 kadar kurumda İbranice kullanılıyordu.

Alliance okullarının faaliyetlerine olan ikinci tepki Yahudilerin ruhban sınıflarından yani hahamlardan geliyordu. 1894'te Hasköy'deki "Şule-i Maarif" adlı Alliance okuluna hahamlığa hazırlık olmak üzere iki sınıf eklenmek istendiğinde buna karşı çıkarak ancak şu koşullarla razı olabileceklerini söylemişlerdir; haham sınıflarında Türkçe okutulacak, fakat kafir dili olan Fransızca okutulmayacaktır. Haham olacaklar sıralarda değil geleneksel kanapelerde oturacaklardır, sınıf soba ile değil mangal ile ısıtılacaktır²⁷⁶. Yalnız hahamların değil genellikle Yahudi cemaatinin Türkçeye önem verdiği anlaşılmaktadır. Genellikle okullarında ünlü yazarların Türkçe hocası olmasına özen gösteriyorlardı. Ahmet Rasim Bey'e "Ameli-Nazari Talimi Lisan-i Osmani" eserini bu okullarda okutulmak üzere yazdırmışlardı²⁷⁷. Ama bu okullarda Türkçenin etkin öğretimi İttihat ve Terakki'nin Türkçülük ideolojisini benimsemesi sonrasında olacaktır.

Yahudi toplumunun eğitimde yaşadığı modernleşmenin ilk öğretime yeni metodların sokulmasında Türk eğitim sistemini de bir ölçüde etkilediği anlaşılmaktadır. İstanbul'a yeni usul ilk öğretimi Selanikli İsmail Hakkı Efendi'nin öğrencisi Abdi Kamil Efendi getirmiştir. İsmail Hakkı Efendi Hayem Salom

²⁷⁶ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 636, 853.

²⁷⁷ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 853, 392-393.

adlı bir hahamın mektebinde yetişmiştir. Gene bir Yahudi okulunda eğitim görmüş olan Şemsi Efendi ile birleşerek Selanik'te ilk özel okulu açmıştır.

Alliance okulları Fransızca konuşan seçkin bir Yahudi kitlesi ortaya çıkarmıştı. Dillerine Fransızca kelimeler hızla giriyordu²⁷⁸. 1890'lardan sonra Yahudi aydınları arasında bir dil tartışması başladı. Genellikle kendi dillerini yetersiz buluyorlardı. Aydınların bir kısmı Fransızcaya, başka bir kısmı Osmanlıca'yı savundu. Yahudiler arasında 1900'de Tamim-i Lisan-ı Osmanlı Cemiyeti kuruldu. Böylece Yahudi toplumu Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma süreci içinde kaderini büyük ölçüde Türklere bağlıyordu²⁷⁹.

19. Yüzyılda Yabancı Okulların Gelişimi

Yabancı okulların sayısındaki artış 19. yüzyılın ikinci yarısında hızlanmıştır. Bir saptamaya göre 19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okulların milletlere göre dağılımı; Fransız okulları (72), İngiliz okulları (83), Amerikan okulları (465), Avusturya okulları (7), Alman okulları (7), İtalyan okulları (24), Rus okulları (Beyrut'da) (44), İran okulları (2), Yunan okulları (İzmir'de) (3) biçimindedir²⁸⁰.

Amerikan okulları: Yabancı okullar içinde en yaygın olanı Amerikan okullarının gelişimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan cemaatinin oluşumu ile paralel olarak gelişmiştir. Bu okulların gelişiminin Ortadoğu'da Amerika'nın ticari ilişkisinin gelişmesiyle ilgisi olduğu kadar misyonerler eliyle örgütlenmesi dolayısıyla ihmal edilemeyecek önemde dini bir yönü de vardır. Bu nedenle Amerikan okulları nitelemesinin açıklığa kavuşturulması gerekir. Bu okulların yüzde 90'ına yakını anadilde okuma yazma ve dört işlem öğretilen temelde Ermeni Protestan Cemaatine bağlı ilk okullardır. Bu okulların kurulmasında Amerikan misyonerlerinin katkısı büyük olmuştur, hocaları Amerikan misyoner okullarından gelmektedir. Yani buradaki etki dolaylıdır. Ama bu okulların geriye kalan yaklaşık yüzde 10'unu oluşturan orta eğitim kurumları (akademiler) ve bir tür yüksek eğitim kurumu olan kolejlerin durumu farklıdır. Bunların yöneticileri Amerikan misyonerleridir. Ders kitapları İngilizce'dir. Bazı hallerde eğitim dili İngilizce olmasa bile yoğun İngilizce eğitimi vardır. Masrafları misyon kuruluşlarınca karşılanır. Esas olarak bunları Amerikan misyoner okulları olarak düşünmek daha uygun olacaktır²⁸¹.

Protestanlığın Ortadoğu'da yaygınlaştırılmasını 1810'da Boston'da Congregationalist'lerce kurulmuş olan "American Board of Commissioners for Fo-

²⁷⁸ Aron Rodrique, *A.g.m.*, s. 17-21.

²⁷⁹ Hidayet Vahapoğlu, *A.g.e.*, s. 118.

²⁸⁰ Uygur Kocabaşoğlu, *A.g.e.*, s. 25.

²⁸¹ Frank Andrews Stone, *A.g.e.*, s. 4-5.

reign Mission''a bağlı misyonerlerce yürütülmüştür. Bunun ilahi bir görev olduğu konusunda ''William College''deki öğrencilerin kurduğu gizli cemiyyete dayanarak bir mitos da oluşturulmuştur²⁸².

Bu misyoner örgütü daha önce de gördüğümüz üzere, Osmanlı İmparatorluğu'na 1820'de inceleme yapmak için ilk misyonerlerini göndermiştir. 1822'de de Ortadoğu'ya yönelik faaliyetlerde kullanılacak yayınları basmak üzere Malta'da bir matbaa kurdular. 1824'te iki Ermeni din adamına Protestanlığı kabul ettirmiş ve ilk misyoner okullarını çalıştırmaya başlamışlardı. Bu misyonerlerin amacı okul kurmak değildi. Onların esas amacı Protestan kiliseleri ve çevresinde bir cemaat oluşturmaktı. Cemaatin İncil'i okuyacak kadar eğitilmesi gerekiyordu. Bu nedenle cemaatin çocukları için ilkokul kuruyorlardı. Sistem genişleyince kiliselere din adamı yetiştirmek için ilahiyat okullarının kurulmasına, okullara öğretmen yetiştirmek için de orta eğitim kurumlarına gereksinme duyulmaya başladı. Eğitim hizmetlerinin kısıtlı olduğu bir ortamda kurulan bu okullar öğrencilerin ailelerine ulaşmakta, bu yolla cemaati genişletmekte de bir araç oluyordu²⁸³.

Misyonerler ilk değerlendirmeleri sonucu Müslüman ve Yahudi toplulukları üzerinde etkili olamayacaklarına karar vererek, faaliyetlerini Ermeni ve Rum toplumlarına yönelttiler. 1884'ten sonra Rumlara yönelik dini faaliyetlerden de vazgeçtiler. Tüm faaliyetleri bir Ermeni misyonu haline geldi.

Misyoner faaliyetlerinin esas genişlemesi 1830 sonrasında Türk-Amerikan ilişkilerinin resmen kurulmasından sonra oldu. 1831'de Goodell İstanbul misyonunu başlattı. Rumlar için Lancaster tipi dört okul örgütledi. 1834'te Pera'da Ermeni çocukları için bir tür erkek lisesini hizmete soktu. Malta'daki matbaa 1833'te İzmir'e taşındı. İzmir, İstanbul ve Burad'da küçük kitaplıklar kurdular. İstanbul'da ilk Protestan kilisesi 1846'da açıldı. Misyoner örgütü ve okulları zaman içinde Ermeni topluluklarının bulunduğu yerlere yayılmaya başladı. Yerel Ermeni kilisesinin direncine karşın bu yayılmayı sürdürdüler. Bu direnişlerin kırılmasında 1880'lere değin İngiliz elçiliğinin, bu yıldan sonra da Amerikan elçiliğinin korumasından yararlandılar.

Kademeli bir örgütlenmeleri vardı. İmparatorluk misyon bölgelerine bölünmüştü. Örgütlenmenin gelişmesini tamamladığı 1860'lardan sonra beş misyon bulunuyordu. Bunlar, Avrupa Türkiyesi Misyonu, Batı Türkiye Misyonu, Merkezi Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Suriye Misyonuydu. Her misyon bölgesi içinde biri merkez olmak üzere kentlerde istasyonlar kuruyordu. Daha altta da köy ve kasabalarda uç istasyonlar vardı. Amerikalı mis-

²⁸² Uygur Kocabaşoğlu, *A.g.e.*, s. 23-24.

²⁸³ Uygur Kocabaşoğlu, *A.g.e.*, s. 29-113.

yonerler istasyonlarda bulunuyor, uç istasyonlar o yerden olan kişilerce yönetiliyordu.

1846'da Anadolu'da 4 Protestan kilisesi vardı. 1870'te sayısı 73'e ve Protestan cemaati sayısı 20.051'e yükseldi. 1900'de kilise sayısı 112'ye, cemaatin büyüklüğü ise 49.959'a erişmiştir.

Osmanlı sistemi içinde bir dini grubun gelişebilmesini kolaylaştırmak bakımından "millet" statüsünü kazanması önemlidir. Protestanlar da 1850'lerden itibaren İngiliz Büyük Elçiliği'nin desteğiyle bu statüyü elde etmek için çalışmaya başlamışlardır. 1860'larda bölgesel Ermeni Protestan Kilisesi birlikleri oluşturmaya başlamışlardır. 1878'de de Protestan Cemaati Nizamnamesi yayınlanmıştır. Bir yandan Protestan Cemaatinin örgütlenmesinin gelişmesi, öbür taraftan Amerika'dan gelen mali desteğin azalmaya başlaması ve yerel katkıların öneminin artması üzerine örgüt içinde yerel grupların karar vermeye katılma talebi de ortaya çıkmıştır. Uzlaşılan ilkesel çözüm Amerika'dan gelen paranın harcanmasında misyonerlerin söz sahibi olması, yerel olarak toplanan para ölçüsünde de yerel topluluğun söz sahibi bulunması biçiminde olmuştur. "American Board of Commissioners for Foreign Mission" 1895'e değin 540 misyoner göndermiştir. 1870'e değin mali yükü tamamen bu örgüt taşımıştır. Bu tarihten sonra başka Protestan örgütlerinden de yararlanılmaya başlanmıştır. 1870'te Suriye Misyonu "Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church"e devredilmiştir. Kız okullarının finansmanına da "Womens Union of Missionary Societies" katılmıştır.

Protestan misyonerlerinin kurdukları okullar dinsel ve ideolojik olarak yarıştıkları Latin'lerden belli özellikleri bakımından farklıdır. New England'ın küçük muhafazakâr yerleşmelerinden gelen Protestan misyonerler, Latinler gibi kentsel alanları değil, kırsal alanları yeğliyorlardı. Kurdukları eğitim sistemi temelde dini bir eğitimdi. İlk ve orta eğitim düzeyinde örgütleniyorlardı. Başlangıçtan beri kızların eğitimine önem verdiler. İlk eğitimin okuma yazma ve dört işlemi öğretme ile dini sosyalizasyonu sağlamanın ötesinde bir işlevi yoktu. Orta öğretimde ise 19. yüzyılın ilk yarısında New England'da yaygın olan akademiler örnek alınmıştır. Bu akademiler, Latinlerin gramer okullarına göre çok daha demokratı, yerel çalışmalara ve pratik hüneler geliştirilmesine önem veriyorlardı. Birçok halde yatılı okullardı. Eğitimin dili, yerli olacaktı. Misyonun Amerika'daki merkezinin temel eğitim politikası eğitimi bu biçimde en az düzeyde ve dini nitelikte tutmaktı.

Anadolu ve İstanbul'daki pratik ise bu görüşe karşı bir eğitim politikasının daha gerçekçi olacağını gösteriyordu. Protestan misyonerlerin ilk ciddi orta öğretim kurumu olan Bebek İlahiyat Okulu'nu (Seminary) başarılı bir biçimde geliştirmiş olan Cyrus Hamlin farklı bir düşüncedydi. Laik bir orta eğitim verilmesini, dilinin İngilizce olmasını, üretici faaliyetlere önemli yer

tanınmasını istiyordu. Bu okula yüksek talep oluyordu, ama buranın mezunları dini kadrolar içinde kalmıyor hayata atılıyor, çoğu kez de ABD'ye gidiyordu. Bu nedenle Amerika'daki merkez Bebek okulunu kapatarak ilahiyat okulunu Merzifon'a nakletti. Cyrus Hamlin de 1860'ta bu örgütten ayrılarak kendisini Robert College'in kurulmasına verdi. Cyrus Hamlin bu görüşleri yüzünden örgütten ayrılmıştı, nitekim daha sonraki gelişmeler Hamlin'i haklı çıkaracak doğrultuda olmuştur²⁸⁴.

1860'lardan sonra eğitim paralı hale geldi. Zaman içinde eğitim masrafları içinde öğrencilerin ödedikleri pay arttı. Ama toplumda canlanan eğitim talebi o kadar fazlaydı ki, çok hızlı ücret artışlarına karşın öğrenci sayısındaki artış sürüyordu. Aslında bu okullar Osmanlı toplumundaki tüm milletlere açıktı. Ama okullara gidenler çoğunlukla Ermeniler ve bir ölçüde de Rumlar oluyordu. Türkler ve Yahudilerin bu okullara gitmesi 1880'lerin ikinci yarısından sonra başladı. Talebin artışı ve çeşitlenmesi orta eğitim sonrası eğitim kurumlarına olan isteği de artırıyordu. 1870'lerden sonra New England tipi kolejler açıldı. Bunlar laik eğitim kurumlarıydı. Amerikan misyonerlerinin eğitim dizgesi ikili bir yapı kazandı. İlk ve orta eğitimden sonra ikiye ayrılıyordu; bir kanal laik kolejlerdi, öteki kanal dini ilahiyat okullarıydı (Theological Seminary). Bizi daha yakından ilgilendiren kolejler üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak duralım.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk Amerikan Koleji olan Robert Kolej'in misyonerlerle doğrudan bir ilişkisi yoktur. Ama hep Amerikan eğitim sisteminin bir parçası olarak düşünülmüştür. Ayrıca kuruluşunu gerçekleştiren Cyrus Hamlin misyonerlerden ayrılarak buraya geçmiştir. Böyle bir kolejin varlığı misyonerlerin İstanbul'da ayrıca kolej kurmasına gerek bırakmamıştır. Amerikan philanthropistlerinden Christopher R. Robert 1856'da İstanbul'da New England kolejleri gibi bir kolej kurulması ile ilgilenmeye başlamıştır. Robert'in finansmanı ve Hamlin'in gayretleriyle Kolej Bebek İlahiyat Okulu'nun binasında 1863'te eğitime başlamıştır. Okul 1871'de Rumelihisarı kampusuna taşınmıştır. Robert'in ölümü ve mirasından 100.000 altın bağışlaması üzerine 1878'de Robert Kolej adını almıştır.

Robert Kolej'in eğitime başlamasının Galatasaray'dan beş yıl önce olduğu düşünülürse yeni bir eğitim kademesi oluşturmaktaki önemi daha kolay açığa çıkar. Kolej eğitiminden amaçlanan mezun olan kişiye hangi mesleğe yönelirse yönelsin genel bir kültürel temel vermektir. Bu eğitimin sonrasında uzmanlaşacağı meslek eğitimini gösterecektir. Robert Kolej gibi Türkiye'de kurulan Amerikan kolejlerinin genellikle Amerika'da bulunan, finansman sağlayan ve temel kararları veren bir "Mütevelli Heyetleri" olmuştur. Ayrıca başkanı Mü-

²⁸⁴ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 649-650.

tevellî Heyetçe atanan bir yönetim kurulu ise okulun fiilen yönetimini sürdürmüştür.

Robert Kolej ilk yıllarda Ermeni, Rum ve Bulgar öğrencileri eğitmiş, 1880'lerin ikinci yarısından sonra, Türk ve Yahudi öğrenci sayısı artmıştır. Bulgar ihtilalinin önderlerinin önemli bir kısmı da bu okulda yetişmiştir. Amerikan kolejlerinin en gelişmiş olan Robert Kolej'de İngiliz dili bakımında zengin bir kütüphane ve bazı laboratuvarlar kurulmuştur. 1912'de kolejin mühendis bölümünün açılmasıyla, kolej düzeyinin üstünde bir yüksek eğitim kurumu niteliği kazanmıştır²⁸⁵.

Amerikan kolejler sisteminin ikinci önemli kuruluşu Suriye Protestan Koleji oldu. 1863'te açılan okul, Robert Kolej'den farklı olarak misyonerlerce kurulmuştu. Gelişimi Robert Kolej'e benzer olmuş, zaman içinde Beyrut Amerikan Üniversitesi haline gelmiştir.

Misyonerlerce Anadolu'da açılan ilk kolej Merkezi Türkiye Koleji'dir. Bu kolej kendi anayurtlarını terk etmeyecek düzeyde bilgi ve beceriyle donatılmış genç kuşaklar yetiştirmeyi amaçlıyordu. 1876'da Merkezi Türkiye Misyonu'nun merkezi olan Antep'te açılmıştır. Bu okulu Bab-ı Ali 1878'de idadi tescil etmiştir. 1914'te son iki sınıfının yüksek eğitim düzeyinde olduğunu kabul etmiştir. İki yıllık bir hazırlık bölümünden sonra dört yıllık bir bilimler bölümü vardı. 1887'de bunun üstüne dört yıllık Tıp eğitimi veren bir bölüm daha açıldıysa da, mali güçlükler dolayısıyla 1889'da kapatıldı. Kolej'in dili Türkçeydi. Ders kitaplarının çoğu İngilizce olduğundan eğitim İngilizce ağırlıklıydı. Ermeni eylemleriyle ilişkili görüldüğünden 1915'te kapatıldı. Mütareke döneminde 1921'de yeniden açıldıysa da uzun ömürlü olmadı.

Anadolu'da açılan bir başka önemli kolej Fırat Koleji oldu. 1859'da Ermenilerin Yeprad Koleji olarak adlandırdıkları okul, Protestan din adamı yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bab-ı Ali'nin itirazı üzerine 1878'de Fırat Koleji adını alan okul, bu değişikliklerle birlikte laik eğitime yönelmiştir. Kolej'in bünyesinde hem kız hem de erkeklere ilk okuldan koleje değin her kademe eğitim veriliyordu. Öteki kolejler gibi eğitim paralıydı. Eğitim dili Ermeniceydi. 1891'de Bab-ı Ali'ce tanındı. Mezunları imtihana tabi olmadan öğretmen olabiliyordu. Ermeni olaylarıyla ilgili görülen Amerikalı okul müdürünün sınır dışına çıkarılmasından sonra 1915'te kapandı.

Merkezi Türkiye Misyonu erkek kolejini Antep'te açarken, 1882'de Merkezi Türkiye Kız Koleji'ni Maraş'ta açtı. Bu kolej iki yıllık hazırlık ve 4 yıllık esas eğitim veriyordu. Okulun son iki yılı orta öğretim üstü nitelikteydi. Bu

²⁸⁵ Frank Andrews Stone, *A.g.e.*, s. 139-263.

Uygur Kocabaşoğlu, *A.g.e.*, s. 175-206.

okulun diplomalarını Maarif Nezareti onaylıyor, mezunları her yerde öğretmenlik yapabiliyordu. Mezunları kolej eğitimini, son iki yılda İstanbul Kız Koleji'ne giderek tamamlayabiliyorlardı. Bu kolej de, diğer bir çoğu gibi I. Dünya Savaşı koşullarında yok oldu.

1886'da Merzifon'da kurulan Anadolu Koleji de bir başka misyoner kurumuymuştu. Merzifon, İlahiyat Okulu'nun İstanbul'dan taşınmasıyla misyonerlerin bir eğitim merkezi haline gelmişti. Bab-ı Ali bu okulu 1899'da bir Amerikan Mektebi olarak tanıdı. Bu okul Ermeni Cemaati kadar Rum Cemaatinin de öğrencilerine hizmet veriyordu. 10.000 kitaplık bir kütüphanesi, öğretmenlerinden Manisacıyan'ın düzenlediği 7.000 türü içeren botanik ve zooloji müzesi vardı. Öğrencilerin üretici hünnerlerini geliştirmeye dönük atelyeleri bulunuyordu. 1916'da okula Ermeni hareketleri içindeki rolü dolayısıyla İttihat ve Terakki el koydu. Mütareke döneminde 1919'da yeniden açıldıysa da, Ankara Hükümeti 1921'de Pontuscu hareketlere karıştığı için okulu yeniden kapattı.

1888'de Tarsus'ta kurulan St. Paul Enstitüsü 4 yıl hazırlık, 4 yıl da kolej eğitimi veriyordu. Öğrencileri arasında Ermeniler çoğunlukta idi. Anadolu'daki öteki kolejlerden farklı olarak I. Dünya Savaşı ve sonrasının çalkantıları içinden çıkarak günümüze ulaşabilmiştir.

"Constantinople Kız Koleji" 1890'da İstanbul'da kuruldu. Boston Kadınlar Derneği tarafından 1871'de kurulan Home School'un gelişmesiyle kolej haline geldi. Okul 1876'da Üsküdar'da bir kampüse kavuştu. 1890'da da eğitimine dört yıl daha ekleyerek kolej statüsünü kazandı. Eğitim dili İngilizceydi. 1905'te binası yanınca Arnavutköy sırtlarına taşındı. Ermeni, Bulgar, Rum öğrencilerin yanı sıra Yahudi ve Müslümanların da ilgisini çekti. Halide Edip Adıvar bu okulda yetişti. 1920'de okula bir tıp fakültesi eklendiyse de 1924'te kaldırıldı.

Bir başka misyoner koleji 1894'te Konya'da kurulan "Apostolic Enstitü"dür. 1897'de Maarif Nezaretince tanındı. Eğitim dili İngilizceydi. 3 yıllık ilk eğitim, 4 yıllık orta eğitim (akademi) üzerine 5 yıllık kolej eğitimi veriyordu. Okulun müdürlüğünü Dr. Haigazian yapıyordu. 1915'te öteki Anadolu kolejleriyle birlikte kapanan okul, mütareke döneminde yeniden açıldıysa da 1921'de Ankara Hükümetince kapatıldı.

Misyonerlerin son kurdukları kolej, İzmir-Kızılçullu'daki "Enternasyonal Kolej"dir. 1903'te kurulan kolej dört yıl orta öğretim, dört yıl kolej eğitimi veriyordu. Resmi dili İngilizceydi. Değişik eğitim geçmişine sahip öğrencileri kabul ettiği için ayrıca iki yıl İngilizce hazırlık eğitimi veriyordu. İzmir Yunan işgalindeyken tarım eğitimi yapması istenildiğinden tatbikat tarlaları satın alarak tarım eğitimini başlattı. Tarım ve ticaret dallarında diploma

veriyordu. Eğitimi Cumhuriyet sonrasında da 1934'e değin sürdü. Daha sonra başbakan olan Adnan Menderes bu okulun öğrencilerindendi²⁸⁶.

Misyonerlerin tek faaliyetleri eğitim tesisleri değildi. Sağlık tesisleri de kuruyorlardı. 1909'da Van, Erzurum, Mardin, Diyarbakır, Harput, Merzifon, Sivas, Talas, Adana ve Antep'te hastane ya da dispanserleri vardı. Antep örneğinde bu hastane tıp eğitiminin gelişmesi için bir altyapı oluşturmıştu. Ayrıca hatırı sayılır bir yayın faaliyeti vardı. 1833-53 arasında İzmir'de çalışan matbaa, 1853'te İstanbul'a taşındı. 1822'den 1881'e değin misyoner matbaalarında 725 kitap ya da risale basıldı. Bunların yüzde 48'i Ermenilere, yüzde 24'ü Rumlara, yüzde 14'ü Bulgarlara, yüzde 6'sı İtalyanlara, yüzde 4'ü Türk'lere, yüzde 4'ü de Yahudilere dönüktü. 725 yayının 100 kadarı doğrudan dinsel idi. 70'i ders kitabı niteliğindeydi. Tüm bu yayınlar içinde kalıcı etkisi en yüksek olan Türkçe-İngilizce, İngilizce-Türkçe Redhouse sözlüğü oldu denilebilir.

İngiliz Okulları: İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilerinin çok gerilere gitmesine karşın, okul sisteminin 19. yüzyılda yaygınlaşmaya başlaması ve İngilizce-Protestan eğitimin geliştirilmesi işlevinin Amerikalı misyonerlerce yüklenilmesi yüzünden, İngiliz okullar az sayıda kalmıştır denilebilir. Yalnız "The London Society for Promoting Christianity Amongst Jews" adlı kuruluş Protestan misyonerleriyle Yahudiler arasında Protestanlığı yaymak için 1829'da İzmir'de, 1855'te İstanbul'da Ortaköy ve Balat'ta, 1864'te Hasköy'de okullar açmıştır. Anglikan, Quaker vb misyonerlerin faaliyet alanları Ege yöresi dışında Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşan bölgelerinde yoğunlaşmıştır. 1903'te Bağdat'ta 1, Beyrut'ta 24, Kudüs'te 2, Suriyede 3 İngiliz okulu bulunuyordu²⁸⁷.

Fransız Okulları: Yabancı okullara ilişkin faaliyetlerin ikinci öbeğini Katolik misyonerlerinin çalışmaları oluşturur. Katolik misyonerlerin faaliyetlerinin temel amacı Roma ve Bizans kiliselerini birleştirmektir. Ama Protestanların Ortadoğu'da çalışmaya başlaması üzerine onlarla da yarışmak durumunda kalmışlardır. Katolik misyoner faaliyetlerinin ardındaki siyasal destek ve faaliyetlerin kaynaklandığı ülke Fransa olmuştur²⁸⁸. Kurdukları okullarda genellikle Fransızca eğitim yapmışlardır.

1783'ten beri Jesuite'lerin (Cizvit) yerini Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Lazarist'ler (Congrégation de la Mission fondée Par Saint Vincent de Pa-

²⁸⁶ Uygur Kocabaşoğlu, *A.g.e.*, s. 144-148.

İlknur Polat Haydaroğlu, *A.g.e.*, s. 123.

²⁸⁷ Hidayet Vahapoğlu, *A.g.e.*, s. 18-19.

Aron Rodrique, *A.g.e.*, s. 37.

²⁸⁸ İlknur Polat Haydaroğlu, *A.g.e.*, s. 114-115.

Max Roche, "L'Education Et la Culture Française...", s. 233-234.

ul) almıştı. 1804'te İstanbul'da Galata'da kurdukları Saint Benoit Kapanmıştı. 1831'de yeniden açıldı. Önce Yeşilköy'e, 1840'ta da Bebek'e taşındı. Bu okul Fransız liseleri düzeyindeydi. Orientalist Eugène Bore'nin yönetimindeydi. 1843'te Fransız kralı okula "Kraliyet Koleji" unvanını verdi. 1867'de yeniden Galata'ya nakledildi. 1857'de Üsküdar'da bir başka okul açtılar. 1897'de Ste. Pulcherie Koleji'ni satın alarak Beyoğlu'nda üç ayrı bölümlü bir okul haline geldi. Bu bölümler 4 sınıflı bir hazırlık, Lise ve 2 yıllık Ticaret ve Bankacılık kısımlarından oluşuyordu. Bu okulun Paris'teki "Ecoles des Hautes Etudes Commerciale"nin programını izlediği görülmektedir.

1829'da İzmir'de Simon Roux Fransızca eğitim yapan bir özel ticaret koleji açmıştı. 1833'te Rahip Mussabini İzmir yakınlarında "Collège de la Propagande de Rome" adlı küçük bir kolej kurmuştu. Bu koleji 1836-40 arasında "Picpucien"ler çalıştırıyordu. 1830'larda Lazaristlerin de İzmir'de küçük okulu vardı. Picpucien'lerin Mussabini'nin kurduğu koleji bırakmasından sonra bu da 1845'te Lazaristlerin yönetimine verildi²⁸⁹. 1848'de ilk kez bir Türk memurunun oğlu bu koleje öğrenci oldu.

Daha önceki dönemlerde kurulmuş olan Fransiscain Rahipleri, Domician Rahipleri ve Capucin Rahiplerinin okulları ile yeni kurulan Fransız-Latin okul vb kuruluşların sayısı İstanbul'da 40'a yükselmişti ve 5.871 öğrencilik bir kapasiteye sahipti²⁹⁰.

1839'da Filles de la Charite Rahibeleri İzmir ve İstanbul'a geldiler. İzmir'de hızla gelişen bir ilkokul, İstanbul'da kız yetimhanesi açtılar. Lazaristler İzmir'deki ve İstanbul'daki ilkokulları için öğretmen sağlamakta 1841'de Frères des Ecoles Chretiennes Rahipleriyle anlaştılar. Ama Frères'lerin Lazaristlerle ilişkileri bozulmaya başladı. 1853'te Frères'ler otonomilerini ilan ettiler. Bunlar İzmir'de ve İstanbul'da kendi okullarını kurdular²⁹¹.

Frères'ler ana okulundan, liselere, mesleki eğitime ve yetimhanelere ve ıslahanelere kadar değişik alanlarda faaliyet gösteriyorlardı. İstanbul'da 1842'de ilk parasız okullarını açtıktan sonra kurdukları önemli okullar 1857'de Saint Piere (Kuledibi), 1870'te Saint Joseph Koleji (Kadıköy'de), 1886'da Saint Michel Koleji (Beyoğlu) oldu. Frères'lerin kurdukları en üst eğitim kurumu 1903'te açılan Saint Joseph Koleji Ticaret Enstitüsü oldu. İki yıl eğitim veren bu okula Fransız bakalonyasına ya da tanınmış bir başka diplomaya sahip olanlar girebiliyordu. Fransız ticaret okullarının programına göre yetiştirilen bu öğrencilere Bankaların, Düyun-ı Umumiye'nin, Reji'nin vb kuruluşların talebi

²⁸⁹ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 640-641.

²⁹⁰ Max Roche, *A.g.m.*, s. 238-240.

²⁹¹ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 644-647.

yüksek olmuştur. Saint Joseph'in kolej kısmına ilk giren Türk öğrenciler Müşir Fuat Paşa'nın oğullarıdır. Bu okul Müslüman kesimin ilgisini 1890'dan sonra çekmeye başlamıştır. Müslüman öğrenci oranı 1900'de yüzde 15'e, 1911'de yüzde 56'ya kadar yükselmiştir²⁹². Frerès'lerin İstanbul dışındaki faaliyet alanları İzmir, Trabzon ve Erzurum olmuştur. İzmir'de de bir Saint Joseph Koleji açmışlardır.

Filles de la Charite'lerin faaliyetleri ise daha çok yetimhaneler ve ilk öğretim düzeyi ile sınırlı olmuştur. Protestan misyonerlerden farklı olarak Latin'ler tek bir örgütün denetimi altında bulunuyordu, değişik örgütlerden geliyordu. 1856'da Notre Dame de Sion Rahibeleri İstanbul'a geldiler. Charite, Pangaltı Pansiyonlarını yeni gelenlere devretti. Burada bir de okul açıldı. Bu okul faaliyetlerini Yahudi cemaati üzerinde etkili olmaya yoğunlaştırdı. Bu grup 1863'te Kadıköy'de de bir pansiyon ve bir okul daha açtılar²⁹³. Bu grup İstanbul dışındaki faaliyetlerini İzmir, Trabzon, Suriye ve Filistin'de yoğunlaştırmıştır.

1870'lerden sonra Gürcü Katolik Rahip ve Rahibeleri gelerek Fransızca eğitim yapan okullar açmışlardır. En geç gelen Katolik misyoner grubu Assomption Rahip ve Rahibeleridir. 1880'lerden sonra Fransızca eğitim yapan okullar kurmuşlardır. Faaliyetleri Bulgarlara dönük olmuştur.

Fransızca eğitim yapan misyoner okullarını tamamlamak için Fransiscain hemşirelerinin Diyarbakır ve Elazığ yöresinde 7 kız okulu açtığını ve nihayet Jesuite'lerin Beyrut'ta 1881'de açtıkları Saint Joseph Üniversitesi'ni eklemek gerekir. Beyrut'taki Tıp Mektebi 1883'te açılmıştı.

1905'ten itibaren Fransızların laik eğitim kurumlarını geliştirmeye başladığı görülmektedir. "Mission Laique Française" Selanik'te bir lise, bir ticaret mektebi, genç kızlar için yardımcı kurslar ve bir de ilkokul açtı. Beyrut'ta da bir okul açtığı gibi, bazı laik okullara da nakdi yardımda bulunuyordu²⁹⁴.

Ayrıca Fransızların Fransızca'yı yaygınlaştırmayı amaçlayan "Alliance Française" kurumu vardı. Hemen hemen her büyük kentte mahalli komiteleri bulunuyor ve 300'den fazla okula Fransızca konusunda yardımcı oluyordu.

İtalyan Okulları: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İtalyan kolonisinin ilk eğitim girişimleri kurulan dernekleri aracılığıyla olmuştur. 1863'te Karmelitan Cemiyeti Hatay'da bir İtalyan özel okulu açtı. 1863'te kurulmuş olan işçi derneği (La Societa Operaia) bir yıl sonra gece okulu da açmıştı.

²⁹² Max Roche, *A.g.m.*, s. 242.

²⁹³ İlhan Tekeli, *A.g.e.*, s. 55.

Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 193-229.

²⁹⁴ Jacop M. Landau, *A.g.e.*, s. 502.

İlknur Polat Haydaroglu, *A.g.e.*, s. 164.

Katolik, Dominicaine'ler, Conventüel Rahipleri ve Ivrea Rahipleri ise 1870'lerden sonra İstanbul'da önemli sayıda İtalyanca eğitim yapan okul açmıştır.

Genç sanayileşen ve emperyalist ilişkileri geç kurmak durumunda kalan İtalyanlar eğitim sisteminin kurulmasında doğrudan devletin girişimlerinden yararlanmışlardır. İtalyan devleti İstanbul'da 1888'de İtalyan Lisesi ve Ticaret Okulunu kurmuştur. Bunun dışında ortaokul ve ilkokullar açmıştır. Bunların öğretim kadroları doğrudan İtalyan Milli Eğitim Bakanlığı'na atanıyordu. Ayrıca "Dante Alighieri Cemiyeti" de İtalyancanın yaygınlaştırılmasına çalışıyordu.

1903'te Salesian Rahipleri tarafından Feriköy'de kurulan 3 sınıflı ilkokul bir yıl sonra Beyoğlu'na taşınarak Bartelemeo Giustianini İbtidai ve Sanayi Mektebi haline gelmiştir. İlk eğitimin yanı sıra, demircilik, marangozluk, kunduracılık, terzilik ve sanayi eğitimi yapılacaktı.

Rus Okulları: Ortodoks misyonerleri ise Rusya'dan geliyor ve Rusça eğitim yapan okullar açıyordu. Faaliyetleri "Palestine Society"nin kurulmasından sonra hızlandı, 1885'te Nazeth'te bir ilahiyat öğretmen okulu açtılar. Kudüs'te de bir lise kurdular. 1903'te Filistin ve Suriye'de 155 okulda Rusça eğitim yapılıyordu. Suriye ve Filistin dışında İstanbul ve Bursa'da da Rus okulları kurulmuştu. Bursa'da 1899'da Sıbyan Bahçesi adıyla açılan Rus ilkokulu, 1903'te rüşdiye ve idadi derecesinde eğitim verir hale gelmiştir. 1893'te Terkos'ta boşalmış bir Rum okulu haline getirilmiştir²⁹⁵.

Alman Okulları: Lutheran misyonerleri ise daha çok Almanca eğitim yapan okulları örgütleyordu. Ama onların faaliyetleri öteki misyonerler kadar yaygın olmamıştır. Kapitalist merkezin ancak 1870 sonrasında bir parçası haline gelen Almanya, daha çok Mezopotamya ve Filistin üzerinde etkili olmak istemiştir. 1868'de İstanbul'da bir Alman Lisesi kurulmuştur. İzmir'de iş okulu niteliğinde bir Enstitüleri vardır. Alman Templar'lar 1869'da Haifa'da, 1870'te Yafa yakınlarında Kudüs ve Betlehem'de okullar kurdular. Her ne kadar Templar'lar Filistin'e dinsel inançları dolayısıyla yerleştilerse de okulları laik karakterde ve paralıydı. Bu nedenle toplumun üst kesimlerine yönelmişti. Türk bürokratlarının çocukları da bu okullara gidiyordu²⁹⁶.

Diğer Yabancı Okullar: Bunların dışında Katolik Rahipleri, Lazarist misyonerlerin örgütlediği az sayıda Avusturya okulu bulunuyordu. Bunlar 1882'de kurulan Sankt George Avusturya Erkek Lisesi ve Ticaret okuluyla, Sankt George Avusturya Kız Lisesi'ydi. Balkan Savaşı öncesinde Bulgar ve Yunan okul-

²⁹⁵ Jacop M. Landau, *A.g.e.*, s. 504.

²⁹⁶ Hidayet Vahapoğlu, *A.g.e.*, s. 115-117, 120.

larının sayısı yüksek iken, bu savaş sonrasında Makedonya'nın kaybı bunların sayısını azaltmıştır. 1912'de İzmir'de 3 Yunan okulu bulunuyordu. İstanbul'da Beyoğlu'nda Bulgar Eksarhhanesi tarafından 1897'de açılmış bir okul vardı. 1884'te İranlılar tarafından İstanbul'da bir ilkokul açılmıştır²⁹⁷.

Gerek yabancı okullarının, gerek azınlık okullarının gelişimini kaba hatlarıyla inceledik. Bunların oldukça yaygın bir okul ağı oluşturdukları açıktır. Ama bunlara ilişkin istatistikler ve kayıtlar çok sağlıklı değildir. Bir olasılıkla sayıları ve yaygınlıkları bizim saptadıklarımızın üstündedir. Nitekim Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın hazırlattığı 1894 tarihli raporda, Osmanlı topraklarında yabancılara ait 413 azınlık ve gayri müslümlere ait 4.547 özel okul bulunduğu, bunlardan 498'inin ruhsatlı, 4.049'unun ise ruhsatsız olduğu belirtilmiştir²⁹⁸. 1912'de "Hak" gazetesinin yayınladığı bir yazıda Ahmet Ağaoğlu yabancı okulların durumunu şöyle özetliyordu:

"Demek ki Memalik-i Osmaniye'de sair milletlerin ve kavimlerin malik oldukları mekteplerin yekunu 10 yüksek mektep, 46 idadi, 1.450 iptidai'yi mütecevizdir. Şu mekteplerin kaffesinde 61.678 talebe talim ve terbiye ediliyor. Şimdi eğer bir taraftan şu dehşetli yekuna ve yine yalnız Osmanlılığın şark kıtalarında vaki ve sırf Rum ve Ermeni lisanları üzerine teessüs etmiş olan ve Osmanlı Hükümetinin her türlü mürakabesinden âzade kalan 3.500 kadar Rum ve 2.500 kadar Ermeni mektepleri ilave edilirse ve diğer taraftan işbu rakamların oniki sene bundan evvelki zamana ait olduğu, binaenaleyh o zamandan bu zamana kadar artmış olmaları ve Rumeli cihetinde olup ta şu hesaba alınmamış olan ve Hükümetin murakabası altında bulunmayan ecnebi ve sair mektepleri de nazarı dikkate alınırsa şu dehşetli yekunun hiç olmazsa 10.000 mektebe kadar yükseleceği ve şu mekteplerde talim ve terbiye edilen talebenin adedinin yarım milyonu bulacağı teslim edilir"²⁹⁹.

Ahmet Ağaoğlu'ndan yapılan bu alıntı 19. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim örgütlenmesi bakımından nasıl bir yarışma alanı haline geldiğini göstermektedir. Değişik toplumsal gruplar, kendi kimliklerini eğitim yoluyla yeniden üretmenin mücadelesi içindedir. Osmanlı Devletinin eğitim sisteminin gelişmesiyle gayri müslimlerin ve yabancı eğitim sisteminin gelişmesi arasında bir fark vardır. Osmanlı Devletinin eğitim sistemi tepeden, yüksek eğitim krumlarından başlayarak gelişmiştir. Oysa öteki eğitim sistemleri alt kademededen başlamış zaman içinde ve az sayıda yüksek eğitim kurumu kurul-

²⁹⁷ Ömer Demircan, *A.g.e.*, s. 55.

²⁹⁸ Osman Nuri, *A.g.e.*, s. 127-130.

²⁹⁹ Nevzad Ayaz, *A.g.e.*, s. 694-695.

İlknur Polat Haydaroglu, *A.g.e.*, s. 34-39, 40.

muştur. Bu fark, bu sistemlerin geliştirilmesindeki amaç farklılığının doğal sonucudur. Devletin sistemi, yönetimi gerektirdiği sivil ve asker bürokrasiyi yetiştirmeyi amaçladığı için doğrudan bu kurumlardan işe başlamıştır. Daha sonra alt kademeleri geliştirmiştir. Oysa azınlık okulları ve yabancı okullar yeni kimlikler üretmek istedikleri için ucuz ve etkili bir yol olan alt kademe eğitimin örgütlenmesine yönelmişlerdir.

Bu aslında azınlık ve yabancı eğitim sisteminin devletin ve Müslüman kesimin eğitimine olan etkilerini yorumlamak bakımından bu farklılığın gözlenmesi önemlidir. Osmanlıların 1880'ler sonrasında kendi eğitim sistemlerini tüm ülke sathında ve her kademede yaygınlaştırmaya çalışması azınlık ve yabancı eğitim sisteminin yaygın olarak kimlik ve hüner üretmede yarışmasıyla yakından ilgili görülebilir. Bu konuda özellikle Zühtü Paşa, Mihran Boyacıyan ve Şakir Paşa'nın raporları öğreticidir.

Farklı kimlik üretiminde yarışmanın ya da hiç olmazsa var olan kimlikleri savunmanın bir yolu kendi kimliğini üretecek okullar açmaktan, başka bir yolu açılan okulları denetlemektir. Bu denetleme bir yandan Osmanlı yöneticilerinin bilişlenme düzeyine, öte yandan yönetimin gücüne bağlı kalmıştır. Yasal olarak ilk denetim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle getirilmiştir. Bu nizamnameyle yabancı okullara ilk kez ruhsat alınması zorunluluğu getirilmiştir. Bir okulun ruhsat alabilmesi için öğretmenlerinin Maarif Nezaretince ya da yerel maarif örgütlerince tasdikli diplomaları bulunması, ders programlarının ve okutulacak kitaplarının aynı örgütlerce onaylanması gerekiyordu. Okul binası ve arsası hakkında gerekli bilgiler ayrıntılı olarak sunulacaktı. Hem yabancı okullar hem de cemaat okulları için Padişah iradesi gerekiyordu. Bu nizamname gereğince Maarifçe Türkçe eğitimin istenilebileceği gibi kitaplar ve programlar denetlenebilecektir. Bu denetimler pratikte etkin bir biçimde yürütülememiş ve bunun üzerine 1886'da Maarif Nezaretinde "Milel-i Gayri Müslime ve Ecnebi Okulları" müfettişliği kurulmuştur. Buna karşın denetim tam kurulamamıştır. Zühtü Paşa tarafından padişaha sunulan 1894 tarihli rapordan 398 Amerikan okulundan 341'inin ruhsatsız olduğu anlaşılmaktadır. Yabancı okulların izin alarak kurulmak yerine, emrivakiler yaparak izin almayı yeğledikleri anlaşılmaktadır. Bu denetimler ancak I. Dünya Savaşı koşullarında bir fermanla kapitülasyonların kaldırılığının ilanından sonra sıkılaştırılmıştır. 1914'te çıkartılan Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Dair Talimatname ve 1915'te çıkartılan daha önce sözünü ettiğimiz Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi bu denetimlerin yasal çerçevesini oluşturmuştur³⁰⁰.

³⁰⁰ Aydın Sayılı, "Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk", *Erdem*, Cilt 1, Sayı 2, Mayıs 1985, s. 338-339.

19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilime Yaklaşımındaki Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda yaşanan batılılaşma süreci içinde bilim ile gelişmenin ilişkisi zamanla daha iyi kavranmaya başlıyordu. II. Mahmut'un Tıbbiye-i Şahane'yi 1838'de açarken verdiği söylevde bilim ile Batı uygarlığının gelişme dinamiği ilişkilendirilmezken, 1870'te Darülfünun'un açılış töreninde konuşan Maarif Nazırı Saffet Paşa ve Münif Paşa, her ikisi de bu ilişki üzerinde duruyordu. Münif Paşa, "...zamanemizde mamuriyet ve iktidarın mebnâ aleyhi ilim ve marifettir. Bu olmaksızın islâh-i memleket hakkında ittihaz olunan tedbirin hiç birinde semere-i matlube hasıl olmaz ve olsa da çok vakit devam etmez", diyordu. Bilimin ilerlemesini de Saffet Paşa, "...ulum-i akliyyenin ilerlemesi onlarla meşgul olanlar beyinde müdavele-i ârâ ve mübâhaseye manut olup milel-i mütemeddine-i Avrupa işte bu takrip ile terakki-i maarife kudretyâp olmuşlardır" diye açıklıyordu³⁰¹.

Böyle bir anlayışa ulaşılmasına karşın Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı birikiminin aktarılması konusunda güçlü ve ciddi kurumsallaşmaya gidilemiyor, bilimi aralarında "müdavele-i ârâ ve mübahase" ile geliştirecek bilimsel çevreler yaratılamıyordu.

Önce gelişen yüksek öğretim sisteminin bir üniversite değil yüksek mektepler olması, belli bir bilim alanında uzmanlaşmış bilim adamının doğuşuna olanak vermiyordu.

Bu okullar genellikle uygulamayla yakından ilişkili bir bakanlık bünyesinde yer alıyor, sersler de süt kademe bürokratlar tarafından veriliyordu. Örneğin gerek mülkiyede, gerek hukukta dersleri büyük memurlar vermiştir. Adalet Nazırı Cevdet Paşa (Hukuk Mahkemeleri Usulü), Maarif Nazırı Münif Paşa (Hukuka Başlangıç), Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa (Ticaret Hukuku), Yargıtay Baş Savcısı Kostaki Paşa (Ceza Mahkemeleri Usulü) derslerini okutuyorlardı³⁰². Bu kişiler döneminin bilgili kişileri idi, belki öğrencilere pratikte yararlı olacak bilgileri aktarıyordu, ama yaşamının salt bilimsel faaliyetinden kazanan bir bilim adamı türünün bürokrasiden farklılaşarak ortaya çıkmasını zorlaştırıyordu.

Osmanlı yüksek eğitim sisteminin "yüksek mektepler" halinde kurulmasında Fransız sisteminin etkilerini de görmek olanaklıdır. Napoleon döneminde tutucu görülen Ortaçağ Üniversitesi dışlanmış, onun yerine yüksek mekteplere dayanan bir sistem kurulmuştu. Eğitim sisteminde büyük ölçüde Fransa'yı izleyen Osmanlılar da bu yola gitmişlerdi denilebilir. Ama bu tekbaşına yeter-

³⁰¹ Vaaîî Raşid Seviğ, *Üniversite ve Hukuk Fakültesi*, Ankara, 1951, s. 99.

³⁰² Vaaîî Raşid Seviğ, *A.g.e.*, s. 53.

siz bir açıklamadır. Daha geçerli olan Napoleon'un yüksek eğitime bakışı ile Osmanlı yönetiminin bakışı arasındaki paralelliktir. Her iki taraf da yüksek öğretime devletin gereksinme duyduğu değişik görevler için pratik adamlar yetiştirme amacıyla yaklaşmaktadır³⁰³.

Yüksek eğitim sisteminin yüksek okullara dayanarak kurulmasının profesyonel bilim adamının doğuşunu zorlaştırmasını, özellikleri dolayısıyla belki de tıp alanına uzatmamak gerekecektir. Nitekim meslek cemiyetlerini kurarak profesyonelleşen ilk kesim de bu olmuştur.

Darülfünun'un açılışı arı bilime gerçekte verilen önemin bir göstergesi olarak alınırsa, bunun ne kadar tereddütlü olduğu açıktır. Osmanlı sisteminin 1870'lerde ve 1900'lerde açtığı Darülfünun'un kadrolarının oluşumu, kütüphane ve laboratuvar gibi bilgi üretmenin gereği donanımları açısından yüksek okullardan önemli bir farkı olmamıştır.

Kuşkusuz bir üniversitenin kurulmasıyla hemen bilime katkı yapar halen gelmesini ve bilgi üretmeye başlamasını beklememek gerekir. Bir bilimsel çevrenin oluşup, altyapının kurulup, bilimde önemli katkılar yapabilir hale gelmesi kolayca başarılabilir bir hedef değildir. Ama böyle bir amaca yönelişin varlığı ya da yokluğu çok önemlidir. Böyle bir amacın varlığını ve bu yöndeki bir örgütlenmeyi ancak I. Dünya Savaşı içinde Von Humbolt Üniversitesi modeline göre yapılan Darülfünun reformunda görüyoruz. Bu da Osmanlı İmparatorluğu açısından geç kalmış bir çaba olmaktadır.

Yüksek eğitim sistemi ister yüksek mektepleriyle olsun ister Darülfünun'u ile olsun, büyük ölçüde Batı'daki gelişmeleri izleyici ve nakledici nitelikte olmuştur. Gerçi bilgi üretiminin başlayabilmesi için önce sistemli bir bilgi nakli önkoşuldur. Ama Osmanlılarda 19. yüzyılda bu bilgi aktarımının da hızlı ve sistemli olduğu söylenemez. Kuşkusuz Osmanlıların 19. yüzyılda Batı'yla bilgi aktarımı bakımından ilişkileri daha önceki dönemlere göre, daha yoğun olmuştur, ama bu aktarım gene de çok yavaştır, ya günlük gereksinmelerle yönlendirilmiş ya da rastlantısal düzeydedir. Bu aktarımın en önemli mekanizmalarından biri olan Avrupa'ya öğrenci gönderimi 1834'ten sonra başlamıştır. Gönderilen öğrenci sayısı bakımından bu uygulama Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki uygulamasına göre oldukça geride kalmıştır. Avrupa'ya öğrenci göndermenin sonuçlarını değerlendirebilmek bakımından Bekir Paşa'yı örnek alırsak, bir öğrencinin Avrupa'ya gittikten ancak 13 yıl sonra Mühendishane'de etkin bir göreve geldiği görülmektedir³⁰⁴. Bu öğrencilerin ülkeye döndükten

³⁰³ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 41.

³⁰⁴ Necati Öner, *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967, s. 93.

sonra bilgilerini yenileme olanaklarının çok sınırlı olduğu düşünülürse, devlet hizmetinde 30 yıl çalışan böyle bir kişinin ortalama 20-25 yıllık eski bir bilgi düzeyiyle çalışacağı ortaya çıkar. Bilgi aktarımında kullanılan başka bir yol, Avrupa'dan hoca getirtilmesidir. Gerek Yüksek Mekteplere, gerek Darülfünun'a getirtilen yabancı hoca sayısı hep çok az olmuştur. Çoğu kez başka bir nedenle ülkeye gelmiş bulunan, esas mesleği hocalık olan kişilerden bir ölçüde yararlanılmıştır. Mekteplerde az sayıda dışarıda yetiştirilen öğrencilere ve Osmanlı sisteminin oldukça yavaş bilgi aktarımı içinde kendini yetiştirenlere dayanılmak zorunda kalınmıştır. Bu durumda, laik, nesnel, akılcı bilginin toplumda yayılma süreci çok yavaş olmuştur.

Osmanlılar zaman zaman tercüme çabalarına girdilerse de bu hiçbir zaman Batı kültür ve bilimlerinin temel kaynaklarını aktarmaya dönük sistemli bir kampanya niteliğini kazanmamıştır. Osmanlı reformcuları içinde aydınlanma düşüncesini savunan Münif Paşa'nın Muhaverat-ı Hikemiye adlı kitabı değişik aydınlanmacı yazarlardan bazı çeviri parçalarından ibarettir. Descartes'in "Metod Hakkında Konuşma"sı İbrahim Ethem tarafından ancak 1895'te Türkçeye çevrilmiştir. Bunun da zamanında hiçbir ilgi uyandırmadığı anlaşılmaktadır³⁰⁵. Böyle bir bilgiye toplum içinde henüz talep yoktur.

Böyle yavaş aktarılan Batı bilim ve düşüncesinin karşılaştığı temel sorunlardan biri, özellikle Tanzimat sonrasında ortaya çıkan senteze varma arayışı olmuştur. Değişme ve Batı'yı aktarma toplumun kolayca içine sindirebildiği birşey olmamıştır. Sürekli olarak "sentez" adı altında eski ile yeniyi kaynaştırıcı arayışlar ortaya çıkmıştır. Batı düşün ve bilimiyle ilişkide olan az sayıdaki kişinin önemli bir bölümü de çabalarını, bu düşün ve bilimi yeterli derinlikte kavramaya yöneltmek yerine, bu doğu ilimleri ile nasıl bağdaştırılabilir sorununa yöneltmişler ve buna bağlı olarak da yüzeysel kalmışlardır.

Aslında bu sentez arayışları Batılılaşmanın yavaş ve büyük toplumsal desteği olmadan yürütülen bir hareket olmasıyla yakından ilişkilidir. Batılılaşma Medrese dışında başladı ve onun dışında mekteplerde ayrı bir sistem halinde gelmişti. Gerçekten Osmanlı toplumunda Mektep Medreseye karşı bir saldırı içinde olmamıştır. Taraflar birbirleriyle bilim alanında doğrudan mücadele etmiyorlar, ama onların yetiştirdikleri kişilerin zihniyetleri tatbikatta karşı karşıya geliyordu³⁰⁶. Pek çok halde bir yeniliğin uygulanması için değişmesi gereken zihniyetin yani medresenin yetiştirdiği ulemanın fetvası gerekiyordu. Bu durumda pek çok mektepte laik aydınlanmacı bilgi verilmiyordu. Örneğin kuruluşunda Rüşdiyelerin nasıl yamuk İslami bilgilerin denetimi altına girdiğini gör-

³⁰⁵ Yeşim Işıl, "XIX. Yüzyıl Sonunda Ali Sedat Bey'in Kavaid-i Tahavvülât Fi Harekâtiz-Zerrat Adlı Kitabında İlmi Zihniyet Meselesi Hakkında", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 3, İstanbul, 1989, s. 109.

³⁰⁶ Yeşim Işıl: A.g.m., s. 108.

müşük. Rüşdiyelerde okutulan akaid risalesi İslami düşüncenin en tutucu temsilcilerinden Birgivi'nindi. Tanzimat sonrasında Türkçe okuma kitabı olarak okutulan Ahmet Cevdet Paşa'nın "Malumatı Nafia" kitabı peygamberler tarihi niteliğindeydi. Darülfünun'da Ahmet Mithat Efendi'nin verdiği "Umumi Tarih"e ilişkin ders notlarında kutsal kitapların anlatımı tarih bilgisi gibi veriliyordu. Darülfünun'un bazı fen dersleri kitapları içinde dini inançlar varlığını koruyordu. Örneğin Darülfünun ve Eczacı Mektebi hocaları Dr. Yarbay Hulusi Bey'in 1909'da yayınlanan "İlmi Hayvant-ı Umumi" kitabında insanın varlığı Tanrı'nın maksatlarına dayanılarak açıklanıyordu³⁰⁷.

Mekteplerin bilgisinin, Darülfünun düzeyinde bile, dini doğmaların baskısından kurtulmayı sadece Müslüman kesime özgü değildi. Örneğin Latin Patrikliği'nin Filistin'de 1867'de kullandığı "Madhal-ulüm wa-mabda funun" kitabı İslam ve Katolik doğmalarının bir karışımıydı. Bu kitap da Osmanlı toplumunun değerlerine karşı çıkmıyordu³⁰⁸.

Bütün bu denetime ve yavaş değişmeye karşın bir birikme oluyordu. 1870'li yıllarda bilim ile dinsel bilimin sınırlarının çizilmesi gündeme geldi. Değişmeyen Medrese daha önce sözünü ettiğimiz biçimde 1908 sonrasında reform konusu oldu. Bilimle dinin sınırlarının çizilmesi de toplumda doğrudan değil dolaylı biçimde tartışıldı. Bunun tartışılması genelde din ile bilimin çelişkisi biçiminde olmamış, İslam dininin gelişmeye engel olup olmadığı biçiminde yürümüştür. Bu soru da Müslüman kesim içinden değil dışından gelmiştir. Batılı düşünürlerin ve bazı şarkiyatçıların İslam dininin gelişmeye karşı olduğu konusundaki savları ve bunun azınlık basınında yer alması vb nedenlerle olmuştur. Bir yandan sorunun dıştan gelişi, öte yandan sentezci bakış açısı ve konunun İslama düşmanlık bağlamı içinde ele alınması genellikle Batılılaşma çizgisi içinde bulunanlarda bile İslam dinini savunmacı bir yaklaşıma itmeye neden olmuştur. Namık Kemal'in Renan Reddiyesi'nde olduğu gibi, konunun daha bütüncül tartışması, Draper'in 1875'te yayınlanan din ve ilim karşıtlığı hakkındaki kitabına 20 yıl sonra Ahmet Mithat Efendi'nin "Nizâ-i İlmüd-Din" kitabıyla verdiği yanittir. Beşir Fuat gibi açıkça pozitivist bir biçimde dine bakanlar 1880'lerden sonra ortaya çıktıysa da bu bakış açısı toplumda yaygın hale gelememiştir.

Toplumdaki yavaş Batılılaşma sürecine karşın, toplumdaki muhalefetin ürettisinin de Batılılaşma doğrultusunda olması üzerinde durulmaya değer. Kuşkusuz Batılılaşma karşısında toplumun din temelli değerlerine dayanan bir muhalefet olmuştur, onun için de Batılılaşma süreci yavaş gerçekleşmiştir. Ama

³⁰⁷ Shimon Shamir, "The Impact of Western Ideas on Traditional Society in Ottoman Palestine", Ed. Moshe Ma'oz., *Studies on Palestine During the Ottoman Periods*. Jerusalem, 1975.

³⁰⁸ Aydın Sayılı, "Bilimin ve Öğretim Dili Olarak Türkçe", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1978, s. 377, 389.

sistemin sürekli olarak ürettiği ister Genç Osmanlılar olsun, ister Genç Türkler olsun bir başka muhalefet daha olmuştur ki, bu muhalefet var olandan daha ileri çizgide bir Batılılaşmayı savunmuştur. Sistemin muhalefetini geçmişte olduğu gibi dini çerçevede değil yeni yöneldiği değerler ve anlayışlar çerçevesinde üretmiş olması çok önemlidir. Batılılaşmanın yavaş da olsa uzun erimli bir eğilim olmasını sağlamıştır.

Muhalefetin bu yönde üretilişi Batı düşünce ve biliminin Osmanlı toplumuna aktarılışında önemli bir kanal oluşturmıştır Böylece Osmanlı devletinin görevle ya da eğitim için gönderdiği kişilerin dışında, farklı bir biçimde Avrupa deneyinin aktarılması yolu oluşmuştur. Bu muhalefetin önderleri muhalefetlerini Avrupa'da yaşayarak geliştirmişlerdir. Osmanlı düşün hayatının geliştirmişlerdir. Osmanlı düşün hayatının gelişmesinde bu deneyimlerin etkisi çok olmuştur. Muhalefetin Batı'yı aktarmadaki rolünü salt bazı önderlerinin yurt dışı deneylerine dayandırmak yetersiz olur. Yurtdışına çıkmamış olsa bile muhalefetini Batı çizgisinde üretmek durumunda kalanların da Batı'yı daha çok incelemeleri, daha yakından tanımaya çalışmaları gerekmiştir.

Muhalefet bir siyasi örgütlenme içinde eylemler yapmaktan çok bir düşün hareketi biçiminde ortaya çıkmıştır. Osmanlı düşünürü bu bağlam içinde gelişmiştir. Osmanlı düşünürü muhalefet yaparken aydınlanmanın siyasal düşüncesini Osmanlı toplumuna getirmiştir, ama kendisi Avrupa felsefesinin tüm boyutlarını kavrayabilen ne bir felsefeci, ne de bir bilim adamı olmuştur. Nasıl Osmanlı bürokrati yüksek mekteplerde ders veriyorsa, Osmanlı düşün adamı da yüksek mekteplerde ve Darülfünun'da ders vermiştir. Birinci halde bürokrasinin ve eğitim kariyerinin farklılaşmamış olmasının ne tür sorunları varsa, bu bağlamda gelişmiş, düşün adamı ile bilim adamı ve felsefecinin farklılaşmamış olmasının da benzer sorunları vardır. Siyasal ideoloji ile bilimin farkının netleşmemesine neden olmuştur. Böylece 19. yüzyıl Osmanlı aydını bilimin dinle sınırlarının çizilmesinde yaşadığı sorunlarının bir benzerini siyasal ideolojiyle sınırlarının çizilmesinde de yaşamıştır.

Türkçenin Bilim Dili Olması Yolundaki Gelişmeler

Batı etkisinin 18. yüzyıldaki düzeyi aşılp, 19. yüzyılda Batılılaşma akımı haline gelmesinden sonra, Osmanlı toplumuna bilim ve teknoloji başta olmak üzere eskisinden çok daha içerikli bir evren görüşü, yen bir toplum ve birey anlayışı girmiştir. Bütün Osmanlı toplumu olmasa da en azından Osmanlı aydını çevresine, toplumuna, bireyler arası ilişkilere yeni bir duyarlılık ve duygularla bakmaya başlamıştır. İşte bütün bu değişimler hergün sayısı artan yeni kavram ve terimlerin dile kazandırılmasını gerektirmiştir.

Aslında her ulusun dili Ortaçağ koşullarından, aydınlanma düşüncesine ve modern bilime geçerek önemli değişimler geçirmek zorunda kalmıştır. Rö-

nesans öncesinde Batı'nın bilim dili Latinceydi. Ama düşünce ve bilimde yaşanan devrim Avrupa'da da her ülkenin anadiliyle bilim yapılmaya başlamasından sonra oldu. Çünkü sorun sadece yeni kavram ve terimlerin karşılığının bulunması değildir. Açıktır ki, düşünce belli bir dille sınırlı değildir, ama insanlar gene de belli bir dille düşünürler. İnsanın iyi bildiği, alışıp kavradığı dili düşünceyi kolaylaştıracak, düşünce ve öğrenme sürecini daha verimli hale getirecektir³⁰⁹.

Düşüncede ve bilimde yaşanan devrimin anadil ile ilişkilendirilmesi gerçeginin bir üçüncü boyutu daha vardır. Bu da yaşanan devrimin büyük kitleye mal edilmesi, bilimin küçük grubun ayrıcalığından çıkarak büyük gruba ulaştırılması, yani kamulaştırılması ile ilgilidir. Bilginin elit küçük bir gruba ait olmaktan çıkıp, halka ulaştırılması anadilin geliştirilmesini gerektirecektir.

Osmanlı toplumunda Yunan ve Ermeni milletlerinin dilde yaşadığı bu dönüşümü Müslüman Türk kesimi 19. yüzyılda yaşamıştır. Kuşkusuz 19. yüzyılda Türk dilinde bilimsel terminolojinin gelişimi ancak bu dönemde Türkçenin genel gelişimi içine oturtulduğunda doğru olarak kavranabilir. Bu özellikle Türkçe açısından önemlidir. Çünkü Türkçe bir yandan ulusçuluk hareketinin gelişimine paralel olarak Osmanlıca, Arapça ve Farsçadan arınarak Türkçeleşerek, öte yandan yeni duygu ve düşünce zenginliğine cevap verecek terim zenginliğine kavuşacaktır.

Her ne kadar daha önce de üzerinde durduğumuz üzere, 18. yüzyılda Osmanlıcadan Türkçeye doğru bir eğilim göründüyse de, Türkçeleşme konusunda ilk ciddi uğraşlar Tanzimat sonrasında, 19. yüzyılın ikinci yarısında öncelikle edebiyatçılar ve üst bürokratlar arasında gelişmiştir. Genç Osmanlılardan Şinasi, Ziya Paşa ve Ali Suavi Türkçeyi savunuyorlardı. Türkçenin en ateşli savunucusu Ali Suavi Türkçeden Arapça ve Farsça kuralların kaldırılmasını, Arapça ve Farsça kelimelerin kullanılmamasını, kısa cümlelerle yazılmasını, ezanın, hutbelerin ve namaz surelerinin Türkçeleşmesini önermiştir. Genç Osmanlıların öteki üyesi Namık Kemal, dil konusunda daha muhafazakâr bir çizgide duruyordu³¹⁰. Devlet yazışmalarında sadeleşme yolunu Pertev Paşa ile Akif Paşa açmıştı. Mustafa Reşit Paşa, Sadık Rıfat Paşa, Ali ve Fuat Paşalar bu yolun izleyicisi olmuşlardı. Kaba Türkçeyle yazma artık bir övünç konusu oluyordu. Tanzimat sonrasında devletle bireyin ilişkileri değişince, devlet tebaasına karşı kendisini farklı bir biçimde sorunlu görme eğilimine girince yazışmalarının da halk tarafından anlaşılmasına duyarlı olmaya başlamıştı. Yazılan Türkçe ile konuşulan Türkçe arasındaki fark bir sorun olarak algılanır hale gelmişti.

³⁰⁹ Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 57.

³¹⁰ Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 59.

Tanzimat bürokrasisi içinde medreseden yetişmiş olmasına karşın Ahmet Cevdet Paşa dil konusunda en duyarlı olanlardan biridir. Ahmet Cevdet Paşa 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'in layihasında "Akademi, Türk dilini geliştirmeye çalışacaktır. Bu dil ihmal edilmiştir. Eskiler eserlerinde Arapça ve Farsça kelimelere o kadar yer vermişlerdir ki, bir sayfada ancak bir iki Türkçe sözcüğe rastlanmaktadır" diyordu³¹¹. Fuat Paşa ile birlikte hazırladıkları "Methal-i Kavaid" kitabı sivil mekteplerde okutulan ilk dil bilgisi kitabı olmuştur³¹².

Mustafa Celaleddin Paşa da 1869'da İstanbul'da basılan "Les Turcs Ancien et Modern" adlı kitabında Türkçeye ve onun olanaklarına önemli yer vermiştir. Rusya'nın kalkınmasında Büyük Petro'nun dilde yaptığı reformun önemine değiniyordu³¹³.

1876 Anayasası devlet tarafından işe alınacakların Türkçe bilmelerini, mecliste yapılacak konuşmaların Türkçe yapılmasını şart koşmuştu³¹⁴. Bu konuşmalar Türkçenin bir sorununu ortaya çıkardı. Türkçenin lehçeleri bölgelere göre öyle değişiyordu ki, anlaşılması ve kaydedilmesi sorun oluyordu³¹⁵. İstanbul halkı mebusların, mebuslar İstanbul halkının Türkçesiyle alay eder olmuştur. 1877'de Ahmet Vefik Paşa ilk önemli Türkçe sözlük olan "Lehçe-i Osmani"yi yazdı. Şemseddin Sami Bey'in daha gelişmiş sözlüğü olan "Kamus-i Türki"si 1901'de yayınlanacaktır. Artık Osmanlı toplumunda bir dil tartışması açılmıştı. Bu tartışma II. Abdulhamid döneminde de kesilmedi. Tartışma konuları resmi yazışma dilinin sadeleştirilmesi, alfabenin yeniden düzenlenmesi, Türkçenin Arapça ve Farsçadan temizlenmesi çevresinde yoğunlaşıyordu. Bu tartışmaların gelişmesiyle dil sorununun sadece bir meram anlatabilme sorunu olmadığı, bir siyasal sorun olduğu kavranmaya başlandı. Bunda Cemalettin Afgani'nin de etkisi oldu. Afgani, İslam halklarının yaşayabilmesi için ulusal bilince sahip olmaları gerektiğine, bunun da dille sağlanacağına inanmıştı. Bu konuda Genç Türkler Türk dilinin bir ulus dili durumuna getirilmesini, Türkler için bir var veya yok olma sorunu olarak görmeye başladılar.

Kurucuları arasında Ahmet Mithat, Velet Çelebi, Necip Asım ve Bursalı Tahir beylerin bulunduğu "Türk Derneği" 1908'de kuruldu. Bu Türkçecilerin ilk örgütlenmesiydi. Bunun yanı sıra Selanik'te çıkan Genç Kalemler Dergisi çevresinde Ömer Seyfettin, Ali Canip ve Ziya Gökalp "Yeni Lisan" hareketini başlattılar. Ulusal edebiyatın ancak ulusal dille kurulacağını, İs-

³¹¹ Ömer Demircan, *A.g.e.*, s. 88.

³¹² Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 58, 66.

³¹³ Ömer Demircan, *A.g.e.*, s. 88.

³¹⁴ Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 61.

³¹⁵ Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 84-89.

tanbul Türkçesinin ulusal dil için esas alınacağını, yazı dili ile konuşma dilinin birleştirileceğini, ancak yerleşik Arapça sözcüklerin korunacağını, Türkçe ilim dilinin de Arapça ve Farsça köklerden sade terimler yapılarak geliştirilmesini savunuyorlardı. Balkan Savaşı yenilgisinden sonra ise “Türk Yurdu” içinde bu akım daha radikalleşecektir³¹⁶.

Türk dili akımının gelişmesine paralel olarak da, Türkçenin eğitim içindeki önemi sürekli olarak artmıştır. Abdülmecid döneminde devletin kurduğu mekteplerde, Türkçenin yeri oldukça sılıktır. Ahmet Cevdet Paşa 1848’de Darümuallimin programına ciddi ölçüde Türkçe koymuştur. Abdülhamid döneminde Türkçenin önemi artmıştır. 1894’ten sonra Türkçe azınlık okullarında da zorunlu tutulmaya başlamıştır. Medrese programlarına Türkçenin girişi ise ancak II. Meşrutiyet döneminde olmuştur³¹⁷. II. Meşrutiyet Anayasada, Türkçenin resmi dil olarak belirtilmiş olmasından yararlanarak devletin ilkokullarında Türkçeyi zorunlu dil haline getirmiştir. Türk olmayan toplulukların çoğunluk oldukları yerlerde yerel dilleri de okutulabilecektir.

Türkçenin bilim dili haline gelmesini işte bu genel gelişme çizgisi içine oturtmak gerekir. Osmanlı yüksek eğitim sisteminin gelişmesine paralel olarak, bilim dili konusunda üç evrenin varlığı gözlenebilir. Birinci evre 1839’da Tıbbiye’de Fransızca eğitim başlayıncaya değin geçen dönemdir. Bu dönemde sistemli bir dil geliştirme faaliyeti yoktur. Kendi konularında daha çok batı biliminden derlemeler yaparak kitap yazan ya da çeviri yapan bilim adamlarının geliştirdikleri dildir. Örneğin İshak Efendi’nin “Mecmua-i Ulum-i Riyaziye”de matematik, kimya, astronomi vb teknik alanda geliştirdiği terimlerle, Şanizade Ataullah’ın “El Kitabül Hamis fi Zikril Edviye” adlı kitabındaki farmakolojik ve botanik terimleri, gene Şanizade’nin “Miratül-Ebdân fi Teşrih-i Azâ-ül İnsan” adlı kitabında geliştirdiği anatomi terimleri, Mustafa Behçet Efendi’nin “Fizyoloji Tercümesi”ndeki fizyoloji terimleri bu tür çalışmalarla ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki çalışmalara Mikayel Resden’in Venedik’te 1822 ve 1832’lerde Ermeni harfleriyle basılan tıp ve botanik sözlüğünü de katmak gerekir. Piza Üniversitesi’nde tıp okumuş, daha sonra Hidiv Mehmet Ali Paşa’nın doktoru olmuş bulunan Resden’in sözlüğünde dokuz dilden terimler bulunuyordu³¹⁸, ama genellikle Latince, İtalyanca, Türkçe ve Ermenice terimle-

³¹⁶ Ömer Demircan, *A.g.e.*, s. 87-89.

³¹⁷ Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 77.

³¹⁸ Esin Kahya, “İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri”, *Bilim ve Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1978, s. 233.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Bağhoca İshak Efendi*, s. 74-81

H. Hüsrev Hatemi-Yeşim Işıl, *A.g.e.*, s. 9-15.

Kevork Pamukciyan, “Dr Mikayel Resden (1774-1844) ve Dokuz Dildeki Tıp Sözlüğü”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 17, Mayıs 1985, s. 334-336.

re öncelik verilmişti. Bu dönemde terimlerin geliştirilmesinde tutulan iki ana yol vardır. Birincisi Arapça köklerden yeni terimler üretmektedir. Bu halde Batı dillerinin Latince ve Eski Yunanca köklerden terim üretilmesine benzer bir yol izlenmiş olmaktadır. İkincisi ise günlük Türkçe'den terimler üretmektir. Bunların dışında az sayıda kelime Farsça kökten üretilmiş ya da doğrudan Batı kaynaklarından alınmıştır³¹⁹.

1839'da Tıbbiye'de Fransızca eğitime başlanması ikinci evreyi oluşturur. Bu üzerinde durulması gereken bir olgudur. Bu döneme değin tıp konusunda iyi kötü gelişmiş bir terminoloji varken, neden Fransızca eğitime gidilmiştir. Bunun terminoloji yetersizliğinden çok yabancı hoca kullanılmaya başlamasıyla açıklamak belki daha doğru olacaktır. Bunun eğitimi kolaylaştıracağı ve daha iyi hekim yetiştirilmesine olanak sağlayacağı düşünülmüş olsa gerekir. Ama 1856'da kurulan "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane"nin dilinin de Fransızca olması bu alanda bilim dilinin Fransızcalaşması gibi bir sorun ortaya çıkarmıştır. Bu görüşün bir ara oldukça taraftar topladığı anlaşılmaktadır. Namık Kemal tıp eğitiminin Fransızca yapılmasında bir sakınca görmeyerek, Mustafa Cemaleddin Paşa ise bu konuda daha ileri gitmektedir. Türkiye eğitim konusunda iki amaca yönelmelidir. Bir yandan ulusal dilde halkın bilgi edinmesini sağlamak için dili geliştirmeye çalışırken, öte yandan başarılı hizmet üretebilmek için yabancı dil bilen uzmanlar yetiştirmelidir. Bunun için de bütün askeri okullarda coğrafya, tarih ve harp hukuku Fransızca olarak öğretilmeli, öğretmenleri de Fransız olmalıdır³²⁰.

Ama bürokrasi içinde Türkçeleşme eğilimi, Fransızcanın başka alanlara yaygınlaştırılmasının gerçekleşmesini engellemiştir. Tersine Ahmet Cevdet Paşa Mecelle Cemiyeti'ndeki çalışmalarıyla hukuk terminolojisini, Derviş Paşa kimya ve fizik terminolojisini geliştirmiştir. Toplumdaki genel Türkçeleşme eğilimi bir süre sonra Tıp eğitiminin de Türkçe yapılması yolunda karşı akımı başlatmıştır.

1852'de Mekteb-i Tıbbiye nezaretine getirilen Cemaleddin Efendi 1855'te bir mümtaz sınıf oluşturmuş ve onlara Türkçe, Arapça, Farsça eğitim yaptırmıştır. Kırımlı Aziz, Hüseyin Remzi, Hüseyin Sabri, Vahit, Nedim ve Servet adlı talebeler bir araya gelerek okul dışında tıp eğitiminin Türkçeleştirilmesine çalışmaya başlamışlardır. 1865'te Hekimbaşı Salih Efendi mektep nazırı olunca bu çalışmaları teşvik için eğitimi Türkçeleştirmek amacıyla "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye" 1866'da kuruldu. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye de 1867'de Türkçe ders verme amacıyla kuruldu. 1870'te de Hüseyin Avni Paşa'nın se-

³¹⁹ Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 71.

³²⁰ H. Hüseyin Hatemi-Yeşim Işıl, *A.g.e.*, s. 25-26.

raskerliği sırasında “Dâr-i Şurâ-i Askeri”, askeri tıbbiyedeki dersleri de Türkçeleştirerek bu evreye son vermiş oldu³²¹.

Bu karar sonrasında Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye tıp bilimleri sözlüğünü hazırlamakla görevlendirilmiştir. Cemiyet de Nisten sözlüğündeki bilimsel terimlerin karşılıklarını saptamaya çalışmıştır. Bunun için Şanizade'nin kitapları başta olmak üzere eski tıp kitapları, Vankulu, Ahteri, Bürhan-ı kâtı, Lehçe-i Osmani ve Asım Efendi'nin Kaamus tercümesi gözden geçirilmiş, buralarda bulunmayan karşılıklar için yeni sözcükler “ihtira” edilmiştir. Bu kavramın özelliklerine göre kelimelerin bir araya getirilerek yeni bir kavramın üretilmesinde Arapça ve Farsçayı, Latince ve Rumcaya yeğlemişlerdir. Bu ilk kolektif terim geliştirme çabasının sonucunda “Lügat-ı Tıbbiye” 1874'te yayınlanmıştır³²². Böylece üçüncü evre başlamıştır.

Bu üçüncü evrede de tıp terimleri dışında terim geliştirme konusunda sistematik bir çaba gösterilmemiştir. Ama bu konu toplumda derinliğine tartışılmıştır. Tartışmalar sonrasında dört tutum ortaya çıkmıştır. Bunlar terimlerin 1) Arapçadan (Hoca İbrahim taraftarlar), 2) Fransızcadan (Ahmet Cevdet Paşa), 3) Eski Yunanca ve Latince (Ahmet Mithat Efendi), 4) Türkçe, Arapça ve Fransızca'dan yararlanarak yapılmasını savunan görüşlerdir. Pratikte izlenen yol, büyük ölçüde birincisi olmuştur Türkçe konusunda en ileri çizgiyi savunan Genç Kalemler bile bir noktada birinci tutumu çok aşmamıştır³²³. Ziya Gökalp'in II. Meşrutiyet döneminde sosyal bilimler alanında geliştirdiği kavramlar da bu niteliktedir.

Ziya Gökalp daha sonraki bir dönemde Türkçülüğün Esasları'nda terimlerle ilgili düşüncesini, ileri bir çizgide şöyle formüle etmektedir:

“Yeni terimler aranacağı zaman, ilkin, halk dilindeki sözcükler arasında aramak, bulunmadığı takdirde, Türkçenin kıyas edatlarıyla ve kıyas terkip ve tasrif usulleriyle yeni sözcükler yaratmak, buna da olanak bulunmadığı surette Arapça ve Farsça terkipsiz olmak şartıyla, yeni sözcükler kabul etmek ve kimi devirlerin ve mesleklerin özel durumunu gösteren sözcüklerle, tekniklere ait araç adlarının yabancı dillerden olduğu gibi almak”³²⁴.

Ziya Gökalp'in Cumhuriyetin eşiğinde ulaştığı bu düşünce, Türkçenin bilim dili haline gelmesinde yeni bir aşamayı işaret ediyordu. 19. yüzyılda yaratılan terimler ise daha çok Arapça kökenli olmuş, 20. yüzyılda bu terimler de yenilenmek durumunda kalmışlardır. Arapça terimlerin kullanılmasını sa-

³²¹ H. Hüseyin Hatemi-Yegim Işıl, *A.g.e.*, s. 27-28.

³²² Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 90-91.

³²³ Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 92.

³²⁴ Enver Ziya Karal, *A.g.m.*, s. 63.

vunanlar, Avrupa dillerinin bilimsel terimlerini Latince köklerden üretmesine bakarak doğuda bilim dili olarak Arapçanın bulunduğunu, dolayısıyla Türkçenin terimlerinin de Arapça köklerden üretilmesi savını ortaya atıyorlardı. Ama bu simetri iki bakımdan geçerli değildi. Bir kez Arapça yaşayan bir dildi, Latince gibi ölü değildi. İkinci olarak Batı dilleri Latineden türemişti, Türkçe ise Arapçadan ayrı bir dildi. Arapçanın gelişen ulusalcı düşüncenin isteklerini karşılaması olanaksızdır. Ama ortadan kalkışı için Cumhuriyet dönemini beklemek gerekiyordu.

Türkçeye ilginin artması ve eğitimin yaygınlaştırılması istekleriyle birlikte gündeme gelen alfabe reformu ise bu dönemde gerçekleştirilemedi. Arap alfabesinin sesli harfleri içermeyen yapısı, öğrenmeyi zorlaştırdığı gibi lehçe farklılıklarının sürdürülmesine neden oluyordu. 1862’de Münif paşa bir konferansında bu soruna değinmiştir. Latin alfabesinin yararları üzerinde durmuştur. 1869’da Mustafa Celâlettin Paşa Latin harflerinin kabulüne eğilim göstermiştir. Hatta Latin harflerin yararı II. Abdülhamid’e de anlatılabilmektedir. Ama yapılabilen Enver Paşa’nın savaş içinde başarıya ulaşmayan Arap harflerine sesli harfleri açıkça ekleyerek yazmak girişimi olmanın ötesine geçememiştir³²⁵.

19. Yüzyılda Dünya Bilimi ve Düşüncesinde Olan Gelişmeler

Osmanlı toplumunun 19. yüzyıl boyunca geliştirdiği eğitim ve bilim üretimi (aktarım) sisteminin başarısını değerlendirmek istersek önce Batı’da ne tür değişimler olduğuna bakmamız gerekir. Burada yapıldığı gibi, bir toplumdaki değişimler doğrusal bir anlatımla aktarılırsa, az ya da çok bir gelişme olduğu yargısına ulaşılır. Oysa gelişme göreceli bir kavramdır. Değerlendirmeyi Batı’nın gelişmesine göre yapmak gerekir. Onun için kısaca da olsa Batı’nın bu dönemde bilim ve teknoloji alanında gerçekleştirdiklerine değinmekte yarar vardır.

19. yüzyılı simgeleyen sanayi devrimiydi. Bu devrim değişik tekniklerin, yeni ekonomik ilişkilerin ve bilimsel bilginin karmaşık etkileşimiyle, birbirini hızla geliştirmesiyle ortaya çıkmıştı. 19. yüzyılda bilim, teknik gelişmeleri etkileyen bir öge olarak önemini artırdı. Buhar makinesi hem üretimi artırdı, hem de ulaşımda demiryollarıyla yeni bir aşamayı getirdi. Telgraf yeni bir bilim olan elektriğin ilk önemli pratik uygulaması oldu, haberleşmeyi hızlandırdı. Bu oluşumda bilimin etkisi dolaylı oluyordu. Bu gelişmeler yeni oluşan makine mühendisliğinin başarılarıydı. Demiryolları ve kanal yapımının gelişmesi de inşaat mühendisliğinin hızla gelişmesine neden oldu. Bu mühendislik alanındaki gelişmeler jeolojiye duyulan ilgiyi artırıyordu. Üretim teknoloji-

³²⁵ Ekrem İğın, *A.g.m.*, s. 354.

sinde gelişmelerin dokuma sanayiinde ulaştığı düzey, sentetik boyaları gerektiriyor, kimya da bu yönde geliyordu. Bütün ekonomik ve siyasal öncelik kapitalist girişimcilerin eline geçmişti. Teknoloji ve bilimdeki gelişmeler birbirini etkileyerek bu hakim sosyal güçleri yeniden üretecek biçimde gerçekleştiriyordu. Bilimin örgütlenmesi de değişmeye başladı. Kapitalist merkez ülkelerde yeni gelişen tüm bilim ve meslek alanlarında kendi konularında yayın yapan dernekler kuruldu. Sanayi çağının sosyalleşmiş bilimsel üretimini yapan üniversite, bunun içinde de belirgin bir akademik kariyer izleyen bilim adamı doğdu. Bu dönüşümlerle bilim toplumun üst katmanlarının faaliyeti olmaktan çıkarak toplumun orta sınıflarının faaliyeti olmaya başladı³²⁶.

Isı ve dönüşümlerinin incelenmesi sanayi devriminin arkasındaki bilimsel temeldi. Isıdan yararlanan sanayi üretiminin çeşitlenmeye başlaması üzerine Josep Black farklı maddelerin aynı derecede ısıtılması için gerekli enerji miktarının farklılığını gözleyerek özgül ısıyı ve suyun buharlaşırken kullandığı ısıнын yüksekliğini gözleyerek de “gizli ısıyı” daha 18. yüzyılda bulmuştur. Bu 1765’te James Watt’a Newcomen’in basit buhar makinesine ayrı kondansatör takmak fikrini verdi. Bunu Watt’ın, volan, istim kısma valfı, santirifüj, regülatör gibi buluşları izledi. Watt’ın buluşları buhar makinesini fabrikalarda ve madenlerde ekonomik olarak kullanılabilir hale getirmişti. Ulaşımaya uygulanması için bu makine hâlâ çok ağırdı. Bunun çözümü kendi kendini eğitmiş bir maden ocağı itfaiyecisinin oğlu George Stephenson’dan geldi. Ek-sos buharını bacaya vererek yanışı etkinleştiren Stephenson 1829’da “Rocket” adlı lokomotifıyla saatte 20 mil süratle ulaştı. Deniz ulaşımında gerekli yakıt ekonomisi Hornblower’in 1781’de gerçekleştirdiği çom genleşmeli buhar makinesiyle sağlandı. Ama bunun gelişmesi yavaş oldu. 1884’te Parson’un buhar türbini güç üretiminde bir devrim yaratana değin önemli bir değişme olmadı.

Bu teknolojik gelişmeler kavramsallaştırmayı da beraberinde getirdi. 1842’de bir gemi doktoru olan Mayer, ısıнын mekanik değerini hesapladı. Kısa bir süre sonra amatör bilim adamı Joule ve fizikçi Helmholtz tarafından bu yinelenildi. 1847’de Helmholtz potansiyel ve kinetik enerjilerin sabit kaldığını göstererek enerjinin sakınımı prensibini ortaya koydu. Bu termodinamiğin birinci yasası oldu. Enerjinin (mekanik, ısı ve elektrik) değişim biçimlerinin sakınımı ilkesi 19. yüzyıl fiziğinin en önemli buluşlarından biriydi. Enerji birçok bilim alanını bir araya getiren bir anahtar oldu. Enerjiden yararlanılabilmemesinin sınırları ile Maxwell ve Kelvin’in çalışmaları sonucu termodinamiğin ikinci yasası ortaya konuldu.

19. yüzyılın sonlarına doğru termodinamik mühendislik dünyasını etkilemeye başladı. Ama bu eski buhar makinesini geliştirmekten çok içten patla-

³²⁶ J.D. Bernal, *A.g.e., s. 364-369.*

malı motor, türbin ve buzdolabının gelişmesinde etkili oldu. İçten patlamalı motor, motörlü araçlara; buhar türbini de gemilere dağıtılabılır elektrik enerjisi üretimine yol açtı³²⁷.

19. yüzyılda kimya büyük atılım yaptı. Kimya devrimci atom teorisinin sağlam temelleri üzerinde gelişti. 18. yüzyıl sonunda oksijenin bulunması, Lavoisier'in filojiston teorisini yıkıp nicel kimyayı kurmasından sonra kimyasal elementler ve Dalton'un atom teorisinden sonra bunların birbiriyle birleşmesinin kanunları bulunmaya başladı. Elektrolizin kimya alanında uygulanması bu süreci hızlandırdı. Elementlerin elektrik yükleri üzerindeki bu bilgilenme 19. yüzyılın ilk yarısında Berzelius'un anorganik kimyanın temellerini atmasını sağladı. Yeni kimyanın organik maddelere uygulanmasıyla organik kimya gelişmeye başladı. Avagadro yasası bulundu. Moleküllerin yapıları çözümlendi. 1856'da Kekule, Benzen halkasını buldu. Daha sonra karbon atomunun üç boyutlu olduğu keşfedildi. 1869'da Mendelief "period sistemi"ni açıkladı. İngiltere'de doğan Fransa'da sistemleştirilen kimya, Alman sanayiinin temeli oldu.

19. yüzyılın bir başka önemli gelişmesi elektrik alanında ortaya çıktı. 18. yüzyıl ortalarında Franklin paratöneri bulmuştu. 1785'te Coulomb mıknatıs kutupları ve elektrik yükleri arasındaki çekim kanununu bulmuştu. Bu bütün Newton mekaniğinin elektriğe uygulanabilmesini olanaklı kılmıştı. Ama bir farkı vardı. Elektrikte çekici olduğu kadar itici kuvvetler de vardı. 1795'te Volta ilk elektrik akımı veren bataryayı buldu. 1800'de Nicholson bataryayı, suyu bileşkenlerine ayırmakta kullanarak elektroliz yöntemini ve elektrokimyayı başlatmış oldu.

Elektrik ve manyetizm arasındaki benzerlik fizikçilerin ilgisini çekiyordu. 1820'de Oersted elektrik akımının pusula iğnesini saptırdığını buldu. Bunu Sturgeon'un elektromıknatıs keşfi izledi. Bunların pratik ve teorik önerileri yüksekti. Ampere, Gauss ve Ohm'un katkılarıyla bu akımların getirdiği manyetik alanların oluşumu ve akımların iletkenlerden nasıl geçtiği anlaşıldı. Pratikte bu gelişmeler telgrafın yolunu hazırladı. Morse 1838'de aldığı telgraf patentini ilk kez 1844'te pratikte uygulamaya soktu. Bu çalışmalar elektrik akımının manyetik alan yarattığını göstermişti, bundan sonra sıra manyetik alanın nasıl elektrik yarattığını göstermeye gelmişti. Bunu 1831'de Faraday başardı. Böylece elektromanyetizm alanı gelişmeye başlamış oldu. Çok geçmeden Maxwell bu alanın yasalarının matematiksel ifadelerini de verdi.

³²⁷ J.D. Bernal, *A.g.e.*, s. 383-394.

Kemal İnan, "Bilim ve Teknolojide Devrimler Yaratan Bir Olay", *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, Sayı 259-260, Temmuz-Ağustos 1978, s. 256-258.

Elektromanyetik titreşimin incelenmesi ve ışık dalgalarıyla karşılaştırılması bunların alçak frekanslı dalgalar olması sonucuna ulaştırıyordu. Bu dalgaları Hertz 1888'de laboratuvarında üreterek telsiz ve radyo haberleşmesinin temelini attı. Bunu gerçekleştiren ise Marconi oldu.

Elektromanyetiğin enerji üretiminde kullanılmasını 1867'de Wilde ve Siemens'in buluşları sağladı. Ucuz akımın sağlanmasıyla günlük kullanım başladı. Önce ark ışığı, 1872'de Rusya'da Lodygin ve İngiltere'de Swan'ın elektrik ampülünü bulmasıyla, elektrik ışığı günlük aydınlanmada kullanılır hale geldi. Edison'un pratiği bu alanda önem kazandı. 1881'de kurduğu elektrik santrali ve dağıtım sistemiyle elektriği evlere ulaştırdı. Edison'un sistemi doğru akımla çalışıyordu. Bunun karşısında alternatif akımla çalışan sistemi Westinghouse geliştirdi ve piyasaya hakim oldu. Elektromanyetikteki gelişmelerle bilimin teknolojiye yol gösterici özelliği ilk kez belirgin olarak ortaya çıkmış oldu³²⁸.

1871'de bir dernek kuran elektrik mühendisleri 1889'da derneğin adını elektrik mühendisleri birliğine çevirdiler. Yeni meslek, kısa bir zaman sonra fizikte devrim yapacak iki genç adamın Albert Einstein ve P.A.M. Dirac'ın geçimlerini sağlama aracı oldu³²⁹. Bu çizginin devamında 1895'te Röntgen X ışınlarını, Henri Becquerel 1896'da radyoaktiviteyi buldu. 1897'de Thomson'un elektronu buluşuyla da atom çağına adım atılmış oldu. Thomson'un öğrencisi Rutherford da atomun yapısına ilişkin çok daha kapsamlı bir betimlemeyi ortaya koydu.

Bu alanlardaki gelişmeler kuşkusuz matematik alanında önemli atılımlarla beraber gidiyordu. Matematik artık uzmanlaşma alanlarına ayrılmıştı. Ancak Gauss Poincaré gibi çok büyük matematikçiler tüm alana egemen olabildiler. G. Monge 19. yüzyılın ilk yıllarında tasarı geometriyi kurdu. Boole 1854'te kendi adını taşıyan cebri kuran kitabını yayınlıyarak mantıkla matematik arasındaki köprüleri oluşturdu³³⁰.

19. yüzyılda biyolojideki büyük gelişmeler daha sonra sosyal bilimlerdeki düşünceleri etkileyen boyutlar kazandı. 18. yüzyılda bitkilerin ve hayvanların sınıflandırılmasıyla başlayan düşünceler yüzyılın sonunda Buffon'un "System de la Nature" kitabına yol açtı, evrim kuramının gelişmesine temel hazırladı. 1809'da Lamarck belli bir alandaki türlerin eski zaman türlerinden çevreye daha iyi uyabilmek için geçirdikleri adaptasyon sonucu türediklerini ileri sürdü. Bu gelişmelerin bir sonuca bağlanması Darwin'in 1859'da

³²⁸ J.D. Bernal, *A.g.e.*, s. 397-406.

³²⁹ Güney Gönenç, "Matematik Tarihine Kısa Bir Bakış", *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, Sayı 259-260, Temmuz-Ağustos 1978, s. 270-274.

³³⁰ J.D. Bernal, *A.g.e.*, s. 407.

yayınlanan Türlerin Kökeni adlı kitabıyla oldu. Yaşam savaşı içinde doğal ayıklama süreci sonucunda nasıl bir evrimsel gelişme doğduğunu gösterdi. Darwin'in bu yapıtının biyolojinin sistemleştirilmesindeki önemi kadar bilim din uzlaşmasının yeniden kurulması açısından da büyük önemi vardı. Eğer evrim kuramı doğruysa Eski Ahit'in Tekvin kitabında anlatılan yaratılış öyküsü yanlıştı, evrim kendiliğinden gerçekleşiyorsa Tanrısal iradeye yer yoktu. 1860'ta İngiliz Bilim Geliştirme Derneği'nde Piskopos Wilberforce ile Huxley arasındaki sert tartışmalarda Wilberforce'un susmak zorunda kalması Darwin'i Galilei'nin başına gelenlerden korudu. Din sınırlarını bilim karşısında yeniden daha geri bir noktada çizmek zorunda kaldı³³¹.

Biyolojideki öteki önemli gelişmelerin hemen hepsi mikroskobun yaygın biçimde kullanılmasıyla ortaya çıktı. Bütün bir vücudun değişik hücrelerin bir yığını olduğu anlaşıldı. Ayrıca bu hücrelerin iki hücre olan sperm ve yumurtadan ürediği ortaya konuldu. Von Baer 1827'de organizmanın gerçek büyüüğünü tohumlanmış yumurta hücresinden itibaren izledi. Embriyoloji biliminin temelini o attı. Omurgalıları gibi büyük gruplar içindeki farklı hayvanların birbirleriyle akrabalıklarını ortaya koydu. Doğal ayıklama teorisi türlerin gelişimini nasıl anlaşılabilir duruma getirdiyse, aynı biçimde hücre teorisi de bireylerin büyümesini anlaşılabilir duruma getirdi. Evrim teorisinin paralelinde tamamlayıcı bir çizgi çizdi³³².

Genç kimyacı Pasteur ise mikroskopla incelemeleri sonucunda 1855'te fermentasyon sürecini açıkladı. Havanın görünmeyen mikroplardan temizlenmesiyle, hayvan ve bitki özlerinin sonsuza değin çürümeden korunabileceğini gösterdi. Pasteur giderek hayvan ve insan hastalıklarının mikrop-lara dayandığına inandı. Hastalıklara karşı aşılama-yı anlaşılır kıldı. Önce sığırlardaki antraks, daha sonra insanlardaki kuduza karşı sağladığı bağışıklıkları 1855'te açıkladı. Aynı yıllarda Koch tüberküloz ve kolera basillerini buluyordu. Bu tıpta hastanelerde septik önlemler alınmasına, koruyucu hekimlikte karantinanın değerinin daha iyi anlaşılmasına, aşılamanın kullanılmasına yol açması demektir. Başlangıçta tıp mesleğinden gelen karşı koymaların yenilmesi için Pasteur'ün büyük saygınlığı gerekti. Bakteriyoloji yoluyla bilim tıbbın uygulama alanını önemli olarak etkiledi ve onun ayrılmaz bir parçası haline geldi³³³.

³³¹ J.D. Bernal, *A.g.e.*, s. 425-426.

Ana Britannica, Cilt 6, s. 622-624.

³³² J.D. Bernal, *A.g.e.*, s. 427.

Ana Britannica, Cilt 3, s. 164.

³³³ J.D. Bernal. *A.g.e.*, s. 428-429.

Meydan Larousse, Cilt 9, s. 928.

Meydan Larousse, Cilt 7, s. 374.

Kimyada olan gelişmelerin Fransız Claude Bernard yoluyla tıbbı taşıması fizyolojik kimyayı ortaya çıkardı. Bernard 1846'dan sonra pankreas ve karaciğer üzerinde yaptığı çalışmalarıyla, pankreasın sindirim üzerindeki rolünü ve karaciğerin glikojen depolama işlevini gösterdi. Ayrıca kan akımının vazomotor sinirler aracılığıyla düzenlendiğine ilişkin bir açıklama getirdi. Böylece kendisinden önceki fizyolojinin dirimselcilik (vitalizm) ve belirlenmezci-lik (indeterminizm) anlayışlarını değiştirdi. 1865'te "Tıp Tecrübe Usulünün Tetkikine Giriş" kitabıyla deneysel tıbbın kurucuları arasına girmiş oldu³³⁴.

Fizyolojinin bir başka yönü olan sinirlerin kaslara emir vermek ve duyu organlarından emir alması işlevine Magendie'nin 1839'daki yayını ile açıklık kazandırıldı. Bu ise beynin işlevlerinin denetlenebilmesine ilk ışığı tuttu³³⁵.

Bütün bu gelişmelerin bilimsel tarımın başlatılması, yapay gübrelerin gelişmesi, gıda sanayiinin kurulması, uygulamalı biyolojinin ve tıbbın bilimselleşmesinin ilerlemesi gibi önemli sonuçları oldu.

Uygulama alanıyla yakından ilişkili olan jeolojinin bilimselleşmesi gecikmeli olarak 19. yüzyılda ortaya çıktı. 18. yüzyıl sonunda James Hutton jeolojik olguların, çevremizde hareket ettiklerine tanık olduğumuz kuvvetlerin bir ürünü olduğunu savunmuştu. Bu "uniformitarianizm" görüşünü bilimsel hale getiren İngiliz Charles Lyell oldu. 1830-33 arasında "Jeolojinin İlkeleri" adlı üç ciltlik çalışmasını yayınladı. Her jeolojik tabakayla fosilleri arasında ilişki kurarak, Darwin'in çalışmalarını etkilemiş oldu. Daha sonra Darwin'den etkilenerek 1863'te "İnsanın En Eski Geçmişine İlişkin Jeolojik Bulgular" isimli kitabını yazdı³³⁶.

Doğa bilimlerindeki bu gelişmelerin coğrafya alanına yansması 19. yüzyılın başlarında Alman coğrafyacıları Karl Ritter ve Alexandre Von Humbolt eliyle oldu. Ritter Forester'lerin dikkatli gözlemlerle bilimsel bilgi toplama yöntemini izliyor, bunları çok boyutlu bölgesel bütünü tanımlamakta kullanıyordu. Ritter "Erkunde"sinde her bölgeyi ayrı bir birey olarak görüyordu. Her bölge bu kimliğine doğru bir gelişme içinde bulunuyordu. Böylece erekli bölgesel bütünlere tanımlamak coğrafyanın görevi oluyordu. Alexandre Von Humbolt ise bilimsel gelişmeleri karşılaştırmalı bir analiz yöntemiyle siste-

³³⁴ J. D. Bernal, *A.g.e.*, s. 431.
Ana Britannica, Cilt 4, s. 36-37.

³³⁵ J. D. Bernal, *A.g.e.*, s. 431.
Meydan Larousse, Cilt 8, s. 214.
Ana Britannica, Cilt 15, s. 56.

³³⁶ George Tatham, *A.g.m.*, s. 42-67.

J. Harrison Church, "The French School of Geography", Ed. Griffit Taylor, *Geography in the Twentieth Century*, Methuen Philosophy Library, 1967, s. 75-83.

matik coğrafya alanında kullanarak, coğrafyaya önceden kestirimci bir güç kazandırmak istiyordu. Coğrafya beşeri coğrafya konusundaki atılımını 1882'de Ratzel'in "Antropogeographie"yi yayınlamasıyla attı. İnsanların coğrafik mekânda dağılımının, doğal çevrenin güçleri tarafından nasıl belirlendiğini göstermeye çalışıyordu. Coğrafyaya çevresel determinizmi getiriyordu. Bunun 1897'de "Politik Coğrafya" kitabını yayınlaması izledi. 1887'de Oxford Coğrafya Kürsüsüne atanan Halford Mackinder ise jeopolitiği geliştirdi. Yüzyılın sonunda ise Paul Vidal de la Blache "yaşama biçimi" kavramıyla yeni bir bölgesel sentez yöntemi geliştirdiyordu³³⁷.

Doğa bilimleri alanındaki gelişmeler sosyal bilim alanlarına da yansıyor-
du. 18. yüzyılın sonunda gelişmeye başlayan ahlakın temellendirilmesindeki
değişmeler ve bilimsel bilginin toplumu yönlendirmekte kullanılabileceği ko-
nusundaki düşünceler 19. yüzyılda sosyal bilimlerdeki gelişmeleri hazırlıyor-
du. 18. yüzyıl sonunda Bentham ahlaksal yargıların eylemlerin sonuçlarına
göre belirlenmesi anlayışını getiriyordu. Zevk ve acının hesabından söz ede-
rek "utilitarianizm" in yolunu açıyordu. Bu kavram İngiltere'de John Stuart
Mill'in elinde gelişecek, 1890'da Alfred Marshall'ın "Ekonominin İlkeleri"
kitabıyla neoklasik iktisadın temellendirilmesine yol açacaktı. Mill, 1848'de
"Politik Ekonominin İlkeleri"ni yayınladığında klasik iktisadın saygınlığı en
üst düzeydeydi.

Klasik iktisat görüşü Fransa'da J. Bapstide Say tarafından 1800-30 arasın-
daki yayınlarıyla geliştirildi. Faydayla temellendirilen bir değer yasası ve sa-
nayileşmeye iyimser bir bakış açısı getiren "mahreçler yasası" bu yayınların
en dikkati çeken katkılarıydı. Ama klasik ekolün Liberalist yaklaşımı karşı-
sında alternatif görüşler de ortaya çıkıyordu. Alman iktisatçısı Friederich List
bu kurama ulusalcı tepkiyi dile getirdi. 1840'ta yayınladığı "Milli İktisat
Sistemi" adlı kitabıyla korumacı iktisat politikalarını önerdi. Bir başka tepki
İngiliz ve Alman tarihçi iktisat ekollerinin değişmesi oldu. Bu ekole göre so-
yut öncülerden hareket eden bir iktisat bilimi kurulmazdı. Görgül verilere
dayanarak tarihsel araştırmalarla değişik kültürlerin tarihleri karşılaştırıla-
rak tümevarım yoluyla toplumların gelişmeleri sırasında nasıl evrelerden geç-
tikleri ortaya konulmalıydı. Bu üçüncü tepki ise biraz sonra üzerinde
duracağımız sosyalizmin gelişmesiydi³³⁸.

Daha 18. yüzyılın sonunda, sanayi devriminin neden olabileceği büyük top-
lumsal değişikliklerin sezzisine en iyi sahip olan Saint Simon'du. O, bilginin

³³⁷ Orhan Kurmuş, *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
Ak İktisat Ansiklopedisi, s. 23, 708, 605, 659, 626, 820.

³³⁸ *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, Cilt 3, s. 1475-1478.

Nurettin Şazi Kösemihal, *Sosyoloji Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, s. 151-165.

yeni ve daha iyi bir dünyanın kurulmasında, bir mühendis gibi kullanılabileceğine inanıyordu. August Comte bu düşünce çizgisini sistemleştiriyordu. Comte 1830-42 arasında yayınladığı “Pozitivist Felsefe Dersleri” ile pozitivistimin kurucusu oluyordu. Comte metafiziği reddediyordu. Üç hal yasasına göre insan bilgisi aşamalarla gelişerek üçüncüsü olan pozitivist aşamaya ulaşmıştır. Bu aşamada insan zihni mutlakı aramaktan vazgeçip gözlem ve akıl yürütme yoluyla olaylar arasındaki değişmez ilişkiyi, yani kanunları bulmaya çalışmaktadır. Değişik bilimler bu aşamalardan farklı zamanlarda geçmektedir. Bilimler sisteminin en üstüne koyduğu sosyoloji de bu aşamadan geçince, dünyadaki tüm olayları bilimsel yöntemle izlemek evresine girilmiş olacaktır. Bu ampirik esaslı toplum yasaları elde edilince, fizik yasaları nasıl bir zorunluluğu ifade ediyorsa, toplum yasaları da bir başka zorunluluğu ifade edecektir. O zaman aydınlanma filozoflarının “özgürlük” düşüncesinin anlamı kalmayacaktır, “özgürlük” bu yasalara uymak olacaktır. Felsefenin işlevi, bilimlerin bütün en üst kademe genellemelerini uyumlu hale getirmek olacaktır. Böylece “Pozitivist Felsefe Dersleri”nde Comte bilimi felsefeye çevirmişti. 1851-54 arasında yayınladığı “Pozitivist Politika Dersleri”yle felsefeyi dine çeviriyordu. İnsanlığı geçirdiği bu bunalımdan (1848 sonrası) kurtarmanın yolu ona bir din getirmektir. Ama bu din var olan dinler olmayacak bilimin önerdiği insanlık dini olacaktır. Bu insanlık dini ilke olarak sevgiyi, temel olarak düzeni, amaç olarak ilerlemeyi seçecekti³³⁹.

Comte’un sanayi toplumuna uygun bir siyasal örgütlenmeye temel olabilecek düşünce çizgisi Durkheim’ın 1893’te yayınlanan “Toplumsal İşbölümü”yle sürdürüldü. Durkheim bu çalışmasıyla toplumsal dayanışmanın nedenlerini, biçimlerini ortaya koymaya çalışıyordu.

Pozitivistimin bir başka gelişme yolu Herbert Spencer’in eliyle oldu. Spencer bireyci bir görüşle biyolojinin evrimci ele alınışını sosyoloji alanına uyguladı. Sosyal Darwinizmi geliştirdi. 1873 sonrasında yayınladığı “Betimleyici Sosyoloji” ve 1876-96 arasında yayınladığı “Sosyolojinin İlkeleri” Durkheim’i etkiledi³⁴⁰.

Materyalist düşünce çizgisi sosyal bilimlerde bir yandan yeni sanayi burjuvazisinin düzenini kurmak yolunda pozitivistim yönünde gelişirken, öte yandan sanayi devriminin yarattığı büyük emekçi kitlelerin çıkarlarını savunan bir devrim kuramı halinde ya da tarihsel materyalizm olarak ortaya çıktı. 1846’da Proudhon’un “Yoksulluğun Felsefesi” kitabını, 1848 Paris Ayaklanması’yla aynı yıl yayınlanan Karl Marx’ın “Komünist Manifestosu” izledi.

³³⁹ *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, s. 5089-5091.

³⁴⁰ Frank J. Bruno, *Psikoloji Tarihine Giriş*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1982. Jerzy Szacki, *History of Sociological Thought*, Aldwych Press, London, 1979, s. 244-252.

Tarihsel Materyalizm daha sonraki yıllarda Marx ve Engels'in çalışmalarıyla gelişti. İlk cildi 1867'de yayınlanan Marx'ın "Kapital"i, artı değer kavramını getiriyordu. Marksizmin gelişmesi hem kapitalist toplumun gelişme yasalarını ortaya çıkararak sosyal bilim alanında büyük etkiler yaratırken, öte yandan devrimci işçi sınıfı hareketleri için ideolojik bir temel yaratıyordu.

19. yüzyılda psikoloji metafizik spekülasyonlardan uzaklaşarak bilimselleşti. Deneysel psikoloji ve psikometri çalışmaları 1860'ta Fechner'in "Psikofizik"i ile başladı. Fizik olgularıyla biliş olguları arasındaki ilişkilerin incelenmesine yöneldi. Wundt 1879'da ilk psikoloji laboratuvarını Leipzig'de kurdu. "İntrospeksiyon" yöntemiyle psikolojiyi pratiğe taşıyan zekâ testlerini geliştirdi. Aynı yıllarda Galton insanlarda bireysel farklılıklar üzerinde dururken, Karl Pearson adlı bir matematikçi arkadaşının yardımıyla ilk kez "korelasyon" kavramını kullandı ve bilim alanına soktu. Davranışçı psikoloji alanında Pavlov "koşullu refleks" kavramını geliştirdi. Sindirim bezlerinin fizyolojisi üzerindeki çalışmasıyla 1904'te Nobel ödülünü alıyordu. Psikolojideki gelişmeler toplumsal olgulara bakış açısında da psikolojinin ortaya çıkmasına neden oluyordu. 19. yüzyılın sonunda Le Bon kalabalıkların psikolojisi üzerinde duruyordu. Tarde 1886'da mukayeseli suçluluk analizini yapıyor, 1890'da da "Taklid Yasaları"nı geliştiriyordu³⁴¹.

Kuşkusuz bu kısa özetleme, 19. yüzyılın zengin bilimsel gelişmesini betimlemekte pek çok bakımdan eksik kalmıştır. Ama gene de Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan bilgi ve teknik aktarımını değerlendirmek için bir çerçeve oluşturabilir.

19. Yüzyılda Osmanlılara Batı'dan Aktarılan ve Yeniden Yorumlanan Düğünce ve Bilgilerdeki Gelişmeler.

Dünya bilim ve teknolojisinin böyle gelişme gösterdiği bu yüzyıl içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bilgi üretim ve eğitim sistemi bu gelişmeleri imparatorluğa getirmekte ve yeniden üretmekte ne kadar başarılı olmuştur? Bu sorunun doğru olarak yanıtlanması için yeterli çalışmalar bulunduğu söyleyemeyiz. Ama eldeki sınırlı çalışmalar bu konuda gene de bazı yargılara varmaya olanak vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'na giren yeni teknoloji, bilim ve düşüncelerin girişi daha çok araçsal olmuştur. Başka bir deyişle karşılaşılan sorunları çözmeye dönüktür. Sisteme yeni bilgilerin girişi sorunları çözmeye yardımcı olabildiği ölçüde hızlı olmuş ve sistem içinde yeniden üretilmeye başlamıştır.

³⁴¹ Kevork Pamukciyan, "Dadyan veya Dad (Arakel Amira)", *İstanbul Ansiklopedisi*, s. 4188.

Bu yeni bilgilerin girişinde 19. yüzyılın ilk yarısında eğitim sisteminden çok ülkenin dış siyasal ilişkileri, dış ticari ilişkileri, yönetimin değişik kesimlerinin programlarının daha etkili olduğu söylenebilir. Eğitim sistemi daha çok başka kanallarla giren düşünce ve bilgileri bir süre sonra yeniden üretme işlevini yüklenmiştir. 19. yüzyılın sonuna doğru bir yandan eğitim sistemi geliştikçe ve yeni meslek alanları kurumsallaştıkça, bilgi aktarımı bu meslek kanalları içinde daha sistemli ve daha hızlı olmaya başlamıştır denilebilir.

Bilimlerin girişini araçsallıkları açısından ele alırsak üç öbekte toplamak olanaklıdır. Birinci öbek, savaş, ulaşım ve üretimle ilgili yeni teknolojilerin gerekli kıldığı, mühendislik bilimleri, fizik, matematik gibi bilgi alanlarındaki gelişmelerdir. İkinci öbek sağlık konularında tıp pratiğindeki yeni örgütlenmelerin gerekli kıldığı, botanik, zooloji ve kimya vb bilimlerdeki ilerlemelerdir. Üçüncü öbek siyasal pratik ve yönetimdeki değişmelere paralel olarak siyasal düşünce ve toplumsal bilim alanlarındaki gelişmeler oluyordu. Bunları sırasıyla ele alalım.

• Teknolojik Gelişmeler

Teknoloji girişi bakımından üzerinde durulacak ilk husus buhar teknolojisinin ve sanayi devriminin Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl girdiğidir. Kuşkusuz sanayi devrimi sonucunda ucuzlayan sanayi ürünlerinin Osmanlı toplumuna etkileri bu bağlamda ilgimizi çekmiyor. Daha buhar makinesi kullanılmadan daha çok su gücüyle çalışan bazı fabrikaların 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulmaya başladığı görülmektedir. Bunlar arasında Azadlı Baruthanesi ve 1805'te Beykoz'da kurulan kağıt ve çuha fabrikaları sayılabilir. Bu fabrikaların makinelerinin ne kadarının dışarıdan geldiği bilinmemektedir. Ama makinelerin hiç olmazsa bir kısmının Arakel Dadyan Efendi tarafından yapıldığı bilinmektedir³⁴². Arakel Dadyan tamamiyle Osmanlı toplumu içinde yetişmiş bir Sanatkârdır.

Buhar makinesiyle Osmanlı toplumunun ilk tanışması 1828'de "Buğ Gemisi" adıyla ilk buharlı gemiyi ithal etmeleriyle olmuştur. Bunun için de kaptan ve denizci yetiştirmeye başlanmıştır. 1833-40 arasında buhar enerjisinden İstanbul'daki askeri tesisler olan tersane, tophane ve tüfenkhanelerden yararlanılmaya başlamıştır. Bundan sonra imparatorluğun öteki kesimlerinde kurulan sivil fabrikalarda da üretimde buhar enerjisinin kullanılması yaygınlaşmıştır. 1850-57 arasında İstanbul'da kurulan un değirmenlerinde de buhar gücü kullanılmıştır. Buhar makinelerinin yaygınlaşmaya başlaması üzerine 1863'te "Sabit Vapur Makinelerine Dair Nizamname" çı-

³⁴² Adnan Giz, "Türkiye'de İlk Buhar Makineleri", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Yıl 5, Sayı 57, 15 Kasım 1970, s. 7.

karılmıştı. Aynı yıl İstanbul'da açılan Sergi-i Osmani'de Avrupa'dan getirilen buharla işleyen makineler sergilenmişti³⁴³.

Buhar makineleriyle ilgili ilk eğitim kuruluşu Mekteb-i Bahriye olmuştur. Burada açılan buhar sınıfında makine mühendisleri yetiştirilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında tersanede buharlı gemiler ve buhar makineleri yapılmaya başlamıştır. 1869'da Mekteb-i Bahriye'den mühendis olarak mezun olan Ahmed Besim Paşa ilk buhar makinesi tasarımcısı olmuştur denilebilir. Okuldan mezun olan Ahmed Besim önce tersanenin İngiliz başmühendisi Shanks'a yardımcı olmuş. Onun ayrılması üzerine 1873'ten 1909'a değin başmühendislik görevini sürdürmüştür. İngiltere'deki "Institute of Mechanical Engineer"e üye olan Ahmed Besim Paşa bu kuruluşun yaz toplantılarına 1914'e değin düzenli olarak katılmıştır³⁴⁴. 19. yüzyılın sonuna doğru İzmir'de Rankin ve İssigonis firmaları Ege'de kurulan fabrikalarında buhar makineleri üretiyordu³⁴⁵.

Haberleşme alanında teknolojinin girişi, bu kesimin yönetimin gücünü yeniden üretmesindeki kritik önemi dolayısıyla, tamamen devletin denetiminde ve hızlı olmuştur. Osmanlı Posta Nezareti 1840'ta kurulmuştur. Bu örgütlenme düzeyinde bir yeniliğin girişidir. Bu alanda telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'na girişi hızlı olmuştur. Morse'un telgrafı buluşundan iki yıl sonra 1839'da Osmanlı sarayında ilk telgraf deneyi yapılmıştır. Kırım Savaşı sırasında da İstanbul'u Avrupa ile bağlayacak telgraf hattının ihalesi yapılmış ve 1855'te ilk telgraf İstanbul'dan Edirne'ye çekilmiştir. 10 yıl içinde de telgraf ağı imparatorluğu kapsar hale gelmiştir. 1856'da Mustafa Efendi Osmanlı alfabesini Morse işaretleriyle yazılır hale getirdi. 1860'ta makinist Besim Efendi, telgraf makinesi inşaa etmiş, bunun üzerine bu makineler bir atelyede, daha sonra kurulan bir fabrikada üretilmeye başlamıştır³⁴⁶.

İmparatorluğun merkezileşmesini ve var olan iktidar yapısını güçlendiren bu teknolojinin girişi devlet eliyle hızlı olurken, telefonun girişi ise aynı hızda olmamıştır. İlk telefon haberleşmesi dünyada 1876'da gerçekleştirilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'na telefon için ilk imtiyaz başvurusu ise 1879'da yapılmıştı. Bu başvuru kabul görmemesine karşın, Posta ve Telgraf Nezareti ilk telefon hattını 1881'de gerçekleştirmiştir. Bu olgu bize sistemin yeni teknolojiiden kısa zaman içinde haberdar olabildiğini göstermektedir. Bu yeni tekno-

³⁴³ Emre Dölen, "Makine Mühendisliği ve Bahriye Feriki Ahmet Besim Paşa", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 514-515.

³⁴⁴ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul. 1974, s. 155.

³⁴⁵ Asaf Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı*, Efem Matbaacılık, 1984, s. 533-663.

³⁴⁶ Asaf Tanrıkut, *A.g.e.*, s. 663-693.

lojinin eğitim sisteminde ilk kez hangi yılda öğretildiğini henüz bilmiyoruz. Herhalde daha bir süre sonra gerçekleşecektir. Bu erken gelen teknoloji devletin haberleşmeyi denetleyemeyeceği korkusundan dolayı II. Abdülhamid döneminde yasaklanmış ve telgrafta olduğu gibi hızla yaygınlaşmamıştır. Ancak 1912'de İstanbul ve çevresi için bir imtiyaz verilmiştir. Telsiz telgrafın girişi ise 1905'te Rodos-Derne istasyonları arasında haberleşmenin başlamasıyla gerçekleşmiştir³⁴⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'na 19. yüzyılda giren başka bir teknoloji araba ile ulaşım ve karayolu yapımı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun mesafe taşımacılığında hayvan sırtında kervanla taşımacılıktan, araba ile taşımacılığa geçiş karayolu yapımını da gündeme getirmiştir. İlk yol 1834'te yapılan İstanbul-İzmit posta yolu oldu. Bu yolun yeni bir teknoloji getirdiği hakkında açık bilgimiz yok. Bu yolun Osmanlı toplumunun geleneksel sistemindeki kaldırıcılarınca yapıldığı düşünülebilir. Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un programında yol dersi 1847'de okutulmaya başlamıştır. Şose olarak adlandırılan yeni teknoloji ile ilk yollar 1850'de yapılmaya başlayan Bursa-Gemlik, Bursa-Mudanya, Trabzon-Erzurum arasındadır. Bu yollarda modern mühendislik teknikleriyle teodolit kullanılarak, güzergâh saptanmış ve yollar aplike edilmiştir. Bu ilk yolların yapımında Meclisi Nafia'da çalışan Fransız ve İngiliz mühendisler etkili olmuştur. Bu yeni tekniğin imparatorluk içinde yaygınlaşması 1856 ve 1866'larda Turuk-u Muabir talimatnamelerinden sonra gerçekleştirmiştir denilebilir. Daha önce üzerinde durduğumuz 1874'te açılan Fransa'daki "Ecole des Pont et Chaussée" benzeri Turuk-u Muabir okulu da bu yoldaki gelişmede bir başka adımdır. 1898'de Turuk-u Muabir Nizamnamesi'nde yapılan bir değişiklikle "macadam" tekniğiyle yol yapımı imparatorluğa girmiş oluyordu³⁴⁸. Yol teknolojisindeki ilk gelişmelerin yönetim tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na taşınmasına karşın, bu son gelişmelerde eğitim sisteminin etkilerinin olduğu düşünülebilir.

Karayollarındaki gelişme için araba teknolojisinin de gelişmesi gerekiyordu. Araba yapımındaki gelişmelerin 18. yüzyıl sonunda önce kent içi araba yapımıyla başladığı görülmektedir. Bu gelişmenin doğrudan sanatkârlar eliyle olduğu anlaşılmaktadır. İlk gelişen arabalar koçu, katip odası ve talika gerçekte Avrupa kökenliydi. Ama Türkiye'de üretilirken bir Osmanlı yorumu kazanıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra doğrudan Avrupa modeli fayton, kupa Landau arabaları üretilmeye başladı. 19. yüzyılın sonuna doğru

³⁴⁷ Archak Solakian, *Les Richesses Naturels et Economiques de l'Asie Mineure*, Constantinople, 1923, s. 22.

³⁴⁸ İlhan Tekeli - Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımında Gelişmeler", *II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, 3-5 Nisan 1989.

kentlerarası yolculuklarda ve posta taşımacılığında eliptik yaylara oturan yaylılar hemen hemen Anadolu'nun her yerinde kullanılır ve pek çok yerde üretilir hale gelmişti. Sanatkârların pratiği içinde gelişen bu teknolojinin belli bir gelişmeden sonra sanat okullarına yansıdığı söylenebilir³⁴⁹.

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'na giren bir başka teknoloji demiryolları yapım ve işletme teknolojisi olmuştur. Avrupa kapitalizminin 1850'lerden sonra Avrupa dışına sermaye ihracına başlamasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda da 1856-66 arasında ilk demiryolları yapılmıştır. Dünyada ilk demiryolunun işleyişinden 30-35 yıl sonra bu teknolojinin ürünleri yabancı sermaye eliyle Osmanlı İmparatorluğu'na giriyordu. Bu teknolojinin Osmanlı toplumunca içerilmesi, bu nedenle öteki teknolojilere göre daha ağır gerçekleşti. İçerilmenin başlayabilmesi 1870'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet eliyle demiryolu yapımına girişmesiyle oldu. Haydarpaşa-İzmit, Mudanya-Bursa, Kasaba-Alaşehir demiryolları devlet eliyle yapıldı. Bu yolların etüdleri Nafia Nezareti'nde, yabancı mühendisler ve erkân-ı harp subaylarının bulunduğu heyetlerce hazırlanmıştır³⁵⁰. Bu yıllarda kurulan kısa ömürlü Turuk-u Muabir Okulu'nda M.Briyo demiryolu konusunda ders veriyordu. 1883'te kurulan Hendese-i Mülkiye'nin altıncı sınıfına da demiryolu yapım ve işletilmesi konusunda bir ders konulmuştur. Demiryolu teknolojisine Osmanlıların tam anlamıyla hakim olması, 1900'de Abdülhamid'in Hicaz Demiryolu yapımına önem vermesi sonrasında olmuştur. Maissner Paşa'nın başına getirildiği proje uygulanarak on yılda 1.500 km'lik demiryolu büyük ölçüde Osmanlı teknik gücü tarafından meydana getirilmiştir. İşletmesi de Türk mühendis kadrolarınca sağlanmıştır³⁵¹.

• Haritacılığın ve Topoğrafyanın Gelişimi

Bir yandan yol yapımındaki bu gelişmeler, öte yandan kent planlama konusunda atılan ilk adımlar ve tüm bunlardan önemlisi yeni savaş teknolojisi haritacılık tekniğinin de Osmanlı İmparatorluğu'na girişini gerektiriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda hassas ölçme yöntemleriyle yapılan ilk haritalar yabancıların aldığı haritalardır. Bunlar arasında 1786'da Fransız sefiri Goufier'in ekibinden Kauffer'in yaptığı İstanbul haritası. 1811-12'de F. Beaufort'un İngiltere adına aldığı Ege ve Akdeniz kıyılarının haritaları. 1817-20'lerde Yzb. Gautier'in Fransa adına aldığı Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyıları

³⁴⁹ Cemal Östürk, "Tanzimat Devrinde Bir Devletçilik Teşebbüsü Haydarpaşa-İzmit Demiryolu", *II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, 3-5 Nisan 1989. *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Yıl 5, Sayı 5, Birinci Tegrin 1938, s. 44.

³⁵⁰ Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *A.g.e.*, s. 254-257, 414-416.

³⁵¹ Emre Dölen, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilim", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 193-194.

William Ochenwald, *The Hijaz Railroad*, University Press of Virginia, Charlottesville, 1980.

haritalarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda danışmanlık yapan Prusyalı subaylar Von Moltke, Von Vinecke'nin İstanbul, Ankara kentleriyle, Anadolu'da aldığı haritalar sayılabilir. 1840-45 arasında Alman Heinrich Kiepert daha önceki çalışmalardan da yararlanarak bir Anadolu haritası yapmıştır³⁵².

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da ve Mekteb-i Fünun-ı Harbiye kurulduğunda taksimi arazi (topoğrafya) dersleri okutulmaya başlamıştı. Mühendishane öğrencileri 1845, 1848, 1851'de İstanbul haritaları yapmışlardı. Buna karşın 1850'lerde Osmanlı kentlerinin haritaları hâlâ yabancı haritacılarca yapılıyordu. 1860'tan sonra haritalar erkânı harp subaylarınca alınmaya başladı. 1861'de Bursa haritası Suphi Bey, 1864'te Hocapaşa Yangın alanı haritası Kemalettin Bey tarafından yapıldı. Gelişen Osmanlı haritacılığı 1875'te Paris'te toplanan II. Milletlerarası Coğrafya Kongresi'ne katılan Erkân-ı Harbiye Dairesi'nin hazırladığı Karadağ ve Türk-Yunan sınır bölgelerine ilişkin haritalar birinci dereceden ödül almışlardır.

1888'de M.Münşi Arsa Taksimi adıyla ilk topoğrafya kitabını yayınlamıştır. 1894'te iki Osmanlı subayı Hakkı ve Şevki efendilerin jeodozi ve topoğrafya eğitimi görmek üzere Fransa'ya gönderilmesi yeni bir aşamanın başlangıcı oldu. Bunlar dönünce 1896'da Nivelman ağına dayalı ilk harita alımını başlattılar.

Bu yılda bir Taksim-i Arazi Komisyonu kuruldu. Erkân-ı harp binbaşı Hakkı ve Şevki efendiler ve Fransız subaylarının katıldığı bu komisyon ilk çalışmalarını Eskişehir'de başlattı. Nirengi ağını tüm ülkeye yaymayı amaçlıyordu. Bu çalışmalar tamamlanmadan sönümlendi. 1908 sonrasında Miralay olan Şevki Bey bu çalışmaları canlandırarak 1/25000, 1/50000, 1/200000 ölçekli haritalar alınmıştır. 10 yıl içinde 465.000 km²'lik alanda nirengi ağı kurulmuş, 365.000 km²'lik alanda harita alımı yapılmıştır³⁵³.

• Tıp Alanındaki Gelişmeler

Batı'da gelişen bilimin aktarılmasına araçsal yaklaşımın bir ayağını askeri ve sivil teknoloji oluştururken, öteki ayağını tıp ve sağlık bilimleri oluşturmuştur. 19. yüzyılın başlarındaki Şanizade ve Tıbbiye-i Şahane'nin ilk nazırı olan Mustafa Behçet Efendi'nin çalışmaları geleneksel tıptan, modern tıbbı geçişin ilk aşamaları olarak görülebilir. Şanizade değişik konularla uğraşan bir bilim adamıdır. Şanizade Tarihi'ni yazmış, askerlik ve matematik konularında çeviriler yapmıştır. Tıp alanında Avusturya askeri ve köy hekimleri için

³⁵² Danyal Bediz, "XIX. Asırda Türkiye'nin Coğrafya Sahasındaki Büyük Hamlesi", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 1966.

³⁵³ Haritacı Mehmet Şevki Paşa ve Türk Haritacılık Tarihi, Harita Genel Müdürlüğü, 1980. Abdurrahman Aygün, *Türk Haritacılık Tarihi*, Cilt 1, 2, Harita Genel Müdürlüğü, 1980.

yazılmış pratik bir kitabı Miyarül Etibba adıyla çevirmiştir. Bu kitapta Jenner'in bulduğu inekten insana çiçek aşısından da söz edilmektedir. Şanizade'nin büyük eseri temiz bir Türkçe ile yazılmış beş ciltlik Hamse'sidir. Bunlardan en ünlü olanı anatomi cildidir. Mustafa Behçet Efendi de, Şanizade gibi Süleymaniye Medresesi mezunudur. Mustafa Behçet Efendi bir hekim ailesinden gelmektedir. Babası Hayrullah Efendi ile kardeşi Abdülhak Molla da hekimdi. Mustafa Behçet Efendi'nin kurduğu okulun büyük ölçüde Paris'teki Ecole de Sante'den esinlendiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde tıbbiye Fransız sisteminin etkisi altındadır. 1831'de Cerrahhane açıldığında da ilk müdür olarak Fransa'dan Sade de Colère getirilmiştir. Mustafa Behçet Efendi, Marc Antoni Caldani'den bir fizyoloji kitabı tercüme etmiştir. Bu ilk Türkçe fizyoloji eseridir. İtalyancadan yaptığı başka bir çeviri Johannes Von Plenck'in Frengi Risalesi'dir. Ayrıca Joseph Marshall'dan Çiçek Aşısı Risalesi'ni çevirmiştir. Kendi telif eserleri arasında Kolera Risalesi bulunmaktadır. Kolera mikrobunun bilinmediği bir dönemde yapılan bu çalışmadan sonra 1831'de hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin bir karantina dairesi kurdurduğu bilinmektedir³⁵⁴ Mustafa Behçet Efendi'nin değişik yorumlara neden olan bir de Hezâr-Esrâr adlı çalışması daha vardır. Bu eserinde bilimsel olmayan garip tedavi adetlerini ve ilaçları bir araya toplamıştır. Bu çalışmayı Adivar, Mustafa Behçet Efendi'nin bir geçiş dönemi hekimi olmasıyla yorumlamaktadır³⁵⁵.

1838'de Tıbbiye Galatasaray'a taşınarak yeniden düzenlendiğinde, getirilen Dr. Charles Ambroise Bernard, Dr. Jacques Neuner ve Eczacı Antoine Hoffman ile Viyana tıbbının etkisi altına giriyordu. Fransızca eğitim yapılan bu okulda 1841'de Dr.Spitzer tarafından kadavra üzerinde teşrih dersleri veriliyordu. Bu okulu 1847'de ziyaret eden Mac Farlane, okul kitaplığında Fransız Devrimine öncülük etmiş maddeci düşünürlerin çok sayıda kitabının bulunduğunu ve öğrencilerin bunları severek okuduğunu belirtmektedir. Üsküdar'daki bir askeri hastaneyi gezen Mac Farlane burada Baron d'Holbach'ın göksel dinlere reddiye niteliğindeki "Système de la Nature"ünü okuyan doktorlara rastlayacaktır³⁵⁶.

Eğitimin Fransızca olduğu bu dönemde yazılan tıp kitapları da Fransızcadır. Bernard, Bursa kaplıcaları konusunda, botanik konusunda ve ilk Osmanlı kodeksi olan Pharmacopée Militaire Ottomane'ı yayınlamıştır³⁵⁷. Bu dönemde ilk süreli yayınlar çıkmaya başlamıştır. 1849-51 arasında Gazette Médicale

³⁵⁴ Adnan Adivar, *A.g.e.*, s. 194-195.

Esin Kahya, *A.g.m.*, s. 700-706.

³⁵⁵ Emre Dölen, *A.g.e.*, s. 169.

³⁵⁶ Emre Dölen, *A.g.e.*, s. 168.

³⁵⁷ Esin Kahya, *A.g.m.*, s.

de Constantinople (Türkçesi ayrıca Vakâyi-i Tıbbiye adıyla yayınlanmıştır) ve 1857'de *Gazette Médicale d'Orient* yayınlanmıştır. Eğitimin Fransızca olarak sürdüğü dönemde, Hayrullah Efendi'nin *Makalât-ı Tıbbiyye'si* (1843) gibi bazı Türkçe kitaplar yayınlanmış olmasına karşın, Türkçe tıp kitaplarının yayınlanması 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'nin kurularak tıp eğitimin Türkçeleşmesinden sonra olmuştur. Bu dönemde Birgivizâde Mehmet Nuri Efendi, Beclard'dan yaptığı *Menafiün Nâs* (1872-74) adlı fizyoloji, Lücien Pénard'dan yaptığı *Rehnümâ-ı Kavâbil* adlı embriyoloji, J.A.Fort'dan yaptığı *İlm-i Emrâz-ı Cerrahiye* (1874) adlı çevirileri ve telif bir çalışması olan *Nüzhethül-Fühüm fi Tahlil es-Sümum* (1866) adlı zehirler ve panzehirler konusundaki eseriyle dikkati çekmektedir³⁵⁸. Bu yıllardan sonra Osmanlıca tıp yazınının Batı'daki gelişmeleri izlemesi daha da hızlanacaktır.

19. yüzyılda halk sağlığı ve bakteriyoloji konusundaki gelişmeleri de Osmanlı hekimlerinin oldukça yakından izlediği anlaşılmaktadır. İlk karantina uygulaması İstanbul'da 1831'deki kolera salgını sırasında İstinye koyu ve Rumeli Feneri yanındaki koy, gemiler için karantina mahalli olarak kullanılmıştır. 1837'de Abdülhak Molla başkanlığında Yüksek Karantina Meclisi (Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ) kurulur. 1839'da ilk karantina Kuleli Kışlası'nda açılır. Yüksek Karantina Meclisi 1840'ta uluslararası bir nitelik kazanarak, karantina nizamnamesi yayınlamıştır. 1862'de 81 yerleşmede karantina teşkilatı kurulmuş bulunuyordu³⁵⁹. Salgın hastalıkların yayılmasını karantina bir ölçüde yavaşlattıysa da daha yeterli mücadele dünyada bakteriyoloji konusundaki gelişmelerin oldukça kısa süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'na girmesiyle olmuştur.

Türkiye'nin mikrobiyoloji alanındaki gelişmeleri çok yakından izlediği anlaşılmaktadır. Pasteur'ün 1880'den sonra yaptığı araştırmalarla bulduğu kuduz aşısını insana uygulaması 1885'te gerçekleşmişti. Bu konuda Pasteur'ün Paris Tıp Akademisi'nde verdiği tebliğ aynı yıl İstanbul'da *Gazette Médicale d'Orient*'te yayınlanıyordu. Bu aşının Türkiye'de uygulanabilmesini sağlamak için Dr. Zoeros Paşa, Dr.Hüseyin Remzi Bey ve Baytar Hüseyin Hüsnü Bey'den kurulu bir heyet 1886'da Paris'e gidiyordu. Heyet Pasteur'e Padişah'ın Mecidiye Nişanı'nı ve kurulacak Pasteur Enstitüsü'ne 10.000 franklık katkısını götürüyordu. Heyet Pasteur Enstitüsü'nde ve ilgili yerlerde çalışarak yeni gelişmeleri öğrenmiştir. Dr. Zoeros paşa 1887'nin başında Dâülkelb Ameliyathanesi'ni kurarak kuduz aşısı üretimine başlamıştır. Bu doğudaki ilk kuduz

³⁵⁸ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1322-1324.

³⁵⁹ Ekrem Kadri Unat, "Türk Mikrobiyoloji Tarihinde önemli Bir Yıl: 1886", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 3, İstanbul, 1989, s. 34-36.

enstitüsüdür. Bu kuruluşta zamanla bakteriyoloji incelemeleri yapılmaya başlanmış “Dersaadet Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi” adını almıştır. 1888’de de Dr.Hüseyin Remzi Bey “Emrâz-ı Sâriye ve Şarboniyenin Vesâil-i Sirâyeti ve Usul-i Telkihiyesi” adıyla mikroplar hakkındaki bir kitabı Türkçeye çevirmiştir. Hüseyin Hüsnü Bey de Hüseyin Remzi Bey ile birlikte “Teftiş-i Lühum” adıyla et muayenesi konusunda Fransızcadan bir kitap çevirmiştir³⁶⁰. Ayrıca 1887’de Selanik’te Dr.Rıfat’ın (İnsel) da bakteriyolojik incelemeler yaptığı bilinmektedir.

Edward Jenner’in inekten sağlanan çiçek aşısı Şanizade ve Mustafa Behçet Efendi zamanında bilinmesine karşın, uygulanmasına Tanzimat’la birlikte başlanır. 1847’de Türkiye’de üretilirse de şiddetli reaksiyonlara sebep olması üzerine yeniden dışarıdan getirilir. 1872’de bir Aşı Enspektörlüğü kurulur. 1892’de de İstanbul’da bir çiçek aşısı hazırlama istasyonu “Telkih-i Cüderi Ameliyathanesi” açılır³⁶¹.

Koleranın etkeni ilk kez R.Koch tarafından 1883’te bulunmuş, daha sonra kolera aşısı gelişmiştir. 1893’te kolera deniz yoluyla İstanbul’a ulaştığında, iki Türk bakteriyologu Dr. Zühtü Nazif ve Dr. Rıfat Hüsameddin Bey birbirinden ayrı olarak bu salgının kolera salgını olduğunu kanıtlamışlardır. Bu salgın Bakteriyolojihane-i Şahane’nin açılmasına neden olmuştur. Türkiye’de kolera aşısı ilk kez Gülhane Hastanesi bakteriyologları Dr. Reşad Rıza ve Mustafa Hilmi beylerce üretilmiş ve Balkan Savaşı sırasında uygulanmıştır³⁶².

1882’de Robert Koch’un izole ettiği tüberküloz basili hakkında Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk yazılar Edwin Von Millinge’nce 1885’te, Selanikli Dr. Rıfat Bey’ce Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’nin yayın organında çıktı. İlk tüberkilin uygulaması 1910-13 arasında Dr. Osman Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Dr. Osman Nuri Bey’in geliştirdiği verem basillerinin bakterilerden ayrılmasına olanak veren bir teknikten Batı yazınında da söz edilmiştir³⁶³.

1897’de Çatalca’da salgın haline gelen sığır vebası için Dr. Nicolle ve Veteriner Adil Bey sığır vebası serumu hazırlamışlardır. 1901’de Mülkiye Baytar Mektebi içinde Bakteriyolojihane-i Baytari açılmıştır. Buradaki çalışmalar “Annalles L’Enstitute Pasteur”de yayınlanıyordu³⁶⁴.

Tifo aşısı ise ilk kez Gülhane bakteriyoloji hocası Dr. Mustafa Hilmi Bey tarafından Balkan Savaşı’nda uygulanmıştır. Bu uygulamanın birçok Avrupa

³⁶⁰ Nuran Yıldırım, *A.g.m.*, s. 1334.

³⁶¹ Nuran Yıldırım, *A.g.m.*, s. 1326.

³⁶² Nuran Yıldırım, *A.g.m.*, s. 1331.

³⁶³ Nuran Yıldırım, *A.g.m.*, s. 1337.

³⁶⁴ Nuran Yıldırım, *A.g.m.*, s. 1327.

ülkesinden önce olduğu bilinmektedir. I. Dünya Savaşı içinde Erzurum, Sivas ve Merzifon'da aşı laboratuvarları açılmıştır³⁶⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk tephirhaneler İstanbul'da 1893 kolera salgınında açıldıysa da salgın sonrasında kullanılmamışlardır. 1909'da tifüsün bitlerle bulaştığının keşfedilmesinden sonra, etüvle dezenfeksiyon yeniden önemli hale gelecektir. 1913'te Charles Nicole tifüs aşısını buldu. 1916'da Dr. Reşad Rıza Bey Türkiye'de tifüs aşısı hazırladı. I. Dünya Savaşı içinde askeri doktor Ahmet Fikri (Tüzer) bitleri imha için buğu fiçileri geliştirdi³⁶⁶.

19. yüzyılda temel bilimler alanındaki gelişmeler de büyük ölçüde sivil ve askeri teknolojinin girişi ve tıp alanındaki gelişmelere bağlı olmuştur. Bu alanlarda eğitimin temelini oluşturan temel bilimler de gelişmeye başlamıştır. Temel bilimlerin böyle bir pratik hedefe dönük olarak girmesi onların gelişmelerini sınırlamış ve araçsal düzeyde tutmuştur denilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda önce yüksek eğitimin daha sonra da orta öğretimin kurumsallaşması dolayısıyla temel bilim konusunda Batı'dan yapılan aktarmalar ve yazılan kitaplar da başlangıçta yüksek eğitim düzeyinde olmuştur. Daha sonraki yıllarda orta öğretim düzeyindeki kitaplar yazılmıştır.

• Matematik Alanındaki Gelişmeler

Matematik alanında gelişmeler Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'da ders veren Gelenbevi İsmail Efendi ile 18. yüzyılın sonunda başlamıştır. Gelenbevi medresede eski usulde yetişen matematikçiler ile modern matematikçiler arasında bir geçit oluşturmuştur. 1788/89'da yazdığı “Şerh-i Cedavilü'l Ensab” adlı risalesinde Logaritma tablolarının hazırlanışını ve kullanımını açıklamıştır. Bu risalenin hazırlanmasında bir Rum'dan edindiği bilgilerden yararlanmıştı. Daha sonra yayınlanan Adla-i Müsellesat ve Kitabü'l-Merasıd kitaplarında trigonometrik işlemler üzerinde durmuştur³⁶⁷.

Modern matematiğin gelişmesinde ikinci önemli adım Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un başhocalarından Kırımlı Hüseyin Rıfkı Efendi tarafından atılmıştır. Mühendishanede yirmi yıl kadar başhocalık yapmıştır. İngiliz Bonnycastle'ın 1789'da yayınladığı Eukleides'in “Elementler”ini 1798'de Usul-i Hendese adıyla çevirmiştir. Kitabın son bölümüne düzlemsel trigonometri konusunda eklentiler yapmıştır. Ayrıca Usul-i Hendese'de verilen teoremlerle yapılan problem çözümleri üzerine “İmtihanül Mühendisin ve Telhisül Eşkal” adlı bir alıştırma kitabını 1802/03'te yayınlamıştır. Hüseyin Rıfkı Efendi'nin öteki kitapları mühendishanenin başka hocalarının kitaplarında olduğu gibi

³⁶⁵ Nuran Yıldırım, *A.g.m.*, s. 1327.

³⁶⁶ Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 161.

³⁶⁷ Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 162.

fizik, atış problemleri ve bunların askeri pratik içindeki kullanışlarına dönüktür. Hüseyin Rıfkı Efendi'nin oğlu Emin Paşa Cambridge'de okumuş "Transformations" adlı bir bitirme tezi yazmıştır. Bu tezi "Tahavvülat" adıyla Türkçeye çevirdiyse de, bu eser yayınlanamamıştır. Harbiye'de hocalık ve ders nazırlığı yapan Emin Paşa, askeri idadilerin kurulmasını sağladıktan sonra, bu okullar için matematik kitapları hazırlamıştır. Mühendishanede Hüseyin Rıfkı Efendi'den sonra başhocalık yapmış olan Seyyid Ali Paşa konik kesitleri hakkında Kutu-ı Mahrukiyat adlı bir kitap ve ayrıca Ali Kuşçu'nun Risale-i Fethiye'sine Miratül-Alem adıyla bir şerh yazmıştır³⁶⁸.

Mühendishane başhocalarından İshak Efendi Batı'da gelişen temel bilimler girişinde bir dönüm noktası olmuştur. 1831-34 arasında yayınlanan dört ciltlik "Mecmua-i Ulum-ı Riyaziye" adlı derlemesi en önemli çalışmasıdır. Birinci cilt İlm-i Hesap (aritmetik), cebir, mukabele, usul-ı hendese (geometri ilkeleri); ikinci cilt müsellesat-ı müsteviye (düzlemsel trigonometri), ameliyat-ı hendesiye (geometri işlemleri), cebirin hendeseye tatbiki, mahrutiyyat (konikler), hesab-ı tamamî ve tefazuli (differansiyel ve integral hesap) konularına ayrılmıştır. Kitabın üç ve dördüncü ciltleri daha çok fizik ve kimya konularına ayrılmışsa da bu ciltlerde de ilm-i menazır (perspektif) ve müsellesat-ı küreviye (küresel trigonometri) gibi matematiğe ilişkin konular da yer almaktadır. Differansiyel ve integral hesap ve kürevi trigonometri konusunda Türkçe olarak yayınlanan ilk yazılar bu kitaptadır. Bu kitaplar bir süre sonra 1845'te Mısır'da Bulak Matbaası'nda tekrar basılmıştır³⁶⁹.

Yaşamının büyük kısmını Mısır'da geçirmiş olan İbrahim Ethem Paşa Andrien Marie Legendre'in 1794'te yayınlanmış bulunan *Eléments de Géometrie* adlı kitabını Türkçeye çevirmiştir. Yazıldığı dönemde temel kitaplardan biri haline gelen bu eser İbrahim Ethem Paşa tarafından serbest bir biçimde çevrilmiş, kitaba değişik konularda ekler yapmıştır. Bunlar arasında, irrasyonel köklü sayılar da bulunmaktadır³⁷⁰.

Tanzimat'tan sonra matematik alanında özgün denilebilecek çalışmalar yapan ilk önemli matematikçi Vidinli Tevfik Paşa olmuştur. Harbiye'de yetişen Tevfik Paşa 1835'te eğitim için İngiltere'ye gönderilen Tahir Paşa'nın öğrencisidir. Tevfik Paşa zaman zaman okullarda ders vermiş olmasına karşın esas olarak askeri ve sivil bürokrasinin üst kademelerinde yer almış, sefirlik, Ma-

³⁶⁸ Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 162.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *A.g.e.*, s. 163.

³⁶⁹ Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 163.

³⁷⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, Cilt 3, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara, 1978, s. 470-498.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 3, Meral Yayınları, İstanbul, 1975, s. 298-299.

liye ve Nafia Nazırlıkları yapmıştır. Matematik konusundaki çalışmaları büyük ölçüde kişisel ilgisinden kaynaklanmıştır. 1880-81'de İstanbul'da "Linear Algebra" adlı bir İngilizce kitap yayınlamıştır. "Hesab-ı Mesna" (Çiftler Hesabı) konusunda İngilizce yayınlanmış makaleleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Cebr-i Ala, Mihanik, Cebri Hattı adlı çeviri ve telif kitapları vardır. Tevfik Paşa'yı yakından tanımış olan, kendisi de iyi bir matematikçi olan Salih Zeki Bey, Vidinli Tevfik Paşa'nın döneminde dünya matematiğindeki gelişmeleri adeta günü gününe izlediğini anlatmaktadır³⁷¹.

Askeri okullardan gelmeyen ilk önemli matematikçi Salih Zeki Bey olmuştur. Salih Zeki Bey Darüşşafaka'dan yetişmiştir. Telgraf Nezareti'nde çalışırken Paris'e gönderilen Polyteknik Yüksek Okulu'nda elektrik mühendisliği eğitimi gören Salih Zeki Bey, Türkiye'ye döndükten sonra maarif alanında çalışmıştır. İlk eserleri daha çok orta öğretimde fizik ve matematik eğitiminin yaygınlaşması üzerinedir. Başta Henri Poincaré'nin eserleri olmak üzere bilim ve matematik felsefesine ilişkin çeviriler yapmıştır. 1913'te Darülfünun-ı Osmani'nin başına gelen Salih Zeki Bey'in orijinal çalışmaları matematik tarihine dönük olanlarıdır. Asâr-ı Bakiye adlı eserinde İslam matematikçilerinin katkılarını araştırmıştır. Bu eserin hesap ve trigonometriyi kapsayan birinci ve ikinci ciltleri 1913-14'te yayınlanmıştır. Ansiklopedik nitelikteki "Kamus-ı Riyaziyyat" adlı yapıtının birinci cildi 1898'de İstanbul'da yayınlanmış, öteki ciltleri yayınlamadan kalmıştır. 1919'da yayınlanan "Hesab-ı İhtimalat" kitabı dönemine göre iyi bir derlemedir³⁷².

Daha önce 1884'te Numune-i Terakki adlı özel okulu kurduğunu gördüğümüz, 1919'da Darülfünun'da yapılan düzenlemede yeni kurulan Nazariye-i Adâd (Sayılar Kuramı) kürsüsüne atanan Mehmet Nadir Bey de bazı problem çözümlerini "L'intermédiaire des Mathématiciens" dergisinde yayınlatabilmiş bir matematikçidir³⁷³. Mehmed Nadir Bey Mekteb-i Bahriye'den yetişmiş, bir süre Londra'da bulunmuş, o sırada bazı gece kurslarına devam etmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda matematiğin gelişimini özetlemek gerekirse, bu dönemdeki gelişim başka alanlarda yetişmiş kişilerin bu alana ilgi duymalarına bağlı olmuştur denilebilir. Bu çabalar ancak toplumun sınırlı bir kesimine matematikteki gelişmelerin araçsal düzeyde aktarımına olanak vermiştir.

³⁷¹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *A.g.e.*, s. 288-289.

Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 164.

³⁷² Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 164.

Osman Ergin, *A.g.e.*, s. 814-831.

³⁷³ Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 178.

• Fizik Alanındaki Gelişmeler

Fiziğin gelişimi de matematiğe benzer olmuştur. Fizik (Hikmet-i Tabiiye) alanına giren bazı konuların ilk kez mühendishanelerde okutulduğu söylenebilir. Askeri amaçlı bu okullarda, atışların düzenlenmesi ve askeri amaçlı yapıların yapılması fiziğin bir dalı olan mekaniğin okutulmasını gerektiriyordu. 1795'te düzenlenen Mühendishane-i Berri-i Hümayun Kanunnamesinde "hikmet" okutulacağına belirtilmesine karşın ders programında ayrıca bir hikmet dersine rastlanmamaktadır. Hikmet dersinin bu adla ilk okutulduğu okul 1827'de kurulan Tıbhane olmuştur³⁷⁴.

Mühendishane'nin ilk başhocalarından Kırımlı Hüseyin Rıfkı Efendi'nin askeri mühendisler için bir elkitabı niteliğinde hazırladığı 18. yüzyılın son ya da 19. yüzyılın ilk yıllarında yayınladığı tahmin edilen "Mecmuatül Mühendisin" adlı kitapta Galileo'nun mekanik konusundaki çalışmaları düzenli olarak aktarılır. Serbest düşme, mermilerin hareketi (eğik atış) incelenir. Ama hikmeti tabiiye kitaplarında bu konuya açıkca yer veren İshak Hoca'dır. Mecmua-i Ulum-ı Riyaziye'nin üçüncü cildi, hikmet-i tabiiye'ye (fizik) ayrılmıştır. Bu kitapta önce cisim-madde-mekân kavramları tanıtılmakta, daha sonraki bölümlerde katı cisimlerin mekaniği (Ecsam-ı camidenin cerr-i eskalleri), sıvıların mekaniği (Ecsam-ı seyyalenin cerr-i eskalleri) ve gazların mekaniği (Ecsam-ı havaıyyenin cerr-i eskalleri) verilmektedir. İshak Hoca'nın bu kitabında Etienne Bézout'un 1798'de yayınlanan "Cours de Mathématiques à l'Usage du Corps de l'Artillerie" adlı kitabından yararlandığı anlaşılmaktadır³⁷⁵.

1835'te Paris'e madencilik okuluna eğitime gönderilen Derviş Paşa Türkiye'ye dönünce 1838-40 arasında önce Mekteb-i Tıbbiye, daha sonraki yıllarda da Harbiye'de fizik dersleri vermiştir. Değişik idari görevlerde bulunan Paşa 1863'te açılan Darülfünun'da fizik ve elektrik konusunda verdiği konferansları 1864/65'te "Usul-ı Hikmet-i Tabiiye" adıyla iki ciltte toplamıştır³⁷⁶. 1869'da Darülfünun ikinci kez açıldığında Hoca Tahsin Efendi "Hararetle Hareketin Teadül-i Kimyeviyesi" konusunda ders vermiş, daha sonra hikmet-i tabiiye dersleri Aziz Efendi tarafından okutulmuştur.

Tıbbiye'de fizik dersleri veren Antranik (Kırkciyan) Paşa'nın Ganot'un "Traité élémentaire de Physique" kitabının çevirisi 1876'da "İlm-i Hikmet-i Tabiiye" adıyla yayınlandı³⁷⁷. 19. yüzyılın sonunda yayınlanan Ali Sedat'ın "Kavaid-i Tahavvülât fi Harekât-ı Zerrat"ı bir termodinamik kitabıdır. Dö-

³⁷⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *A.g.e.*, s. 59.

³⁷⁵ *Ana Britannica*, Cilt 7, s. 176.

³⁷⁶ Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 179.

³⁷⁷ Necati Öner, "Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet, Ali Sedat", *Erdem*, Cilt 2, Sayı 6, Eylül 1986, s. 769.

neminde Batı'da olan gelişmeleri Ali Sedat'ın yakından izlediği görülmektedir³⁷⁸.

Bir temel bilim alanı olarak fiziğin okutulması için 1908'den sonra Darülfünun'daki yeniden düzenlemeleri beklemek gerekecektir. Bu tarihten sonra Fen Şubesi Ulum-ı Riyaziye kısmında, Hikmet, Hikmet-i Riyaziye, Mihanik dersleri, Ulum-ı Tabiiye kısmında iki yıl süreyle Tecrübi Hikmet (deneysel fizik) okutulmuştur. Bu derslerin önemli bir bölümü Salih Zeki Bey tarafından verilmiştir. Salih Zeki Bey'in "Mebhas-ı Elektrik-i Mıknatısı", "Mebhas-ı Hareket-i Harekiyye", "Mebhas-ı Cazibe-i Umumiye", "Mebhas-ı Elektrikiyyet ve Siariyyet" adlı eserleri vardır³⁷⁹.

• Astronomi Alanındaki Gelişmeler

Astronomi konusundaki gelişmeler de matematik ve fizikteki gelişmelere benzer bir çizgi izlemiştir. Daha önce de değindiğimiz üzere 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı yazarları Kopernik sisteminden söz etmiş olmalarına karşın, bu sistem Osmanlı pratiğine yansınamıyordu. Münecimbaşıların her yıl padişaha sundukları takvimler Uluğ Bey tarafından yapılan tablolara göre hazırlanıyordu. Bu takvimlerde ay ve güneş tutulması hesaplarında bir saatten fazla fark çıkıyordu. İlk kez 1800/01'den itibaren Cassini'nin yöntem ve çizelgeleri kullanılmaya başlandı³⁸⁰. Ama 19. yüzyıl başında Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da "İlm-i Heyet" okutan Hüseyin Rıfkı Efendi'nin basılan ders notlarında hâlâ Batlamyus sistemi ağırlık taşıyordu. Oysa İshak Hoca Mecmua-i Ulum-ı Riyaziye'sinin dördüncü cildinde astronomiye ayırdığı 235 sayfalık uzun bölümde Batlamyus, Tycho Brahe ve Kopernik sistemlerinin ayrıntılı bir karşılaştırmasını teknik bir düzeyde yapıyor ve güneş merkezli bu sistemin fizik kanunlarına ve astronomi gözlemlerine uyduğunu belirtiyordu³⁸¹.

Münecimbaşılar 1832/33'ten itibaren yılın gök olaylarına ilişkin takvimleri Lalande'nin yöntem ve çizelgelerini kullanarak hesaplamaya başlamışlardı. 1850'de Franz Joseph'in Abdülmecid'e büyük bir gözlem dürbünü hediye ettiği, bunun da Mekteb-i Harbiye'ye verildiği bilinmektedir. Bunun gözlem yapmakta kullanılıp kullanılmadığını ise bilmiyoruz.

1869/70'te ikinci kez Darülfünun açılarak konferanslar verilmeye başlandığında programda "Heyet-i Cedide" adıyla yeni astronomi yer almıştır. Bu konferanslar o zaman Mekteb-i Harbiye'de kaymakam bulunan Vidinli Tefik

³⁷⁸ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *A.g.e.*, Cilt 3, s. 288.

³⁷⁹ Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 165.

³⁸⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, *A.g.e.*, s. 85-88.

³⁸¹ *Ana Britannica*, Cilt 9, s. 588.

Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 166-168.

Paşa tarafından verilmiştir. 1900'de Abdülhamid döneminde yeniden açılan Darülfünun'un programında astronomi bulunmuyordu. Darülfünun'da astronomi dersleri 1912'den sonra okutulmaya başlanacaktır. Bu dersler önce medreseden, sonra da Darülfünun'dan yetişmiş Fatin Gökmen tarafından verilmiştir. 1867/68'de Parmakkapı'daki handa açılan Rasathane-i Amire meteoroloji gözlemleri yapmak için kurulmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Maçka kışlasının karşısındaki bir binaya taşınan rasathanenin içindeki aletler, 31 Mart olayları sırasında tahrip edilmiştir. Tahrip edilen aletlerden bu gözlemevinde bir olasılıkla Salih Zeki Bey döneminde rasathanede bazı astronomi gözlemlerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1910'da gözlemevinin yeniden kurulması görevi Fatin (Gökmen) Bey'e verildi. 1911'de Kandilli'de kurulan meteoroloji gözlemevinde, astronomik gözlemler yapmak için savaş içinde olunmasına karşın, 1918'de C.Zeiss firmasına bir dürbün ısmarlanmışsa da, bu dürbünlerin teslimi Cumhuriyet döneminde yapılacak, gözlemler de o zaman başlayacaktır³⁸².

• Kimya Alanındaki Gelişmeler

Kimyanın girişi de öteki doğa bilimleri gibi mühendislik ve tıp eğitiminin kurumsallaşmasına paralel olmuştur. Gerek Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, gerek Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da doğrudan kimya dersine rastlanmamaktadır. Ama bu okullarda dökümcülük anlatılırken bazı metalürjik bilgiler verildiği düşünülebilir. Mühendishane başhocası İshak Efendi'nin 1843'te yayınladığı Mecmua-i Ulum-ı Riyaziye'nin dördüncü cildinde kimyaya da yer verilmiştir. İshak Efendi'nin bu yazıdaki kimya anlayışı 18. yüzyıl sonundaki kimyayı cisimlerin analizi ve sentezi olarak gören Lavosier'in anlayışı doğrultusunda idi. Lavosier sonrasındaki gelişmelerin etkisi ise görülmüyordu. Bu yazıya Lavosier'in "Traité Élémentaire de Chimie" adlı eserinin birinci bölümünün kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır³⁸³. Hoca İshak Efendi'nin Usul-i İsağa adlı top dökümcülüğüne ilişkin eseri de metalürji alanındaki ilk önemli eserlerinden biri sayılır.

Kimyanın girişinin ikinci kanalı ise tıp eğitimi olmuştur. Hekimbaşı Behçet Efendi'nin 1803'te yayınlanan fizyoloji kitabında kimyaya ilişkin pek çok bilgi vardır. Bu kitaptan, Türkçede kimya terimlerinin gelişmeye başladığı anlaşılmıştır. 1827'de eğitime başlayan Tıphane'nin programında kimya dersi vardır. Bu okulun programı içinde kimyanın daha önemli yer tutması, Galatasaray'a nakledilerek yeniden düzenlenmesinden sonra olacaktır. Bu okulda 1839-44 arasında kimya dersleri Derviş Efendi (Paşa) tarafından verilmiştir. Derviş

³⁸² Ekmeleddin İhsanoğlu, *A.g.e.*, s. 67-71.

³⁸³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1985, s. 3-29.
Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 180-186.

Paşa'nın isteği doğrultusunda 1844'te her türlü kimyevi tahlil yapacak bir kimyahaneye kurulmuştur.

Harbiye'de 1867'ye doğru okutulan fen dersleri arasında "İlm-i hal ve terki-i ecssam" adıyla kimya da bulunuyordu. Harbiye'nin kimya hocası Derviş Paşa'dır. Derviş Paşa'nın 1848'de yayınlanan "Usul-ı Kimya" adlı kitabı tek başına basılan ilk kimya kitabıdır. İnorganik kimya konularının ele alındığı bu kitap 20 yıl tüm okullarda kullanılan tek kimya kitabı olmuştur.

Hoca İshak Efendi'nin öğrencilerinden Bostanizade Mustafa Bey'in 1850'de İstanbul'da yayınlanan "Alât-ı Kimyeviye Risalesi" ilk laboratuvar kitabı olması ve kullanılan terimler açısından önemlidir.

Buraya kadar sözünü ettiğimiz kimyacılar mühendishaneden yetişmiştir. Tıbbiye'de yetişenlerden Kırımlı Aziz Bey'in ilk ciddi 1868'de, ikinci cildi 1871'de yayınlanan "Kimyâ-i Tıbbi" adlı kitabı o tarihe değin Osmanlılarda yazılan en geniş organik kimya kitabıdır. Bu kitabın büyük ölçüde Würtz'den esinlendiği anlaşılmaktadır. Aziz Bey, Derviş Paşa'nın aksine kimya sembollerinde Latin harfleri yerine Osmanlı harflerinin kullanılmasını savunmaktadır. Aziz Bey gibi Tıbbiye'den yetişen Mehmet Nuri Birgivi de 1868'de "Nüzheth-ül Fühüm fi Tahlil is-Sünüm" adıyla ilk Türkçe toksiyoloji kimyasına ilişkin kitabı yayınladı. Bu Türkçe tıp kimyası kitaplarının yayınlanması Tıbbiye'de eğitimin Türkçeleşmesiyle yakından ilişkilidir.

Tıbbiye'de 1844'te kimya hocalığına Fransa'dan getirilen Antoine Calleja (Kalya Bey) 47 yıl hocalık yapmıştır. Kalya Bey'in öğrencilerinden olan, sonra onun yerine hoca atanmış olan Vasil Nazım, Kalya Bey'in yazdığı iki ciltlik kitabı 1883'te "İlm-i Kimya-i Gayriuzvi-i Tıbbi" adıyla çevirerek yayınlamıştır.

Tıbbiye'de organik kimya dersleri 1860'lardan sonra Giorgio Della Suda (Kimyager Faik Bey) tarafından verilmiştir. Faik Bey'in ders notları öğrencilerince "Tıbbi Organik Kimya" adıyla çoğaltılarak yayınlanmıştır. Harbiye'nin kimya hocalarından Filvri'nin 1874'te Kimya-i Askeri" adıyla çevrilen üç ciltlik kitabına ek olarak, 1875'te basılan "Kimya-i Uzvi" kitabının ilk Türkçe organik kimya kitabı olduğu söylenmektedir.

1880'lerin ikinci yarısından sonra yurt dışında kimya eğitimi gören öğrencilerin ilk kimya doktoralarını yaptıkları görülmektedir. Halil Edhem (Eldem) 1885'te Bern'de "Cıva Amonyum Klorürün Reaksiyonları Üzerine Araştırmalar", Mehmet Arif Bey 1891'de Almanya'da Friedrich-Halle Wittenberg Üniversitesi'nde "Dimetilakril Asidinin Bazı Türevleri Üzerine" konularında doktoralarını almışlardır.

1890'lardan sonra ders kitabı işlevi gören genel kitapların yanı sıra, özel alanlarda da kitaplar ortaya çıkmıştır. Fransa'da Armand Gauthier'in yanın-

da çalışmış olan hekim yüzbaşı Ali Rıza Bey Tıbbiye’de Kimya-i Tahlili ve Hayati (analitik kimya ve biyokimya) hocalığı yaparken, Afyonkarahisar maden sularının analizini gerçekleştirecektir. Türkiye’de ilk kez stereo-kimyadan söz edecektir. 1901’de “Kimya-i Uzvi” adıyla bir organik kimya kitabı yayınlayacaktır. Halkalı Ziraat Mektebi Alisi’nde Kimya-yı Umumi ve Tahlili ve Ziraai muallimliği yapan Mehmet Arif Bey, 1897’de “Kemmi ve Keyfi Kimya-i Tahlili” adıyla kantitatif ve kalitatif analitik kimya konusunda ilk telif kitabı yazmıştır. 1893’te Hamdi Bin Aziz Fransızcadan “Suların Tahlilat-ı Bakteriyolojisi, Usul-i Amelisi” adlı eserini çevirmiştir. 1898’de ilk kez “Sunî Gübre”nin bileşimi ve kullanılışı konusunda bir kitap yayınlanacaktır.

Darülfünun ikinci kez kurulduğunda, 1870’lerde kimya derslerini Kırımlı Aziz Bey ve Bongoski Efendi veriyordu. 1900’de Darülfünun-u Şahane yeniden açıldığında “Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesinde”, “Kimya-i Uzvi”, “Kimya-i Gayri Uzvi” ve “Kimya-i Hayati” dersleri veriliyordu. Darülfünun’da kimya konusundaki önemli atılım 1915 sonrasında Almanya’dan Arndt, Hoesh ve Fester’in gelmesiyle olmuştur. Bunların yanına verilen Avrupa’da eğitim görmüş bulunan Fazlı Faik (Yegül), Mahir, Ömer Şevket (Öncel) ve Suzi beyler ile Almanya’dan gelen hocalar “Kimya-i Gayri Uzvi” ve “Kimya-i Sinai Darülmessaîsi” adıyla bir enstitü oluştururlar ve 1917’de üniversitede kimya öğretimi ayrı bir uzmanlık haline gelir ve ayrıca kimya diploması verilmeye başlanır.

1917’de Alman hocalardan Arndt’ın “Kimya-i Gayri Uzvide İlk Tatbikat” ve Fester’in “Sinai Kimya” kitapları çevrilir. Gene bu hocaların istekleri üzerine 1916’da Suzi Osman Bey, Heinrich Blitz’den “Ecsam-ı Gayr-i Uzviyyenin Tahlil-i Tavsifisi”ni, Fazlı Faik Bey Stock ve Stahler’den “Tahlil-i Mikdari Tatbikatı”nı çevirirler³⁸⁴.

• Zoolojinin Gelişmesi

Doğa bilimlerinden zoolojinin girişi de büyük ölçüde tıp ve veterinerlik eğitimindeki gelişmelere bağlı olmuştur. 1827’de Tıphane’nin açılmasıyla birlikte zooloji dersleri İstefenaki Karateodori Efendi tarafından okutulmaya başlanmıştır. Ama Türkçe çeviri ya da telif zooloji kitaplarının ortaya çıkışı 1870’lerin ortalarına rastlamaktadır. Bu alandaki ilk telif kitabı yazan Macarlı Abdullah Bey’dir. Asıl adı “Karl Edward Hamerschmidt”tir. Viyana’da özgün araştırmalar yaparken 1848 devrimine katılan Abdullah Bey, devrimin bastırılması üzerine Osmanlı İmparatorluğu’na sığınmış, askeri tıbbiyede “İlm-i Hayvanat” dersleri vermiştir. 1870’te askeri tıbbiyede öğrencilere ve halka

³⁸⁴ Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 173-174.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Cilt 1, s. 30-31.

açık ilk doğa bilimleri müzesini kurdu. Macarlı Abdullah Bey'in Fransızca olarak yazdığı zooloji kitabı ölümünden iki yıl sonra muavini Ali Raşit Bey tarafından çevrilerek Fenn-i Hayvanat-ı Tıbbiye adıyla 1876'da yayınlanmıştır. Bu kitap, dönemindeki ve dünyadaki gelişmeleri büyük ölçüde yansıtıyordu.

Aynı yıllarda gene askeri ve mülki tıbbiyelerde zooloji hocalığı yapan Hüseyin Remzi Bey önemli çeviriler yapıyordu. 1873'te Fransız doğa bilimcisi Richard'ın Georges Cuvier'in görüşlerine göre yazılmış kitabını "İlm-i Hayvanat" adıyla çevirdi. 1876'da da Bouguillon'un Lamarckçı görüşlerle yazılmış kitabını da "Tarih-i Tabii-i Tıbbi, Kısım-ı Evvel: İlm-i Hayvanat" adıyla çevirmiştir. 1880'de genişletilmiş ikinci baskısını yayınladı. Hüseyin Remzi Bey'in 1893'te basılan "İlm-i Hayvanat-ı Tıbbiye" adlı üç ciltlik yapıtında kendi araştırma bulgularına ve gözlemlerine de yer veriyordu. Hüseyin Remzi Bey'in yetiştirdiği Hulusi Raşit Bey'in bir derlemesi olan "İlm-i Hayvanat-ı Tıbbi" kitabı 1902'de yayınlanmıştır.

Askeri ve mülki baytar mekteplerinde hocalık yapan ve daha sonra da Darülfünun zooloji müderrisi olan İsmail Hakkı (Çelebi) Bey'in üç ciltlik "Fenn-i İhtıa" (zootekni) kitabı 1906'da, üç ciltlik "İlm-i Hayvanat-ı Tıbbiye ve Ziraiye" adlı kitabı 1912-13'te yayınlanmıştır. Bu son kitap, hocası olan A. Ralliet'in aynı nitelikteki kitabının bazı eklerle genişletilmiş bir biçimidir. İsmail Hakkı Bey 1914'te "İlm-i Tufeyliyatta Tatbikat-ı Hurdebini" (parazitolojide mikroskop uygulaması) adlı bir kitap yayınlamıştır. İsmail Hakkı Bey'in kendi araştırmalarının bazılarını yabancı dergilerde de yayınladığı anlaşılmaktadır.

Şam Tıbbiyesi'nde zooloji hocası iken, 1919'dan sonra Darülfünun'da hocalık yapan Ali Vehbi (Türküstün) Bey 1917'de "Mebadi-i Tasnif-i Hayvanat" adıyla hayvanların sınıflandırılmasına giriş konusunda, 1918'de "Mebadi-i Fenn-i Rüşeym" adıyla embriyolojiye giriş kitapları yayınlamıştır. "İlm-i Hayvanat" adlı bir kitabı da basılamamıştır. Deneye ve gözleme dayalı bazı çalışmalarını yabancı bilimsel dergilerde yayınlamıştır³⁸⁵.

• Botanik Dalının Gelişmesi

Botanik dalının gelişmesi de zoolojiye benzer yolları izlemiştir. 1827'de Tıphane'nin açılmasıyla botanik dersi okutulmaya başlamıştır. 1839'da tıp eğitimi yeniden düzenlendiğinde Viyana'dan getirtilen Dr. Charles Ambroise Bernard, Galatasaray'da bir botanik bahçesi kurdurmuş ve 1842'de İstanbul'da yayınlanan "Elements de Botanique" adlı kitabı yazmıştır. İlk Türkçe botanik kitapları tıbbiyelerde eğitimin Türkçeleşmesinden sonra yazılmıştır. Askeri ve sivil tıbbiyelerde uzun yıllar ilm-i nebatat dersi veren Mehmet Ali Paşa, 1869'da Fransız botanikçileri Cauvet, Richard ve Bougnon'un eserlerinden

³⁸⁵ Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 175-178.

kısmen çeviri, kısmen derleme niteliğinde iki ciltlik “İlm-i Nebatat-ı Tıbbiye” kitabını yayınlamıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Demirkapı’dayken okulun bahçesinde bir botanik bahçesi kurmuştur. Mehmet Arif Paşa 1897/98’de Ca-uvet’den “İlm-i Nebatat” adıyla gene aynı yazardan 1902/03’te “Kitabül Nebatat” adıyla kitaplar çevirerek yayınlatmıştır.

Bu yıllar aynı zamanda yabancı araştırmacıların Ortadoğu florası üzerinde kapsamlı çalışmalar yaptığı yıllar olmuştur. Bunlardan en önemlisi Edmond Boissier’in 1867-85 arasında yayınlanan beş ciltlik “Flora Orientalis”dir (Doğu Florası). Boissier Cenevre’de Türkiye bitkilerini kapsayan geniş bir herbar-yum oluşturmuştur.

Mehmet Ali Paşa’nın yanında yetişen Esad Şerafeddin Bey, 1909’da Darülfünun’a Nebatat dersi konulunca, burada da müderrislik yapmaya başlayacaktır. Esad Şerafeddin Bey ilk kez bitkilerin Türkçe adlarının derlenmesini sağlamıştır. Çalışmaları daha çok ders notları halinde taşbasması olarak yayınlanmış, çoğu kez de yarım kalmıştır. 1912’de yayınlanan “Nebatat-ı Saydelaniye” adlı tıbbi bitkiler kitabı en önemli yapıtlarından biridir.

Eczacı ve dişi okulları nebatat muallimi olan Şerafettin Tefvik Bey, bir botanik laboratuvarı kurmuş ve 1910’da “İlm-i Nebatat-ı Tıbbi-den Mebhas-ı Tasnif-i Nebatat” adıyla bitkilerin sınıflandırılması konusunda bir ders kitabı yayınlamıştır. 1915’te Darülmualimin ve Darülfünun’da mikroskopi muallimliği yapan Mehmet Niyazi’nin “Fenn-i Hurdebin, Usul-i Ameliye ve Tatbikatı” İstanbul’da basılmıştır. Bu kitapta mikroskop kullanımının anlatılmasının yanı sıra, bitki anatomisi ve drogaların anatomik yapıları inceleniyordu.

Bu dönemde botanikte olan bilimsel gelişmeleri tamamlamak için bir Katolik Ermeni olan George Vincent Aznavour’un çalışmalarından söz etmek gerekir. Aznavour 1885 sonrasında bir amatör olarak sistematik gezilerle İstanbul florasını incelemeye başlamış, kısa sürede zengin bir herbaryum ve kitaplık kurmuş, daha sonra çalışmalarını İstanbul dışına taşımıştır. 1897-1918 arasında yabancı ülkelerde yayınladığı 19 bilimsel makaleyle bilim dünyasına 93 yeni bitki kazandırmıştır³⁸⁶.

• Jeoloji Dalının Gelişmesi

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na giren doğa bilimlerinden biri de Jeoloji olmuştur. Jeoloji de ilk kez mühendishane ve tıphanelerde okutulduysa da, bu alanın önem kazanması 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa kapita-

³⁸⁶ Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 187-190.
Ana Britannica, Cilt 1, s. 17-18.

lizminin kapital ihracı aşamasına gelmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle altyapı konusunda sivil mühendislik yatırımlarının başlamasıyla yakından ilişkilidir. Bu bir yandan Osmanlı okullarında jeolojinin önem kazanmasına neden olmuş, öte yandan emperyalist denetim kurmak isteyen Batı güçlerinin bilim adamlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun jeoloji üzerine çalışma yapmalarını sağlamıştır.

Birçok doğa bilimi konusunda olduğu gibi jeolojiye ilişkin yayınlanmış ilk bilgiler Hoca İshak Efendi'nin "Mecmua-i Ulum-i Riyaziye" adlı kitabında bulunmaktadır. Tıbbiye'de ilk jeoloji derslerini veren Macarlı Abdullah Bey olmuştur. Abdullah Bey 1860'lardan sonra çalışmalarını İstanbul çevresi jeolojisine yoğunlaştırmıştır. Devon dönemi araziden topladığı 1.200 üzerindeki fosili 1867 Paris Uluslararası Fuarı'nda sergiledi. Paris Doğa Bilimleri Müzesi'ne armağan edilen bu koleksiyon üzerinde inceleme yapan Verneuil'in tanımladığı yeni bir trilobit türü "Cryphaeus Abdullahi" olarak adlandırılmıştır. Abdullah Bey'in Avrupa'da değişik bilimsel dergilerde çalışmaları yayınlanmıştır. Abdullah Bey'in Fransızca okuttuğu dersler için yazdığı kitap, ölümünden sonra İbrahim Lütfi Paşa tarafından çevrilerek 1875'te "İlmü'l-Arz ve'l Maadin" başlığıyla yayınlanmıştır.

Türkçe yayınlanan ilk jeoloji kitabı 1852/53'te Encümeni Daniş üyelerinden Rusçuklu Seyyid Ali Fethi Efendi'nin "Kürre-i Arzın Evvel ve Ahirinden ve Bircümle Mevadd-ı Dahiliye ve Hariciyesinden Bahsü Beyan Eden İlm-i Tabakatül-Arz" adlı kitabıdır. Ali Fethi Efendi, Fransızcadan Arapçaya aktarılan bu kitabı, Arapçadan Türkçeye çevirmiştir. Türkiye'nin ilk maden mühendisi olan İbrahim Ethem Paşa 1862'de Mecmua-i Fünun'da "Medhal-i İlm-i Jeoloji ve İlm-i Maadin" konusunda bir dizi makale yayınlamıştır. İbrahim Ethem Paşa oğlu Halil Edhem (Eldem) Bey'i kimya ve maden mühendisliği eğitimi için Bern Üniversitesi'ne ve Viyana Politeknik Yüksek Okulu'na göndermiştir. Daha önce gördüğümüz üzere bir kimya doktorası yaparak 1885'te Türkiye'ye döndükten sonra değişik okullarda, kimya, maadin ve tabakatü'l arz dersleri Avusturya jeoloji okulundan Hochstetter ile F. Toula'nın yapıtlarından yararlanarak "İlm-i Maadin ve Tabakatü'l-Arz" kitabını yayınlamıştır. 1901/02'de Darülfünun tabakatü'l-arz muallimi olan Halil Ethem Bey aynı yıl Hochstetter ile Bisching'in jeoloji kitabını çevirerek "Muhtasar İlm-i Tabakatü'l-Arz" adıyla İstanbul'da bastırmıştır. 1894'te İstanbul'a gelen hocası F. Toula ile yapılan araştırmalarda bulunan bazı fosillere Rhynchonella Ethemi, Acrocordiceras Halili adı verilmiştir.

Darülfünun'da 1909'da programa İlm-i Arz ve Maadin (jeoloji ve mineroji) dersi konulmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında yapılan üniversite reformu sırasında Walther Renck gelmiş, Arziyat Darülmesaiisi'ni (Jeoloji Enstitüsü)

kurduktan sonra, yardımcısı Hamit Nafiz Pamir Bey'le İstanbul Boğazı çevresinde Bursa, Kütahya ve Batı Toroslar'da incelemeler yapmıştır. Bu gezilerin bulguları Fen Fakültesi Mecmuası'nda makaleler halinde ve kitap olarak yayınlanmıştır³⁸⁷.

• Coğrafya Alanındaki Gelişmeler

Daha önceki dönemleri incelerken de gördüğümüz üzere coğrafya, Osmanlı yöneticilerinin sürekli olarak ilgisini çeken bir bilim alanı olmuştur. 18. yüzyıl sonunda açılan müendishanelerde, harbiyede, mülkiyede ve Tanzimat sonrasında gelişen orta eğitim kurumlarının programlarında coğrafyaya yer verilmiştir.

Mühendishanede 1797'de Barolet adlı bir Fransız coğrafya ve harita hocasının bulunduğu bilinmektedir. Londra Sefareti katiplerinden Mehmet Raif Efendi'nin yazdığı "İcaletü'l Coğrafiyye" kitabının arkasına Cedid Atlas Tercümesi eklenerek, 1803/04'te yayınlanmış ve uzun süre eğitimde kullanılmıştır. Mühendishane başhoca Hüseyin Rıfkı Efendi'nin 1830/31'de basılan "El-Medhal fi'c Coğrafya" kitabı da uzun yıllar ders kitabı olarak kullanılmıştır. 1856'da Mustafa Enveri'nin Coğrafya Kitabı ve Coğrafya Risalesi yayınlandı.

Coğrafya kitaplarının özellikle de Osmanlı Coğrafyasının yazılabilmesi büyük ölçüde sistemli bilgi toplanmasına, istatistiklerin yayınlanabilmesine bağlıdır. 1846'dan itibaren Reşit Paşa'nın bir fikri olarak Devlet Salnameleri yayınlanmaya başladı. Bunu değişik nezaret ve vilayetlerin salnameleri izledi. İlk vilayet salnameleri 1869'dan itibaren yayınlandı. Bu yıllıkların yayınlanması sonrasında Osmanlı coğrafyasına ilişkin yapıtlarda bir artış olmuştur.

1869/70'te Kolağası Ahmet Muhtar (Paşa) askeri idadiler için Fenn-i Coğrafya, 1871'de Sami Paşazade Abdülhalim'in Beyan-i Nakş-i Cihan ile Hamdi Bey'in "Usul-ü Coğrafya-i Tabii", 1872'de Binbaşı Ahmet Cevat'ın "Malûmat-ül Kâfiye fi Memalik-i Osmaniye" adlı kitapları yayınlandı. 1875'te Paris'te toplanan coğrafya kongresinde Türkiye'den Şakir Efendi başkanlığında içinde Mehmet Hulusi ve Synvet adlı bir yabancı uzmanın bulunduğu heyet katılmış, bu kongre dolayısıyla düzenlenen sergiye katılan Osmanlı haritaları 8 ödül almıştır.

³⁸⁷ Sırrı Erinç, *Elli Yılda Coğrafya*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Yayınları, No. 11, Ankara, 1973, s. 1-14.

Danyal Bediz, "XIX. Asırda Türkiye'nin Coğrafya Sahasındaki Büyük Hamlesi ve Milletler Arası Bir Yarışmada Türk Başarısının 90. Yıldönümü", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 1966, s. 17-25.

Emre Dölen, *A.g.m.*, s. 191-193.

İ. Hakkı Akyol, "Son Yarımda Türkiye'de Coğrafya" *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, 1943, s. 3-16.

İ. Hakkı Akyol, "Son Yarımda Türkiye'de Coğrafya" *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, 1943, s. 121-136.

1890'lara doğru daha uzmanlaşmış alanlarda coğrafya kitapları yazılmaya başlamıştır. Bunlar arasında 1885'te Abdurrahman Şeref Bey'in idadiler için yazdığı iki ciltlik "Coğrafya-i Umumi"si, bunun Osmanlı ülkelerine ilişkin olan ayrı bir cilt halinde Kaymakam Ali Tevfik Bey tarafından yazılan "Memalik-i Osmaniye Coğrafyası", 1883'te J.Geikie'den Ömer Suphi Bey'in çevirdiği "Coğrafya-i Hikemi" (Fiziksel Coğrafya), 1887/88'de Binbaşı Hüseyin Bey tarafından yazılan "Memalik-i Osmaniye Ziraat Coğrafyası", 1890'da Hasan Fehmi'nin yazdığı "Sanayi ve Ticaret Coğrafyası", 1896/97'de Mehmet Hikmet'in yazdığı "Coğrafya-i Umrani" (Ekonomik Coğrafya) sayılabilir.

Bu dönemin coğrafya alanındaki önemli bir başka faaliyeti coğrafya sözlüklerinin yayınlanması olmuştur. Bunlar 1881/82'de yayınlanan Ahmet Rıfat Efendi'nin yedi ciltlik "Lügat-ı Tarihiye ve Coğrafya"sı, 1889-99 arasında yayınlanan Şemsettin Sami Bey'in ünlü "Kamusü'l Alâm"i ve Kolağası Ali Cevat Bey'in 1891/92'de yayınlanan üç ciltlik "Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati" sayılabilir.

Coğrafya konusundaki bu yayınlara karşın coğrafya betimsel olmaktan kurtulamamış, ister mevzii ister sistematik coğrafyada olsun olgular arasında ilişkiler kuran açıklayıcı bir nitelik kazanamamıştır.

Bilimsel coğrafyanın gelilememiş olmasında, bu dönemde Paul Vidal de la Blache'ın Fransa'da coğrafyada bir atılımı henüz başlatmamış olması da etkili olmuştur. Türkiye daha çok Fransa'daki gelişmelerden etkilendiği için Almanya'da Ritter, Humbolt, Richthofen ve Peschel Ratchel eliyle atılım yapan coğrafyanın Osmanlılara yansımaları gecikmiştir. Dönemin dünyadaki coğrafya anlayışının paralelindeki bilimsel coğrafya gelişmeleri ancak II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkmıştır.

Meşrutiyet döneminde başlangıçta eski anlayışın izlerini taşıyan Derviş Ziya Paşa'nın "Büyük Coğrafya"sı 1910'da, Mehmet Burhanettin'in "Coğrafya-i İktisadi"si 1912'de, Saffet Bey'in "Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Umumi"si 1913'te, Memduh Süleyman'ın "Mufasssal ve Yeni Coğrafya-i Umumi"si 1913'te, Yusuf Hafit Bey'in "Mufasssal Coğrafya-i Umumi"si 1912'de yayınlandı. Bu kitaplar arasında Faik Sabri (Duran) Bey'in yazdığı ilk, orta eğitim ve öğretmenler için yazdığı kitaplar coğrafya anlayışında bir dönüm noktası olmuştur. Bunlar arasında 1915'te yayınlanan "Avrupa" ve "Osmanlı Coğrafya-i İktisadi"si sayılabilir.

II. Meşrutiyet döneminde Darülfünun'u geliştirmek üzere değişik zamanlarda yapılan çabalar sonucu, coğrafya dalında yeni bir kadro oluşmuştur. Bu kadroda Fransa'da V. De la Blache'ın coğrafya anlayışının etkisi altında Paris'te yetişmiş Faik Sabri (Duran), Ali Macit (Arda) ve Selim Mansur, Viyana'da Ritter-Ratzel okulunun etkisi altında yetişmiş Hamit Sadi (Selen)

bulunuyordu. 1915'te gelen Alman öğretim üyeleri arasında bulunan E.Obst, kurulan Coğrafya Darülmesai'si'ne hoca olduğunda Humboldt-Richthofen okulunun görüşlerini getirmiş, ampirik araştırmaya dayalı fiziki coğrafyanın tanınmasına yardımcı olmuştur. Coğrafya Enstitüsü coğrafyacıların sahada fiziki coğrafya araştırmaları yapmasını sağlayacak ölçüm cihazlarıyla donatılmıştır. Böyle bir coğrafya anlayışının uygulanabilmesi için harita, jeoloji, meteoroloji, hidrografi gibi alanlarda gelişme gerekmektedir. Jeoloji alanında Walter Penck'in kurduğu Darülmesai, hidroloji alanında 1917'de Alman hidrologlardan A. Merz'in Bahriye Nezareti'ndeki çalışmaları, harita konusunda M. Şevki Paşa'nın çalışmaları, Obst'un Dr. Würschmidt ile idare ettiği "Tetkikat-ı İklimiye" encümeninin faaliyetleri, bu gereksinimleri karşılayacaktı. I. Dünya Savaşı sonrasında Alman hocaların geri dönmek zorunda kalışı, bu gelişmenin duraklamasına neden oldu³⁸⁸.

• Siyasal ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'na yeni teknolojilerin ve bunlarla bağlantılı olarak doğa bilimlerindeki gelişmelerin girişi, nasıl Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesi için çözüm arayışlarının sonucu olarak yani araçsal olarak gerçekleştiyse, yeni siyasal ve sosyal düşüncenin girişi de aynı soruna yanıt aranırken ve araçsal olarak gerçekleşmiştir.

Bu düşüncelerin Osmanlı toplumuna girişini önceleri yönetimin uygulamaya çalıştığı reformlarda, daha sonra düşün adamlarının çıkarmaya başladıkları gazete ve dergilerdeki yazılarda izlemek olanaklıdır. Ancak bu tür, parça parça girişlerden sonra, bu konularda sistematik çeviriler yapılmaya ve kitaplar yazılmaya başlamıştır.

Tanzimat Fermanı aydınlanmanın siyasal düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda etkili olmasının bir göstergesidir. Bu fermanda Locke'un kaynağını insan aklında bulan tabii hak kavramının, J.J.Rousseau'nun "toplumsal sözleşme" anlayışının, Voltaire'nin vicdan özgürlüğünü dinsel inançlara ve düşüncelere hoşgörülü yaklaşmayı savunmasının etkileri açıkça görülür³⁸⁹.

Tanzimatın düzenlemelerinde görülen bu Aydınlanma ve "terakki" fikirleri düşün ve yazın hayatında Şinasi, Münif Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın çalışmalarıyla yer almış, bir ölçüde derinlik kazanmıştır denilebilir³⁹⁰.

Şinasi'nin Batı kültürünün Osmanlı toplumuna getirilmesinde önemli rolü daha çok dil ve edebiyat alanındaadır. 1859'da yayınladığı Tercüme-i Man-

³⁸⁸ Kamuran Birand, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimat'ta Tesirleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955.

³⁸⁹ Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 79.

³⁹⁰ *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, s. 5212-5213. Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 82-83.

Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 82-83.

zume Batı şiirinden yapılan ilk çeviridir. 1860'ta yayınladığı “Şair Evlenmesi” ise Batı türünde yazılan ilk oyundur. Şinasi'nin Aydınlanma felsefesi konusundaki düşünceleri Tercüman-ı Ahval ve Tasfiri Efkâr'daki yazılarında yer almıştır. Bu yazılarında herhangi bir düşünüre doğrudan atıf yapılmamakla birlikte, Fontenelle, Voltaire, Montesquieu, Condorcet ve kişisel olarak tanışıklığı bulunan Ernest Renan'ın etkileri vardır³⁹¹.

Münif Paşa bu dönemin öteki Aydınlanmacı düşünürlerinden genellikle iktidar ile iyi ilişkiler içinde olmasıyla ayrılır. Evrimci ve ilerlemeci bir uyarıcılık taşıyıcı olma işlevini yükümlenmeye çalışan Münif Paşa, 18. yüzyılda Fransa'da Ansiklopedistlerin oynadığı bir role benzer hizmet görmeye çalışıyordu. 1859'da yayınlanan “Muhaverat-ı Hikemiye” kitabında Fénélon, Voltaire ve Fontenelle'den bazı diyalogları çeviriyordu. Daha önce üzerinde durduğumuz Mecmua-i Fünun'u 1862'de yayınlamaya başlayarak, bu dergide ansiklopedist bir çevre oluşturmaya çalışıyordu³⁹².

Yeni Osmanlılık hareket içinde yer alan Ali Suavi, hareketin içindeki Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi mutlakiyet yerine meşrutiyetin kurulmasını istiyordu, ama bununla yetinmeyerek, bu siyasi reformun daha köktenci bir toplumsal reform içine oturtulmasını savunuyordu. Devrimci öneriler getiriyordu. 1868'de Londra'da yayınladığı “Muhbir”, 1869'da Paris'te yayınladığı “Ulum” dergilerinde, Laik devleti, halifeliliğin kaldırılmasını, Kuran'ın Türkçeye çevrilmesini savundu. Türkçü ve Modernist İslamcı bir çizgide, Ansiklopedist bir tutumla pek çok konuda Osmanlı toplumunda yadırganan düşünceler getiriyordu³⁹³.

Namık Kemal ve Ziya Paşa da meşruti bir sistem içinde hükümdarın gücünün sınırlandırılmasını isteyen Yeni Osmanlılar arasında yer almışlar, yazılarıyla, Aydınlanmacı devlet görüşleri, insan hakları görüşlerinin kendi dönemlerinde ve daha sonraki nesillerde yaygınlaşmasında etkili olmuşlardır. Düşüncelerini 1868'de Londra'da iken çıkardıkları “Hürriyet” gazetesinde ve İstanbul'a döndükten sonra “İbret” gazetesindeki yazılarında ve edebi eserlerinde dile getirmişlerdir. Devlet sistemi ve insan haklarına ilişkin yazılarda Rousseau'nun “Contract Social”daki ve Montesquieu'nun “Esprit des Lois”daki görüşlerine dayanmışlardır. Ama bu görüşlerini dinle, özellikle İslam diniyle ve sultanın varlığıyla bağdaştıracak bir biçimde savunuyorlardı. Örneğin Aydınlanmacı filozoflar tabii hukuk'u salt akılla temellendirirken, Namık Kemal Tanrı'nın bir bağıışı olarak görür. Rousseau gibi devletin varlığını halkın iradesiyle ve bir “ide” olarak toplumsal sözleşme ile temellendirirken, cumhu-

³⁹¹ Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, s. 4117.

³⁹² Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 110-127.

³⁹³ Kamuran Birand, *A.g.e.*, s. 26-54.

riyeti değil de Osmanlı saltanatı altında bir meşrutî sistemi savunurken, pratik nedenlere başvurmak zorunda kalıyordu. Cumhuriyet yapmaya halkın hakkı bulunduğunu, hatta İslamın ilk yıllarında bir cumhuriyet olduğunu söylüyor, ama imparatorluğun geniş ülkelerini din, dil ve ırk farklılıklarını gözönüne alarak başarının ancak Osmanlı Hanedanı'nın varlığında gerçekleşebileceğini savunuyordu. Yasa koyucu bir parlamentoyu kabul eden Namık Kemal, bunun şeriatla uyumunu, şeriatın değişmez yasalar olarak değil, ilkeler olarak görerek çözümlenmeye çalışıyordu. Toplumların gelişmesine bağlı olarak yasalar değişmek durumunda olacaktı. Ama bu yasalar yapılırken temel ilkeler gözönünde tutulmalıydı.

Namık Kemal'e göre devletler sürekliliği olan kurumlardır. Devletlerin sınırlı bir ömrü olduğuna, duraklama ve hastalanmalarına ilişkin olarak söylenenler salt bir yakıştırmadır. Devletin canlanıp varlığını sürdürebilmesi için meşrutîyetin kabul edilmesi, hükümet kuvvetinin çoğunluğun kararı ile iktidara gelmesi ve son olarak da bu devletin anayasası ile kanunlarının şeriat ilkelerine uygun olması gerekmektedir. Namık Kemal, Müslümanlığı Osmanlı devletini yaşatacak hayat kudretlerinden biri olarak görüyor. Ona sıkı sıkıya bağlılığı savunuyordu. Bu nedenle daha önce sözünü ettiğimiz biçimde, Müslümanlığı ilerlemeye bir engel olarak gören Ernest Renan'a reddiye yazıyordu³⁹⁴.

Osmanlı toplumuna Aydınlanma düşüncesi girerken, Avrupa'da buna tepki olarak bir romantik düşünce gelişmiş bulunuyordu. Romantizm gerçekliğin tüm zenginliğiyle kavranmasının bir estetik sezgiyle olacağını savunuyordu. Ama Fransız Devrimi'nden sonra, kralcı, Katolik, lirik romantizm içinden liberal ve rasyonalist bir romantizm gelişmişti. Bunun temsilcisi Victor Hugo'ydu. Bu aşamada Fransız Romantizmi Aydınlanmanın siyasi görüşlerinin bir devamı haline gelmişti. Milliyetçiliği değil insanlık idealini ön plana çıkarıyordu. Namık Kemal'deki Aydınlanma düşüncesi Victor Hugo'nun romantizminden önemli derecede etkilenmiş bulunuyordu³⁹⁵. Namık Kemal'in tarih çalışmalarında bu romantizmin etkisi daha açık hale gelecektir.

I. Meşrutîyet'in başarısızlığa uğramasından ve II. Abdülhamid'in iktidarını pekiştirmesinden sonra, Batı'dan gelen düşünce akımı durmadı. Siyasal otoritenin niteliği ve özgürlükler üzerinde tartışmalar, imparatorluk dışına çıkmak zorunda kalan, muhalefet eliyle gelişirken, ülke içinde bu alanlar dışındaki bilgi aktarımı sürdü. Eğitimin ülke içinde yaygınlaşmasına paralel olarak da Batı'dan gelen bilgi yaygınlaştı ve çeşitlilik kazandı. Böyle bir geçiş döneminin düşün adamı olarak ön plana kişiliği Ahmet Mithat Efendi oldu. Ahmet Mithat Efendi Münif Paşa'yla başlayan, Ali Suavi'de bir ölçüde süren An-

³⁹⁴ Kamuran Birand, *A.g.e.*, s. 8, 9.

³⁹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 155-175.

siklopedist eğilimi geliştirdi. Geniş kitlelere vulgarizasyon yoluyla bilgi yaymayı amaç haline getirirken, özgürlükçü düşüncelere karşı çıkıyordu. Ona göre denetlenmeyen özgürlük arayışı imparatorluğu tehlikeye düşürüyordu. Düşünde anarşiye karşı disiplini, iktisatta açık gümrüklere karşı himayeyi, edebiyatta realizme karşı ahlâkçılığı, özgürlüğe karşı baskıyı savunarak dönemin yönetim zihniyetine bir ölçüde meşruluk kazandırıyordu. Ahmet Mithat'ın II. Meşrutiyet öncesinde 1872'de yayınladığı "Dağarcık", 1873'te yayınladığı "Kırkanbar" dergilerindeki yazılarında materyalist ve dini inançları sorgulayan bir çizgi varken, Abdülhamid'in iktidarında çıkardığı "Tercüman-ı Hakikat"te karşı bir çizgi izlemiştir. Ahmet Mithat Osmanlı toplumunda daha çok bu çizgisiyle etkili olmuştur.

Ahmet Mithat, dağarcık döneminde cesaretle insanın evrimci ve naturalist bir açıklamasını yapmış, Darwin'ci ve Lamark'çı görüşlere yer vermiştir. Aynı dönemde yazdığı "Dıvardan Bir Sada" makalesi din aleyhtarı bulunarak Rodos'a sürülmüştür. Oysa ikinci dönemde bu eğilimlerle mücadele edecektir. Nitekim daha önce de değindiğimiz üzere Draper'in kitabını "Nizai ilm-ü Din" adıyla çevirecek ve ona bir reddiye yazarak dinin bilimle çatıştığı görüşüne karşı çıkacaktır. Buna karşın Batı klasiklerinin çevrilmesini ilk kez Osmanlı toplumunda etkili bir biçimde savunmuştur. Derinleşmemiş bir düzeyde de olsa Batı'daki felsefe sorunlarını Osmanlı yazınına getirmiştir. Bu yolla Batı düşününün siyasal düzene ilişkin olmayan yanları da Osmanlı toplumuna girmeye başlamıştır. Bu çabalarının döneminde etkili olmasında sade Türkçeyi ve sade dille yazmayı savunması büyük ölçüde yardımcı olmuştur³⁹⁶.

Aydınlanma düşüncesinin toplumun elitleri arasında da olsa yaygınlaşması bilim, fen ve ilerlemeye verilen önem, 1890'larda Osmanlı seçkinleri ve muhalefeti içinde pozitivistimin başlıca düşünce akımı haline gelmesine neden oldu. Osmanlı aydınının felsefede pozitivistimi seçmesinin pek çok nedeni bulunabilir. Bunlar arasında, Osmanlı aydınının Fransa'yla ilişkilerinin daha sıkı oluşu, Alman idealizmi gibi soyut bir düşünce sistemine geçmeye hazır bulunmayışı, pozitivistimin bilimi yücelterek adeta bir din haline getirmesinin, bilimle dinin uzun süre özdeş gibi görüldüğü Osmanlı toplumunda benimsenmesini kolaylaştırması ve nihayet Hristiyanlık ve Müslümanlık arasındaki tarafsız konumu gibi nedenler sayılabilir³⁹⁷.

Pozitivist düşünce iki farklı kanalla topluma girmiştir. Bunlardan birincisi İttihat ve Terakki'nin muhalefeti yoluyla olmuştur. Bu kanalın sözcülüğü-

³⁹⁶ Aslan Kaynardak ve diğerleri, "Felsefe Forumu", *Felsefe Dergisi*, Haziran 1986, s. 84-85.

Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 21.

³⁹⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 32-39.

nü daha çok yurt dışında çıkan gazeteler yapmıştır. İkinci kanalı ise yurt içinde yayınlanan Servet-i Fünun oluşturmıştır. Bu derginin II. Abdülhamid'in siyasal baskıcı rejimi altında yayınlanması dolayısıyla, pozitivistizmin daha çok siyasetle doğrudan ilgili olmayan yönleri bu kanalla girmiştir.

Pozitivistizmin bilimci niteliği materyalizm ve sosyal Darwinizm ile kolayca eklemelenmesine olanak vermiştir. Bu nedenle de pozitivistizm bu akımlarla içiçe Osmanlı toplumuna girmiştir denilebilir.

Yeni Osmanlıların ülke dışında gazete çıkararak yaptıkları muhalefet modeline göre gelişmeye başlayan Jön Türk hareketinin ilk habercileri Demetrius Georgiades'in 1890'da Paris'te yayınlamaya başladığı "La Turquie Contemporaine", Tevfik Nevzat'ın İzmir'den kaçarak Cenevre'de 1892'de yayınladığı "Hizmet", Selim Faris'in Londra'da 1894'te çıkardığı "Hürriyet" olmuştur. Bunlar İttihat ve Terakki ile doğrudan ilişkili değildir³⁹⁸. İttihat ve Terakki de ülke dışında faaliyetlerini başlıca üç merkezde sürdürmüştür. Gazete yayınlarını bu merkezlerden yapmıştır. Bu merkezler Paris, Cenevre ve Kahire'dir. Paris merkezinin düşünsel önderi Ahmet Rıza Bey olmuştur.

Babası tarafından 1884'te Fransa'ya tarım eğitimi için gönderilen Ahmet Rıza Bey, eğitimini tamamlayıp Bursa'ya döndükten sonra, kendi alanında iş bulamayarak bir süre maarif müdürlüğü yapmış ve 1889'da Fransa'da Devrim'in 100. yılı için Paris'te açılan Sanayi Sergisi'ne gitmiş ve orada kalarak rejime muhalefet yapmaya başlamıştır. 1895'te İttihat ve Terakki'nin Paris Şubesi Başkanı olarak Fransızca ve Türkçe "Meşveret"i yayınlayan Ahmet Rıza Bey Osmanlı toplumunun kurtuluşunu pozitivist bir programda görüyordu. 1887'de Türkiye'de Dr. Robinet'in bir kitabından pozitivistizmi keşfeden Ahmet Rıza Bey Paris'te yaşamaya başladığında Fransız pozitivistlerinin başında bulunan Pierre Lafitte'in derslerine devam etmiştir. 1890'lara gelindiğinde Pozitivistizm III. Napoleon dönemine göre nitelik değiştirmişti. III. Napoleon döneminin muhafazakârlığının ideolojik temeli olarak önemi azalmıştı ama doğmalardan sıyrılıp bilimsel gerçeklere dayanmayı savunmak bakımında önemini koruyordu. Zaman zaman pozitivistlerin dergisi Revue Occidentale'de de yazılar yazmış olan Ahmet Rıza Bey pozitivist çizgide elitist bir yönetimi savunuyordu. Yeni Osmanlılardan farklı olarak "tabii hukuk" ve "tabiat kanunları"nı ilahi bir varlığın görüntüsü olarak almıyor, nesnel toplumsal yasaların sonucu olarak ele alıyordu. Böylece laik bir yönetim ve eğitimi savunan Rıza Bey, İslami doğmaya vahi-i ilahi olarak önem vermiyordu, ama onu sosyal gelişmeye Hristiyanlıktan daha uygun bir kültür olarak görüyordu. İsla-

³⁹⁸ Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, ARBA Yayınları, İstanbul, 1988.

Şerif Mardin, *A.g.e.*, s. 129-162.

Şükrü Hanioglu, *A.g.e.*, s. 53.

mi Cumhuriyetçi rejimi hiçbir biçimde düşman olarak görmüyordu. Ahmet Rıza Bey disiplinli ve elitist bir yönetimle gelişmenin sağlanacağını savunuyordu. Ama bu elit var olan devlet bürokratları olmayacak ve yeniden yetiştirilecekti. Bu elit sivil hayatta da öncülük yapacak askeri bir elit olacaktı. Toplumsal gelişmeye müdahale etme gereği onu Schopenhauer'in düşüncelerine ilgi gösterir hale getirdi. Böyle bir öncü rolü oynayacak elitin halkın desteğini nasıl sağlayacağı Ahmet Rıza Bey için yanıtlanması gereken temel sorulardan biri haline geliyordu. Bu noktada Le Bon'un düşüncelerine başvuruyordu. 19. yüzyıl sonunun başka birçok düşünce akımı da Ahmet Rıza Bey'i etkiliyordu. Bir Batı düşünce sistemini aktarıırken Batı'ya siyasal olarak güvenmiyordu. Yazılarında antiemperyalist etkiler açıkça görülüyordu. Bu onu aynı zamanda geleneklere önem vermeye götürüyordu. "Meşveret"te Spencer'in bir Japon devlet adamına gönderdiği Avrupalılardan uzak durmalarını salık veren bir mektubunu yayınlıyordu³⁹⁹.

Jön Türk hareketinin başlangıçtaki odaklarından biri de Murat Bey ve Mizan Gazetesi olmuştur. Rusya'da yetişen Dağıstanlı Murat Bey, 1873'te İstanbul'a gelmiştir. 1878'de Mekteb-i Mülkiye'de tarih hocalığına atanmıştır. Bu yıllarda Mülkiye'de Recaizade Ekrem Bey, Murat Bey, botanik dersi veren Salih Efendi, geniş anlamıyla pozitivist bir bilim anlayışını, modernleşmeci bir toplum arayışını yerleştirmişti. Murat Bey'in burada hoca iken yayınladığı altı ciltlik Tarih-i Umumi'si ona toplumda büyük bir saygınlık kazandırmıştı. Murat Bey'in tarih derslerinde tarih kuruluştan kurtuluyordu. Guizot gibi tarihi "hürriyetin doğuşunu" hazırlayan bir senaryo olarak yazıyordu. Mizan'ı 1886'da İstanbul'da çıkarmaya başladı. Mizan yayınına 1890'da ara vermek zorunda kaldı. 1895'te Avrupa'ya kaçan Murat Bey, 1896'da Mizan'ı Mısır'da yayınladı. 1896'da yeniden Paris'e dönerek İttihat ve Terakki'nin Paris şubesi başkanı olarak Mizan'ı Paris'te çıkarmaya başladı. 1897'de Murat Bey II. Abdülhamid'le uzlaştıktan sonra Jön Türk hareketi içinde etkisi azaldı.

Murat Bey'in üzerinde Rousseau, Guizot, Montesquieu, Draper'in etkisi vardır. Murat Bey, Draper'in düşünce tarihine biyolojik materyalist yaklaşımı ile Guizot'nun ahlâkçı yaklaşımı arasında bir çözüm aramaktadır. Murat Bey, Yeni Osmanlılardan farklı olarak sorunların sadece bir parlamenter sistemin işletilmesiyle çözülemeyeceğini düşünmektedir. Esas çözümü güvenilir bir siyasal elit yetiştirmekte görmektedir. Bu siyasal elit var olan asalak memurlar değildir. Verimli işleyen bir devlet ve idare kurabilmek için toplumun ahlâki yapısını kuvvetlendirmek gerekecektir. Puriten bir ahlaki savunmaktadır. Murat Bey için İslam ilahi bir yol gösterici değil, başvurulabilecek siya-

³⁹⁹ Şerif Mardin, *A.g.e.*, s. 63-103.

sal bir kozdur. Bu anlamda bir panislamizm önerisi vardır. Kültür politikasında ise Arap edebiyatının taklidine karşı çıkmakta Türkçü bir çizgi izlemektedir⁴⁰⁰.

İttihat ve Terakki hareketinin yurt dışında çıkan bir başka sözcüsü “Osmanlı” gazetesi olmuştur. Cenevre grubu tarafından çıkarılan bu gazete, faaliyetlerinden sonuç alabilmek için halka yönelmeye çalışıyordu. Bunun için basit bir dil kullanıyordu. Bu gazetede savunulan siyasal düşünceler arasında “İdare-i Cumhuriye” deymi açıkça yer alıyordu. Osmanlı’da yer alan antiem-peryalist görüşler, Jön Türk yayınları arasında ilk kez amele sorunuyla birlikte ele alınıyordu. Osmanlı gazetesinin en etkili kalemi olan Abdullah Cevdet’i, çıkardığı “İctihad” gazetesini incelerken ele alacağız. 1900’den sonra Osmanlı Avrupa’ya geçen Damat Mahmut Paşa ve Prens Sabahattin beyce çıkarılmaya başlamıştı. Bu dönemde de “Osmanlı” ulemaya karşı tutumunu sürdürüyor, en büyük nur’un akıl olduğunu savunuyordu⁴⁰¹.

Prens Sabahattin dönemine değin Osmanlı’da yazan Abdullah Cevdet Bey, Cenevre Jön Türkleri’nden ayrıldıktan sonra 1904’te İctihad’ı çıkarmaya başladı. Askeri Tıbbiye’de okurken biyolojik materyalizm görüşüyle yetişen Abdullah Cevdet bu okulda 1889’da İttihad-ı Osmani cemiyetini kuranlar arasındaydı.

Abdullah Cevdet kültür sorunları çözülmeden önce hiçbir biçimde siyaset yapılmayacağına inandığından bir tür eski ansiklopedist akıma dönüşü temsil ediyordu. 1905’ten sonra Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmiş pek çok düşünce yer almıştır. Hemen hemen 28 yıl bu dergiyi tek başına değişik yerlerde yayınladı. Ayrıca bir Kütüphaneyi İctihad serisi oluşturarak, kendi kitaplarını ve çevirilerini yayınladı. Laikliğin ilk sağlam temelleri İctihad’ta atılmıştır. Kadın hakları tartışmalarına yer verilmiştir. Saltanat sorunu radikal biçimde ele alınmıştır. Kitaplarının girişinde “aydınlanma ve aydınlatma”dan söz etmektedir. Bu kitabın ilk kısmında Ludwig Buchner’ın “Nature et Science”in açıklamalı tercümesine, ikinci kısmında ise İslam ve Batı düşünürlerinin ferlsefe hakkındaki görüşlerine yer veriyordu. Bu kitabın yapısı Abdullah Cevdet’in yaklaşımına açıklık getirir niteliktedir. O materyalist düşünceyi Osmanlılara, İslam fıkıhına dayanarak anlatmak istiyordu. Bu yeni yorumlar için *İctihad* kapısı açılmalıydı. Onun için de yayınladığı dergisine bu adı vermişti.

Abdullah Cevdet İhtilalci yöntemlerde bir çözüm görmüyordu. Çözümü Türklerin tabii kuvvetini güçlendirmekte, dolayısıyla eğitimde buluyordu. Ku-

⁴⁰⁰ Şerif Mardin, *A.g.e.*, s. 110-126.

Şükrü Hanoğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1981.

⁴⁰¹ Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 392-404.

ramı içinde pedagojiye ve psikolojiye özel bir yer veriyordu. Bu nedenle Emile Boutmy ve Emile Demolins'e yakın ilgi duyuyordu. Fransız eğitim sisteminin "hayat adamı" yetiştirmemesinden yakının, bu nedenle de Anglo-Sakson sisteme eğilen bu düşünürlerin çalışmalarından etkileniyordu.

Abdullah Cevdet'in Osmanlı toplumuna tanıttığı esas düşünür, Gustave le Bon olmuştur. 1902'de Le Bon'un "Les Lois Psychologiques de l'Evolution des Peuples" kitabını "Ruh-ül Akvam" adıyla çevirmiştir. Sonraki yıllarda Le Bon'un beş başka kitabını daha çevirecektir. Abdullah Cevdet'in reform önerileri de çoğunlukla Le Bon'un düşüncelerine dayanmıştır. Le Bon ulaşılan çağın cumhur (halk) çağı olduğunu söylüyor, bu nedenle siyaset adamına, ahlâkçıya, eğitimeye yol gösterecek bilimin cumhur psikolojisi olduğunu savunuyordu. Bir cumhuru kalabalıktan farklı yapan onu cumhur haline getiren özelliği kolektif bir ruhun doğuşuydu. Bir cumhurun davranışları bunu oluşturan kişilerin davranışlarından farklıdır. Cumhur ruhu bütün ırklarda vardır, ama ırktan ırka değişirler, Bir toplumdaki kurumlar ve hükümetlerde bu ırkın ürünüdür. Le Bon medeniyetlerin yükseliş ve çöküşüne ırklar psikolojisi açısından açıklamalar getiriyordu. Irkların belirleyiciliğini benimseyen bir kuramsal çerçeveyi kabul eden Abdullah Cevdet kurtuluşu "melezleme" de görüyordu⁴⁰². Bu görüşü toplumda büyük tepkiler uyandırıyor.

Abdullah Cevdet'de Leon Bourgeois'nin "Solidarité" de geliştirdiği dayanışmacılığın ve Elysée Reclüs'ün insanın ilerlemesinin daha gelişmiş hürriyet ve dayanışma biçimleriyle olacağını savunan anarşist düşüncelerinin etkileri de görülüyordu⁴⁰³.

1902'de yayınlanmaya başlayan, İttihatçıların eylemci kanadının gazetesi Şura-yı Ümmet'in başyazarlığını ise Samipaşazade Sezai Bey yapıyordu. Samipaşazade Sezai Bey Victor Hugo'nun romantik hümanizminin etkisi altındaydı. Şura-yı Ümmet'i öteki Jön Türk dergilerinden ayıran özelliği milli kültür sorununa verdiği önemdi. Türkçülüğü ilk kez bir siyasal seçenek olarak sunan Yusuf Akçura'nın Üç Tarzı Siyaset adını alan mektupları da bu gazetede yayınlanmıştı. Volga üzerinde Simbirsk kentinde doğmuş olan Akçura, 1883'te İstanbul'a gelerek askeri okullarda okumuş, 1897'de Trablusgarp'a sürülmüştü. Buradan Paris'e geçen Akçura "Ecole Libre des Sciences Politiques" de Emile Boutmy, Albert Sorel, Funck Brentano ve Leroy-Beaulieu gibi düşünürlerin öğrencisi oldu. Akçura burada Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumlarının tarihi üzerine yazdığı tezinde Jön Türklerin de önerilerinde Yeni Osmanlılar gibi devlete öncelik vererek yanılığa düştüklerini "millet" kav-

⁴⁰² Şerif Mardin, *A.g.e.*, s. 180.

⁴⁰³ Şerif Mardin, *A.g.e.*, s. 200-201.

ramına önem vermedikleri üzerinde duruyordu. Bu formasyonu ona üç Tarzı Siyaset'te olduğu gibi yeni öneriler geliştirmesine olanak veriyordu⁴⁰⁴.

Jön Türk siyasal hareketinin paralelinde Osmanlı İmparatorluğu'na giren Batı düşüncesinin değişik yönlerini tamamlamak için Prens Sabahattin Bey'in çevresindeki gelişmelerden de söz etmek gerekecektir. Jön Türk hareketi içinde Adem-i Merkeziyetçi bireyci bir çizgiyi savunmuş olan Prens Sabahattin, Haeckel Büchner gibi biyolojik materyalistlerin, Fouillé gibi siyasal teorilerin etkisi altındaydı. Onu daha çok etkileyen Le Play'in bir izleyicisi olan Edmond Demolins'in çalışmaları olmuştur. Özellikle Demolins'in 1897'de yayınladığı "A Quoi Tient La Supériorité des Anglo-Saxons" etkisi altında kalmıştı. Prens Sabahattin Osmanlı toplumuna radikal bir eleştiri getiriyor, çözümü Batılı bir eğitimle yetiştirilecek yeni bir insan tipinde görüyordu.

Prens Sabahattin Le Placy ve Demolins'in izleyicisi olarak "Science Sociale"yı yani "İlm-i İctima"yı savunuyordu. İlm-i İctima gerçekte bir yöntem önerisiydi. Prens Sabahattin'in sunuşu içinde bu yöntem bir siyasal öneri niteliği kazanıyordu⁴⁰⁵.

Pozitivizmin bir kaynağı yurt dışında gelişen Jön Türk hareketiyken, ikinci kaynağı 1894'te Recaizade Ekrem'in başkanlığında çıkan "Servet-i Fünun" oldu. Bu dergi çevresindeki düşün adamları, Hüseyin Cahit, Ahmet Şuayb, Kadri, Mehmet Rauf, Cenap Şehabettin ve Cavit beylerdir. Abdülhamid döneminde İstanbul'da çıkan bu dergide açık bir siyasi yön görülmez. Dergi temelde "Edebiyat-ı Cedide" akımının sözcüsü olmuştur. Ama Servet-i Fünun'da pek çok bilimsel nitelikli yazı da yer alır. Derginin kuruluşundan bir süre sonra Tefvik Fikret yeni edebiyat alanının bir öncüsü olarak dergide yer alır.

Bu dergi Hüseyin Cahit'in (Yalçın) kaleminden pozitivist bir estetik anlayışını Osmanlı okurlarına tanıtmıştır. Hüseyin Cahit H. Taine'nin etkisi altındaydı. Onun Darwin'in doğal ayıklama sürecini estetik alanına uygulaması yaklaşımı üzerinde duruyordu. Osmanlı yazınında estetik felsefesinin çok yönlü bir tartışması ilk kez Hüseyin Cahit Bey'in bu dergide seri halinde yayınlanan 14 yazısıyla yapılmış oluyordu. Mehmet Rauf da Eski Yunan'dan, Taine ve Saine Beuve'e kadar uzanan bir biçimde sanat eleştirisinin "tekamülü" konusunda bir başka yazı serisi yayınlıyordu⁴⁰⁶.

Servet-i Fünun döneminin en güçlü eleştirmeni ve felsefecisi genç yaşta ölen Ahmet Şuayip olmuştur. İlk yazıları Servet-i Fünun'da çıkan Ahmet Şua-

⁴⁰⁴ Şerif Mardin, *A.g.e.*, s. 210-218.

⁴⁰⁵ Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 202-218.

⁴⁰⁶ Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 218-228.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Cilt 1, s. 143.

yip, II. Meşrutiyet'ten sonra Cavit Bey ve Rıza Tevfik'le birlikte "Ulum-u İçtimaiye ve İktisadiye" mecmuasını çıkardı. Daha etraflı felsefe yazılarını bu dergide yazdı. Servet-i Fünun'da bir yandan Fransız edebiyatının önde gelen natüralist ve gerçekçi yazarlarını tanıtıyor, öte yandan Mommsen, Henri Beck, Karsten Niebühr, Ranke, Paul Hériot ve Gabriel Hanotaux gibi tarihçileri tanıtıyordu. 13 makalelik bir yazı dizisiyle Taine'ı filozof, tarihçi ve sosyolog olarak inceleniyor, ayrıca Taine'ı aşan gelişmelerden söz ediyordu. Taine'ın çağrışımıcılığına karşı olan Emile Boutroux ve Henri Bergson felsefelerine ve sosyoloji alanında ise Durkheim ve Gabriel Tarde'in görüşlerine yer veriyordu. Daha sonra Türkiye'de çok etkili olan Durkheim'den ilk kez bu yazılarda söz ediliyordu. Ahmet Şuayip bu yazılarında pozitivismi bir felsefe olarak inceliyor, Comte'un "Üç Hal Kanunu"nu ele alarak felsefenin metafizikten kurtulma çabaları üzerinde duruyor, pozitivismin bir determinizm olduğunu, insanlığın tarihi evrimini belirleyen doğal yasaları inceleyerek toplumsal ve siyasal düzenin bilimsel temellerini ortaya koyuyordu⁴⁰⁷.

Daha önce de değindiğimiz üzere Osmanlılara pozitivism, biyolojik materyalizm ve evrimci düşünce farklılaşmamış biçimde girmiştir. Bu çizgiden belirgin olarak farklılaşmış materyalist düşüncenin ilk temsilcisi Beşir Fuat olmuştur. 1880'lerde Osmanlı düşün yaşamında etkili olan Beşir Fuat orta eğitimi Suriye Cizvit Mektebi'nde yapmış, 1873'te Harbiye'den mezun olmuştur. Tanzimat'ın ilhamını Victor Hugo'dan alan romantizmine karşı Balzac, Stendhal ve Zola'nın naturalizm ve realizmini Osmanlı edebiyatının gündemine getirmiştir. Düşünce alanında Büchner gibi materyalist, Claude Bernard gibi bir tıp metodolojistinden ve D. Holbach, D'Alembert gibi ansiklopedistlerden etkilenmiştir. Tıp ve öteki bilimler arasında metodolojinin gelişmesini tanıtmaya çalışmıştır. "Beşer" kitabında insanı fizyolojiden hareketle tanıtmaya çalışmıştır. 1887'de bileklerini keserek intihar ederken, gözlemlerini bir kağıda kaydetmiştir. Berkes'e göre "Batı felsefi düşüncesiyle Ortaçağ ve Doğu düşüncesi arasındaki farkın özünün bilimsel realizmde olduğunu kavrayan ilk Türk aydını o olmuştur"⁴⁰⁸.

Maddeci çizgideki öteki önemli düşünür Baha Tevfik'tir. Mekteb-i Mülkiye'de yetişmiş olan Baha Tevfik "Teceddüd-ü ilmi ve Felsefi Kütüphanesi"ni kurdu. 11 kitap yayınladı. Bunlar arasında Louis Büchner'in "Madde ve Kuvvet", Ernest Haeckel'den "Kainatın Muammaları" çevirileri vardır. 1912'de "Felsefe" dergisini yayınladı. Bu Türkiye'de yayınlanan ilk felsefe dergisidir. Nietzsche'nin etkisinde bir "Yeni Ahlâk" kitabı yayınladı. Felsefe-i Fert kitabında bireyin toplum karşısındaki durumunu inceliyordu. Baha Tevfik "Fert

⁴⁰⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 335.

⁴⁰⁸ Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 365-378.

Felsefesinin Neticesi" isimli bir yazısında, çağın iki büyük akımının sosyalizm ve anarşizm olduğunu söylüyor. Geleceği bilime dayanan bir anarşizmde görüyordu⁴⁰⁹. Baha Tevfik'in çevresindeki Suphi Edhem "Lamarkizm ve Darwinizm" kitabını, Memduh Süleyman da "Darvinizm" risalesini yayınladı. E.V. Hartmann'ın "Darvinizm" adlı eserini çevirdi⁴¹⁰. Baha Tevfik'in etkisi sadece düşün alanında kalmamıştır. II. Meşrutiyet sonrasında iştirak gazetesini çıkartan Hüseyin Hilmi etkili olmuş ve bu çevrenin oluşturduğu Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Kurucuları arasında yer almıştır⁴¹¹.

Maddeci ve pozitivist dünya görüşlerinin yayılması bunlara karşıt görüşlerin de gelişmesini getirdi. Bu kesimin başlıca yayın organı "Sebilürreşad" olmuştur. Bu dergide yazan Mehmet Akif, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Tahirül Mevlevi, Bursalı Tahir, M. Şemsettin gibi İslamcılar, İslamda İctihad kapısının kapanmadığını savunuyorlardı, bunlar modernleşmeci İslamcılardı. Değişen ve farklı sorunlarla karşılaşan toplumda ilgi çekebilmek bu sorunlara yanıt getirmekle olanaklıydı. İslamın etkisini koruyabilmesi için modernleşmeci İslamcılar, İslam dininin bu sorunların çözülmesine engel olmayacağını göstermeye çalışıyorlardı. Bu grup içinde yer alan Şehbenderzade Ahmet Hilmi Galatasaray'dan mezun olmuş, bir ara Mısır'a kaçarak İttihat ve Terakki içinde yer almıştır. "Huzur-u Akıl ve Fende Maddiyyun Meslek-i Delâleti" adlı kitabı yazarak, maddecilere yanıt vermiştir. Ahmet Hilmi maddecilere karşı çıkarken Batı düşüncesinden çok Muhyiddin Arabi gibi İslam düşünürlerine dayanmıştır. 1908 sonrasında Darülfunun'da felsefe dersleri okumuştur. Ahmet Hilmi Bey'in çizgisindeki bir başka düşünür İsmail Fenni'dir. 19. yüzyıl içinde Osmanlı bürokrasisi içinde ve Lisan mektebi'nde yetişen İsmail Fenni felsefi çalışmalarını emeklilik döneminde yapmıştır. Abdullah Cevdet'in Dozy'den tercüme ettiği ve yayınladığı zaman İslamcı çevrelerde tepki doğuran İslam Tarihi'ne, "Kitab-İzale-Şükuk: Dozy'nın Tarih-i İslamına Reddiyedir" kitabıyla cevap verdi. Ayrıca Vahdet-i Vücut ve Muhiddin Arabi, Lugatça-i Felsefe kitaplarını yayınladı. En önemli çalışması maddeciliğe karşı yazdığı "Maddiyyun Mezhebinin İzmizlâli: Maddeciliğe Reddiye"dir⁴¹².

1894'te yüksek öğretmen okulundan mezun olan İsmail Hakkı İzmirli, 1915'te Darülfunun reformunda Edebiyat Fakültesi'nde İslam Felsefesi Tari-

⁴⁰⁹ Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 379.

⁴¹⁰ Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978, s. 38-55.

Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 247-263.

⁴¹¹ Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Töre-Devlet Yayınları, İstanbul, 1979.

Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 459-474, 475-485.

⁴¹² Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 453-458.

hi müderrisi oldu. İslam felsefesinde, kelâm ve fıkıhta yeni metodlar kullandı. Batı'yla karşılaştırmalı analizler yaparak, kelâmı modernleştirdi⁴¹³.

• Mantık Alanındaki Gelişmeler

19. yüzyılda mantığın gelişmesi başlangıçta İslam mantığının canlanması biçiminde olmuş daha sonra 19. yüzyılın sonlarına doğru Batı'daki yeni gelişmeler girmeye başlamıştır.

Tanzimat sonrasında yeni orta öğretim kurumları ortaya çıkmaya başladığında bunların toplumun geleneksel kesimi tarafından nasıl denetim altına alınmaya çalışıldığını görmüştük: Mantık bu yolda kullanılan araçlardan biri oldu. Medresede okutulan Aristo mantığını bir devamı olan Farabi-İbn-i Sina mantığı Türkçeleşerek yeni okulların programında yer aldı. Türkçe olarak yazılan bu kitaplar ya Ebheri'nin (1264) *Isagoji'si*, ya Ahderi'nin (1533) "*El Süllem el-Münervak*" ya da Gelenbevi İsmail Efendi'nin 18. yüzyılda yazdığı "*Mizan ül Burhan*" ve "*Kıyas*" risalelerinin çeviri ve şerhleri niteliğindedir, ya da benzer biçimde yazılmışlardır. Bu kitapların amacı Avrupa'daki yeni bilimsel gelişmenin yöntemini aktarmak değil tersine, bu yeni gelişmelerin eski kelâm ve fıkıh zihniyetine zarar vermesini önlemektir⁴¹⁴.

Mantık alanında Batı'daki gelişmeler konusunda ilk bilgi veren kitap 1860'ta Gallupi'nin İtalyancadan "*Miftahü'l-Fünun*" adıyla çevrilen kitabı oldu. Çevireni bilinmeyen bu kitapta ilk kez bilimlerin metodlarından söz ediliyordu. Çevirmeni bu kitaba bilimlerin sınıflandırılması ve yöntemleri konusunda ekler yapmıştır.

Bu kitaptan sonra yayınlanan mantık kitapları eski geleneği sürdürmüşlerdir. Abdünnafi Efendi, 1869'da Gelenbevi'nin "*Kıyas*"'ını, 1877'de "*Burhan*"'ını çevirdi. Ahmet Cevdet Paşa 1877'de "*Miyar-ı Sedad*" adlı kitabını yazdı. Cevdet Paşa idadilerde okutulmak üzere yazdığı kitabın adını oğlunun ismine izafeten koymuştu. Özel eğitim görerek yetişen oğlu Ali Sedat da babasının bu iltifatına bir yanıt olarak 1885'te "*Mizanu'l-Ukul fi'l Mantık ve'l Usul*" adlı kitabı yazdı. Bu Avrupa'daki gelişmelerden yeterli düzeyde söz eden ilk telif eseridir. Ali Sedat'ın bu yapıtı klasik mantığın yanı sıra, bilimde yöntem sorunlarını ele almış Türkiye'de ilk kez tümevarım konusundaki tartışmayı başlatmıştır. Descartes, Bacon, Stuart Mill, Herbert Spencer'in düşüncelerinden söz etmiş, bu konularda kendi düşüncelerini de anlatmıştır. Mantığın sembolleştirilmesi konusunda Boole, Jevon'un çalışmalarından da ilk söz eden Ali

⁴¹³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Cilt I, s. 88-89.

⁴¹⁴ Necati Öner, "Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet, Ali Sedat", *Erdem*, Cilt 2, Sayı 6, Eylül 1986, s. 769-799.

Sedat Bey olmuştur. Boole'un çalışmasının 1850'de yayınlandığı düşünülürse, Ali Sedat Bey 35 yıl sonra Türkiye'ye bu bilgileri getirmiştir⁴⁵.

Buna karşın daha sonra yazılan kitaplar bundan etkilenmemişler, geleneksel çizgilerini sürdürmüşlerdir. Nitekim İsmail Hakkı'nın (İzmirli) 1889'da yayınladığı "Miyar-ul Ulum" geleneksel mantığın işlenmesine hasredilmiştir. Descartes'in method üzerinde konuşması (Üssü İdare-i Akl ve Ulumda Taharri-i Hakikata Dair) 1895'te İbrahim Ethem tarafından çevrilmiştir. Ama o dönemde çok etkili olmamıştır. Yeni çizgideki mantık kitapları ancak II. Meşrutiyet sonrasında yayınlanmaya başlanacaktır. M. Fazıl'ın liseler için 1911'de yazdığı "İlm-i Mantık" Reşat Nuri'nin E. Boriac'tan çevirdiği "İlm-i Mantık" kitapları bu arada sayılabilir. İsmail Hakkı İzmirli de 1914'te Darülfünun için yazdığı Felsefe Dersleri kitabında Batı'daki gelişmeler doğrultusunda yeni bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu yapıtında Paul Janet, Rabier ve Boriac gibi Avrupa mantıkçılarından yararlanmıştır.

Lojistik üzerine olan gelişmelerden Türkiye 1908'de Salih Zeki Bey'in Poincaré'den çevirdiği "İlim ve Usulü" adlı kitapla haberdar olmuştu. Russell ve Hilbert'in çalışmaları Türkçe olarak ilk kez bu kitapta yayınlanmıştır. Salih Zeki Bey 1916'da yayınladığı "Mizan-ı Tefekkür" adlı eseriyle sembolik mantığı Ali Sedat Bey'e göre daha detaylı ele almıştır⁴⁶.

• Tarih Alanındaki Gelişmeler

19. Yüzyılda tarih konusundaki gelişme, doğa bilimlerinde görülen gelişmeye göre çok daha karmaşık olma durumundaydı. Tarihte Batı bilimindeki gelişmeleri aktarmak tek başına yeterli olmayacaktır. Devletin niteliğindeki değişmeye, dış dünya ile ilişkilerinde gelişmeye bağlı olarak tarihin yöneldiği toplumsal gruplar ve meşrulaştırmaya çalıştığı ideoloji de değişecektir. Bu yeni amaçları olan tarih Batı'nın tarih yöntemlerinden yararlanarak, aynı zamanda da Batı'nın Osmanlı toplumuna bakış açısını yadsıyarak yeniden yazılma durumundadır. Kuşkusuz bir anda başarılamayacak bir dönüşümdür. 19. yüzyıl boyunca aşama aşama gerçekleşecektir.

1700'lerde resmen konulan vakanüslik görevine 1819'da Şanizade'nin atanmasıyla Batı dillerini bilen bir kişi olduğundan, Batı kaynaklarından yararlanma bir ölçüde başlamış oluyordu. Tanzimatla birlikte haklar açısından eğitim bir teba meydana getirilmeye başladığından, tarih anlayışında dinsel eksenlerden hanedan eksenine bir kayış olmuş, Padişah veya hanedan ülküleştirilmeye çalışılmıştır⁴⁷.

⁴⁵ Necati Öner, *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, s. 61-110.

⁴⁶ Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Felsefe Kurumu, Ankara, 1977.

⁴⁷ Mete Tuncay, "İlk ve Orta Öğretimde Tarih", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Felsefe Kurumu, Ankara, 1977, s. 276-287.

Nitekim 1869 Maarifi Umumiye Nizamnamesi'nde sibyan mekteplerinde Muhtasar Tarih-i Osmani, rüşdiyelerde Tarih-i Umumi ve Tarih-i Osmani okutulması öngörülüyordu. İslam tarihi Tarih-i Umumi içinde yer alıyordu⁴¹⁸. İlk ve orta öğretim için tarih kitabı yazılma gereğinin doğması ve Tanzimat ile birlikte halkı bazı olaylarda aydınlatma gereğinin duyulmaya başlaması üzerine, tarih seçkinler için değil halk için yazılmaya başlayacaktır. Bu akımın öncülerinden Namık Kemal "Osmanlı Tarihi" kitabının önsözünde "Tarih yalnız erbab-ı hükümet için değil, efradı millet için elzemdir" diyecektir⁴¹⁹.

1850'lerden itibaren tarih yazınında önemli bir değişme ortaya çıkmakta, Avrupa tarihini de tanıyarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki olaylarla eşzamanlılıklar kurarak dış dünya ile bağlantılı, karşılaştırmalı tarih yazımı başlamıştır. 1854'te basılan Sahak Abro'nun "Bazı Avrupa Ministrolarının Terceme-i Hali" adlı kitabı bu bakımdan önemlidir. Bu yeni tarih anlayışının ilk önemli örneği 1853/54'te Hayrullah Efendi'nin "Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye" adlı kitabı olmuştur. Bu kitap Osmanlı tarihini tek başına anlatmaktan kurtararak dünya tarihi içine oturtmak yolunda yapılan bir denemedir.

Bu dönemin en dikkate değer tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa olmuştur. Encümen-i Daniş azası olan Ahmet Cevdet Paşa 1853'te padişah fermanıyla 1774-1826 arasının tarihini yazma ile görevlendirilir. Bir yıl sonra da vakanüvisliğe atanır. 1866'ya değin vakanüvisliği devam eder. 12 cilt tutan "Tarih-i Cevdet"i 1884'te tamamlar, yaşamının sonuna değin yazdığı Tezakir, Maruzat ve Kısas-ı Enbiya tarih konusundaki öteki çalışmalarıdır⁴²⁰.

Cevdet Paşa sade Türkçe ile herkesin anlayabileceği bir biçimde tarih yazmıştır. Yazdığı tarih geleneksel vakanüvisliğin sınırlarını aşar, Osmanlı tarihini, Avrupa tarihi içinde karşılaştırmalı olarak ele alır, hukukçuluğu onun analizlerine kurumsal bir boyut kazandırır. Önemli ölçüde belgeseldir. İlber Ortaylı'nın sözleriyle Cevdet Paşa'nın Tarihi herşeyden önce Avrupa kültürü ve ictimai müesseseleriyle bir hesaplama. Ona göre fıkıh ve şeriatla biçimlenen İslam toplumu ile Avrupa arasındaki karşılaştırmalar ve iki dünyanın tarihlerinin içiçe geçtiği noktaların tesbiti önemlidir⁴²¹.

⁴¹⁸ Zeki Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1587.

⁴¹⁹ İlber Ortaylı, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi üstüne Düşünceler", *Derleyen Sevil Atasöz, Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 419-429.

⁴²⁰ Bekir Küttüoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1986, s. 107-114.

⁴²¹ İlber Ortaylı, *A.g.m.*, s. 425.

Cevdet Paşa'nın tarih anlayışı hem Doğu hem Batı anlayışından etkilenmiştir. İbn-i Haldun etkilendiklerinin başında gelmektedir. Cevdet Paşa Piri-zade Sâhip Molla'nın eksik bıraktığı *Mukaddime* çevirisini tamamlayıp yayınlamıştır. Batı'dan, Taine ile Michelet'den, Alman Doğu bilimcisi Hammer, İngiliz tarihçisi Buckle ile Macaulay ile Fransız Montesquieu'den yararlandığını söylediği rivayet edilmektedir⁴²².

Osmanlı tarihçiliğinin bu dönemde Batı'dan etkilenmesinin tüm yönlerini ortaya koyabilmek için Oryantalizmin ve Türkolojinin gelişimi onun Türk tarihçileri üzerindeki etkilerini ve bu gelişmelerle hesaplaşmalarını ele almak gerekir. Bu gelişmelerin iki ayrı etkisi olmuştur. Bunlardan birincisi Doğu'ya Avrupa merkezli bakış açısının doğurduğu tepkilerdir. İkincisi ise Türkoloji çalışmalarının Türklük konusunda getirdiği bilgilerdir. Bunlardan birincisi Oryantalistlerin genellikle İslam dünyası içinde yer alan kavimlerin tek tek değişimleri ile ilgilenmeyen, bu ülkelerdeki koşulları ve geri kalmışlığı İslam ile açıklamakla yetinen tutumuna karşı ilk tepkiler Namık Kemal'in Ernest Renan'ın savlarına karşı yazdığı Renan Müdafaaanamesi'nde görülmektedir⁴²³. İkincisine gelince, 18. yüzyıldan beri Çin ve Doğu kaynakları üzerinde oryantalistlerce yapılmakta olan araştırmalar Türklerin İslam öncesi olan tarihlerine belli ölçüde aydınlık getiriyordu. Bunlar arasında J. Deguignes'in "Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols" (1756-58), Arthur L. Davids'in "A Grammar of the Turkish Language"ı (1832) Avrupa'ya eğitime giden Türk öğrenciler üzerinde çok etkili olmuştur. Daha sonraki yıllarda Leon Cahun'un "Introduction à l'Histoire de l'Asie" (1896) adlı yapıtı, Thomsen ve Radloff'un Orhun yazıtlarını okumaları bu ilgiyi canlı tutacaktır. Pancermenizm ve panslavizminin baskısı altında bulunan Macaristan hem ideolojik hem de bilimsel bakımdan Türkçülüğün geliştiği bir odak olarak Vambéry bu merkezden yayılan Türkçülük anlayışını Osmanlılara taşımaya çalışacaktır⁴²⁴.

Bu gelişmelerin Osmanlılardaki yansımaları 1860'ların ikinci yarısından sonra ortaya çıkmaya başladı. Mustafa Celaleddin Paşa (Constantine Borzecscky) "Les Turcs Anciens et Modern" adlı eserinde Türklerin Avrupa halklarıyla yakınlığından ve İslamiyet öncesi uygarlığa katkılarından söz ediyordu. Bu konuda en ısrarlı tutumu Ahmet Vefik Paşa göstermiştir. İlk açılan Darülfünun'da Hikmet-i Tarih okutan Ahmet Vefik Paşa, okullarda okutulmak için 1869'da yazdığı "Fezleke-i Tarih-i Osmani"de Osmanlı öncesi Türkler üzerinde durdu. Osmanlı tarihini kuruluş, yükselme, çöküş vb. evrelere ayırarak dünya ve Avrupa tarihi içinde ele aldı. Ahmet Vefik Paşa Ebulgazi Bahadır Han'-

⁴²² Zeki Arıkan, *A.g.m.*, s. 1585.

⁴²³ Zeki Arıkan, *A.g.m.*, s. 1587.

⁴²⁴ Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s. 16-17.

ın Çağatayca yazdığı “Secere-i Türki” adlı yapıtını da 1864’te Türkiye Türkçesine çevirmiştir⁴²⁵. Bu dönemde askeri okullar nazırlığı yapan Süleyman Paşa 1876’da yazdığı sadece birinci cildi yayınlanmış Tarih-i Alem’de Fransız sinologu Deguingnes’in eserinden yararlanarak ilkçağ tarihini anlatırken, Türklere önemli bir yer veriyordu. Bu dönemde Türkçü etkiler tarihe girmişti, ama bunun siyasal bir boyut kazanması ancak II. Meşrutiyet sonrasında olacaktır.

II. Abdülhamid döneminde tarih genellikle denetim altına alınmaya çalışılan bilim alanlarından biri olmuştur. İlk eğitimden Osmanlı Tarihi, orta eğitimden genel tarih kaldırılmıştır. Bu dönemde üzerinde durulmaya değer yazarlardan biri Mizancı Murad Bey’dir. Mülkiye’de tarih hocalığı yapan Murad bey özgün kaynaklara inmemiş olsa da güzel bir dille, Batı yöntemlerine uyguntarih kitapları yazmıştır. 1879-81 arasında 6 ciltlik Tarih-i Umumi (Dünya Tarihi), 1890’da 1 ciltlik “Muhtasar Tarih-i İslam”ı yayınlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde de Rodos’ta sürgün bulunurken 1909-16 arasında bir tür tarih felsefesi olmak savı taşıyan yedi ciltlik bir Osmanlı tarihi olan Tarih-i Ebulfaruk’u yazacaktır. Böylece Murad Bey’in tarih yazımında geçirdiği aşamalar onun Osmanlı tarihi yazımına hazırlığı olarak görülebilir⁴²⁶.

Bu dönemin öteki önemli tarih yazını çabası Mustafa Nuri Paşa’nın ilk üç cildi 1878’de, dördüncü cildi ölümünden sonra 1911’de yayınlanan Netaci-yü’l Vukuat adlı yapıtıdır. 1841’e değin Osmanlı tarihinin anlatıldığı bu kitapta siyasal olaylar ile sosyal, ekonomik, kurumsal değişimler ilişkilendirilmektedir. Bu anlamda çağdaş bir anlayışına sahip olan bu yapıtın; hiçbir Batı dili bilmeyen, Avrupa’da bulunmamış olan, kendisi tarihçi olmayan bir kişi tarafından yazılmış bulunması bu dönemde yeni tarih anlayışının toplumda yaygınlaşmaya başladığının bir göstergesi olarak alınabilir.

Bu dönemin tarih yazımında Türkçü akımın etkisini gösteren en önemli kitabı Necib Asım Bey’in 1899’da yayınlanan Leon Cahun’un çalışmasını temel alan “Türk Tarihi” olmuştur.

Birçok bilim ve düşün alanında olduğu gibi tarih alanında da II. Meşrutiyet sonrasında daha canlı bir ortama girilmiştir. Bu dönemin çağdaş tarihçiliğe geçmek bakımından en önemli atılımı 1910’da Tarih-i Osmani Encümeni’nin kurulmasıdır. Padişahın mali katkısı bulunan bu dernek, üyeleri arasında Abdurrahman Şeref, Ahmed Tevhid, Ahmet Refik, Mehmet Arif, Necip Asım beyler bulunuyordu. “Encümenin vazifesi Devlet-i Osmaniye’nin mükemmel bir tarihini vücuda getirmek ve Tarih-i Osmaniye’ye ait resail ve evrak ve kuyudat-ı

⁴²⁵ Zeki Arıkan, *A.g.m.*, s. 1588.

⁴²⁶ Birol Emil, *Mizancı Murad Bey*, İstanbul Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1979, s. 531-545.

tab ve neşretmektir". Tarih-i Osmani Encümeni çağdaş anlamda tarih malzemesinin nasıl değerlendirileceği, belgelerin nasıl işlenip kullanılacağı konusunda bilimsel yaklaşımın ilk örneklerini verdi. Bilimsel tarih yazımı bu kuruluşun faaliyetleriyle başlamıştır denilebilir. Yayınladığı monografilerin yanı sıra kaynak niteliğinde bazı tarih kitaplarını, Tarih-i Osmani Mecmuası'nın eki olarak yayınladı. Encümenin üyelerinden "piyade yüzbaşı" Ahmet Refik Bey Büyük Tarih-i Umumi'yi forma forma yayınlamaya başladı. Yazdığı popüler tarih yazılarıyla Türkiye'ye tarihi sevdiren adam olmuştur. Osmanlı Tarih Encümeni, tasarlanan "Osmanlı Tarihi"nin daha çok Osmanlı öncesi Türklük üzerinde duran, birinci cildini Necib Asım ve Mehmet Arif beylerin kaleminden yayınladı.

1911'de Türk Ocağı'nın kurulması ve bir süre sonra Türk Yurdu dergisinin yayınlamaya başlanması ve en nihayet 1912 Balkan Savaşı yenilgisinden sonra Türkçülük bir siyasal akım olarak güçlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez 1904'te yazdığı "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı uzun makalesiyle siyasal Türkçülüğü savunan, daha sonra da Türkçü hareketin düşünürü olan Yusuf Akçura 1913'te Osmanlı Tarih Encümeninin çalışmalarında eski tarih yazıcılığının devamını buluyor ve "...bağlantılardan ve anlamdan yoksun bir tarihten içinde tarihi faktörlerin zincirleme oluşumunu gözlemenin imkansız olduğu bir olgular koleksiyonuna indirgenen kum ve cansız bir tarihten başka bir şey görmüyordu... O, bu programı, sadece büyük adamlara, sultanlara, beylere, paşalara yer verirken, tarihi gelişimin ekonomik ve toplumsal yönlerini ihmal etmekle suçluyordu"⁴²⁷. Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu, Köprülüzade Mehmet Fuat, Şemsettin'in (Günaltay) bulunduğu bir grupla "Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni"ni oluşturarak 1915'te Milli Tettebbular Mecmuası'nı yayınlamaya başladı. Bu encümen Türklere ait müessesatıyla mukayese ederek Türk milletinin hangi enmuzec-i ictimaiye mensub ve tekâmülün hangi safhasında bulunduğunu arayacaktı. Böylece tarihçiler için yeni bir amaç belirleniyordu. Bu mecmua içinden Oryantalistlerin görüşlerini eleştiren, çağdaş tarih yazını yöntemiyle onlara karşı tezler geliştirmesiyle Köprülüzade Mehmet Fuat Bey sivrilecek, uluslararası düzeyde saygınlık kazanacaktır. Daha 1914'te Hoca Ahmet Yesevi incelemesi ve saz şairlerine ilişkin 11 makalesiyle tanınmıştı. 1915'te Milli Tettebbular Mecmuası'nda yayınladığı "Selçukiler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti" incelemesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun dört yüz göçebe çadır halkı ile kurulduğu efsanesine son veriyor. Selçuklular ve Osmanlılar arasındaki sürekliliği koruyordu"⁴²⁸. 1919'da yayınladığı "Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar" adlı eseriyle bu sürekliliğin yeni bir boyutunu ortaya koyacaktır.

⁴²⁷ Halil Berktaş, *A.g.e.*, s. 40.

⁴²⁸ Zeki Arıkan, *A.g.m.*, s. 1591.

II. Meşrutiyet döneminde Türk ve Osmanlı tarihinin yeniden yazılmasının gündeme gelişinden farklı bir biçimde de olsa İslam Tarihi'nin de yeniden yazılması gündeme gelmiştir. Dr. Abdullah Cevdet, Doğu Bilimci R. Dozy'nin "Tarih-i İslamiyet"ini çevirip 1908/09'da yayınladı. İslamcılarının büyük tepkisi üzerine bu kitap toplatıldı. Ama tartışmalar bu döneme değin yeterli bir İslam tarihinin yazılmadığını da ortaya koymuş oldu.

Bu gelişmelerin yanı sıra II. Meşrutiyet'te Batı dillerinden birçok tarih kitabının çevrilmesi de sağlanmıştır. Ahmet Refik, Charles Seignobos'un üç ciltlik "Tarih-i Medeniyet"ini 1910'da, Ali Reşad aynı yazarın "Tarih-i Siyasi"sini 1908'de, gene Ali Reşad Engelhart'ın "Türkiye ve Tanzimat"ını 1910'da, Mehmet Ata Bey Hammer'in ünlü "Osmanlı Tarihi"nin 1913 ile 1921 arasında ilk on cildini çevirmiş ve yayınlamıştır⁴²⁹.

Tarih yazınında ve anlayışındaki bu gelişmeler yardımcı ve özel tarih alanlarındaki gelişmelerle birlikte ve onlara gerek duyarak olmuştur. Mecmuai Fünun'da ilk kez arkeolojiden söz ediliyordu. 1846'da Fethi Ahmet Paşa, St. Irene kilisesinde ilk müze kurma deneyine giriyordu. 1869'da müzenin başına getirilen Edward Goold ülkenin değişik kesimlerinden arkeolojik ve tarihi eserleri müzeye toplamaya çalıştı⁴³⁰. 1872'de müzenin başına gelen Dr. Dethier bir yandan Schliemann Trova'dan Yunanistan'a götürdüğü eserleri geri almaya çalışırken, değişik kentlerdeki ajanlarıyla eski eserleri toplatıyordu. 1881'de Osman Hamdi Bey'in müze müdürlüğüne getirilmesi yeni bir aşamayı başlatıyordu⁴³¹. Müze adına arkeolojik kazılar yapılmaya başladı. Osman Hamdi Bey'in kendisi Nemrud Dağında, Sayda'da, Lagina'da kazılar yönetti. Oğlu Ethem Bey Tralles, kardeşi Halil Edhem Bey Alabanda ve Side kazılarını idare etmiştir. Ayrıca müze memurlarından Makridi Rakka, Boğazköy, Alacaköy, Akalan, Langaza, Rodos, Taşoz ve Notion kazılarını yönetmiştir. Sakçagözü, Yortan, Kadeş, Mahmudiye kazıları yaptırılmıştır⁴³².

Abdüllatif Suphi Paşa 1860'larda Yunan, Roma ve İslam paralarına ilişkin ilk nümizmatik kitaplarını yayınlamıştır. Tarihi biyografiler alanında Mehmet Süreyya Bey'in 1890-97 arasında yayınlanan "Sicill-i Osmani"si ve Bursalı Mehmet Tahir'in 1916 ile 1917 arasında yayınlanan üç ciltlik "Osmanlı Müellifleri" bu alandaki önemli katkılar olmuştur. 1870'lerden sonra ilk şehir tarihleri yazılmaya başlamıştır. Devlet kademelerinde önemli yer almış ki-

⁴²⁹ Zeki Arıkan, *A.g.m.*, s. 1593-1594.

⁴³⁰ Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1596-1603.

⁴³¹ Belgin Demirsar, *Osman Hamdi Tablolarında Gerçekle İlişkiler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 8.

⁴³² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 237.

şiler anılarını yazma yoluna gitmişlerdir. Tüm bunlar yeni tarih anlayışının gelişmesiyle yakından ilişkili ve onu tamamlayıcı gelişmeleridir.

• Hukuk Alanındaki Gelişmeler

Hukuk alanındaki gelişmeler de Osmanlı toplumunun özellikleri dolayısıyla oldukça karmaşık olmuştur. 1837’de kurulan “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye” ile Osmanlı İmparatorluğu’nda kanunlaştırma hareketleri başlatılıyordu. Bir yandan Batı’dan, çoğunlukla da Fransa’dan ceza, ticaret, deniz ticareti ve bunlara ilişkin yasalar aktarılırken, öbür yandan özel hukuk alanında İslam hukuk düzeni korunuyordu. Tanzimat’ın getirdiği yeni haklar anlayışının doğal sonucu olarak önce herbiri bir anayasa niteliğinde olan, her milletin kendi nizamnamesi, daha sonra da ilk Osmanlı Anayasası ortaya çıkıyordu.

Bu hareketlerin büyük ölçüde yeni hukukun yeniden üretileceği, hukuk eğitiminin yeniden düzenlenmesi olmadan gerçekleşti. Bu gelişmeler daha çok düşün alanındaki gelişmelere dayanarak ortaya çıktı denilebilir. Hukuk alanındaki özgün sayılabilecek gelişmeler daha çok İslam hukukunun kodifikasyonu alanında olmuştur. Hukuk alanında çeviri büyük bir başarı olmamıştır. Tasvir-i Efkâr’da Emmerich Vatel’in “Traité du Droit de Gens” adlı eseri “Hukuk-u Nas” adıyla yayınlanmaya başladı, ama bitirilemedi. Buna karşın kanun kavramı dışında bir “hukuk” kavramı getirmesi bakımından yeni bir aşamayı oluşturunuyordu⁴³³.

Batı’dan alınan daha çok ticaret kanunu alanındaki yeni yasaların temeli ni oluşturan medeni hukuk İslam hukukuna bağlı kaldıkça ortaya çıkan kavramsal sorunlar aşılamıyordu. Bu sorunun çözümü konusundaki seçeneklerden biri Fransız Medeni Kanunu’nu almak iken, öteki İslam hukukunun kodifikasyonuydu. Tutulan yol Ahmet Cevdet Paşa’nın savunduğu ikincisi oldu. 1869’da kurulan Mecelle Cemiyeti 1870-77 arasında yayınladığı 16 kitap ile aile ve miras hukuku dışında İslam hukukunun kodifikasyonu sağlandı. Hazırlanan bu Mecelle daha çok Hanefilerin görüşlerine dayanıyordu. Bu çaba büyük ölçüde Cevdet Paşa’nın ısrarlı gayretleriyle bir sonuca ulaştı. Cevdet Paşa dışında Filibeli Halil Efendi, Seyfeddin İsmail Efendi, Seyid Ahmet Hulusi Efendi, Ahmet Hilmi Efendi, Bağdatlı Muhammet Emin Efendi, İbn-i Abidinze Alaeddin Efendi, Ömer Hulusi Efendi, Kara Halil Efendi, İsa Ruhi Efendi, Yunus Vehbi Efendi, Abdüllatif Şükrü Efendi, Ahmed Halid Efendi, Ömer Hilmi Efendi, Abdüsettar Efendi çeşitli dönemlerde bu çalışmalara katılmışlardır⁴³⁴.

⁴³³ Ebül’ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1946, s. 160-166.

⁴³⁴ Karınâbâdizâde Ömer Hilmi/İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.

Mülk niteliğindeki topraklar üzerindeki düzenlemeler mecelleye tabi iken, miri arazi ve tasarrufa konu olmayan araziler üzerindeki düzenlemeler gene Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki bir komisyonun hazırladığı 1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi'ne tabi olacaktı. Bu da Osmanlıların özgün bir düzenlemesiydi.

Vakıf konusundaki dağınık hükümler ise daha sonraki tarihlerde Ebul'ulâ Mardin'in Cevdet Paşa'dan daha önemli bulduğu Karınâbâdizâde Ömer Hilmi tarafından "Ahkâmülevkaf" kitabında 1889'da bir araya getirilmiştir⁴³⁵. İslam hukukunun kodifikasyonu ve bunun uygulamaları bu konuda önemli şerhlerin yazılmasına neden olmuştur. Bunlar arasında en önemlilerinden biri Hoca Emin Efendizade Ali Haydar'ın 1881-1903 arasında yayınlanan "Dürerül-Hükkâm fi Şerh-i Mecelletül-Ahkâm" adlı dört büyük ciltlik mecelle şerhi olmuştur⁴³⁶.

1892'de "Miftah-ı Kavanin-i Osmaniye"yi yayınlayan Sarkıs Karakoç Efendi Osmanlı yasalarını sistemli halde bir araya getirmeye çalışan önemli yapıtlar vermiştir. Miftah dışında 1900'de Düstur'u, 1913'te "Külliyat-ı Kavanin'i, 1914'te "Mecmua-i Mukarrerat-ı Temyiziye"yi yayınlamıştır⁴³⁷.

Hukuk alanında özgün çalışmaların daha çok İslam hukukunun 19. yüzyılda kullanılabilir biçimde sistemleştirilmesi üzerinde olması, Osmanlıların Batılılaşma sürecinin yavaşlığı dolayısıyla ikili yapılar oluşturmalarıyla yakından ilişkilidir. Hilmi Ziya Ülken bu oluşumla eski mantığın Tanzimat sonrasında canlanması arasında bir ilişki bulmaktadır⁴³⁸.

Medrese dışındaki ilk hukuk dersleri "İlm-i Hukuk" 1870'te Darülfünun'un ikinci kez açılışında Ahmet Kamil Efendi tarafından verilmiştir. Üçüncü kez 1874'te açılan Darülfünun'daki Hukuk Mektebi'ndeki ilk kez kapsamlı ve Batıya dönük bir hukuk programı izlenmiştir. Bu okulda Roma Hukuku D'Hollis, Usulü Hukukiye-i Roma Mösyö Gold, Ticaret Hukuku Nikolaki Efendi, Hukuk-u Cezaiye ve Usulü Muhakeme Mösyö Jakoba ve Mösyö Benici, Hukuki Esasiye Mösyö Chevalier, İlm-i Hukuk ve İlm-i Servet-i Milet Mösyö Karo, Furuu fıkıh Rauf Efendi, Usulü fıkıh Ahmet Efendi tarafından veriliyordu. Bu okulda eğitim büyük ölçüde yabancı ve Müslüman olmayan hocalar tarafından veriliyor ve İslam hukuku kökenli dersler program içinde görevli olarak az yer tutu-

⁴³⁵ Sıddık Sami Onar, "İslam Hukuku ve Mecelle", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 582.

⁴³⁶ Kevork Pamukciyan, "Kayserili Karakoçyan Ailesi ve Ünlü Hukuk Bilgini Sarkıs Karakoç Efendi", *Tarih ve Toplum*, Sayı 37, Ocak 1987, s. 20-22.

⁴³⁷ Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 90.

⁴³⁸ Cemil Birsöl, "Öğrenirken ve Öğretirken Beraber", *Ebul'ulâ Mardin'e Armağanı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1944, s. 23-107.

yordu. Oysa bu mektepten sonra 1880'de kurulan ve günümüze değin gelen üçüncü Hukuk Mektebi'nde eğitim kadrosunun büyük ölçüde Türkleştiği görülmektedir. Ayrıca bu okulun eğitim kadrosunun hemen hemen hepsi bürokrasinin üst kademelerinden geliyordu. Açıldığı yıllarda Adliye Nazırı Cevdet Paşa Hukuk Mahkemeleri Usulü, Maarif Nazırı Münif Paşa Methal-i İlm-i Hukuk, Nafıa Nazırı Hasan Fehmi Paşa Ticaret Hukuku, Baş Mudde-i Umumi Kostaki Efendi (Paşa) Ceza Mahkemeleri Usulü, İsmail Bey Ceza Hukuku, Sa'it Bey Roma Tarihi ve Fransızca, Ömer Hilmi Efendi Mecelle, Abdüsettar Efendi Arazi Hukuku dersleri okutuyorlardı. Daha sonraki yıllarda okulun dersleri arasında Hukuk-u Düvel ve Hukuk-u İdare dersleri de yer almıştır. II. Abdülhamid döneminde sakıncalı bulduğu için Münif Paşa'nın Methal-i İlm-i Ulum dersi yasaklanmıştır. Hukuk eğitiminin büyük ölçüde denetim altında olduğu bu dönemde Hukuk Mektebi'nin en çok ün kazanan hocaları Hasan Fehmi, Münif, Kostaki ve İbrahim Hakkı paşalar ile Büyük Haydar, Ali Şahbaz, Mahmut Esat, Ali Haydar ve Ömer Hilmi efendiler olmuştur⁴³⁹.

Hasan Fehmi Paşa'nın "Telhis-i Hukuk-ı Düvel" (1883) adlı bir kitabı, Münif Paşa'nın "Telhis-i Hikmet-i Hukuk" (1884), "Hikmet-i Hukuk" (1885) adlı kitapları, Kostaki Paşa'nın "Ticaret-i Bahriye Kanunu Şerhi" adlı kitabı, İbrahim Hakkı Paşa'nın "Tarih-i Hukuk-ı Beyneddüvel" (1886), "Hukuk-ı İdare" (1890), "Mukaddime-i İlm-i Hukuk" (1901) adlı kitapları, Büyük Ali Haydar'ın "Usulü Fıkıh Dersleri" öğrencisi Hacı Adil tarafından 1910'da, Ali Şahbaz Efendi'nin "Mufasssal Hukuk-i Düvel" (1908) kitabı, Mahmut Esat Efendi'nin "Şerh-i Kanunu Ceza" (1885), "Usulü Fıkıh" (1885), "Telhis-i Usulü Fıkıh" (1892), Aser'den çevirdiği "Hukuku Hususiye-i Düvel" (1894), Henry Bonfils-Paul Fauchille'den çevirdiği "Hukuku Düvel" (1910), "Tarih-i İlm-i Hukuk" (1915) adlı kitapları vardır. Ali Haydar ve Ömer Hilmi efendilerin kitapları üzerinde daha önce durulmuştu⁴⁴⁰. Yinelemeye gerek yok.

• İktisat Alanındaki Gelişmeler

İktisat biliminin Osmanlı İmparatorluğu'na girişi 19. yüzyılda olmuştur. Bugüne değin bulunan ilk Osmanlıca iktisat kitabı 1830'lara tarihlenen "Risale-i Tedbir-i Umran-ı Mülki" adlı bir yazmadır. Bu yazmanın yazarı belli değildir. Bu kitap adından anlaşılabileceği gibi bir ekonomi politik kitabıdır. Merkantilistlerin ve fizyokratların görüşlerinden ve klasiklerinden yararlanıldığı görülmektedir. Kitap içinde görüşlerine açıkça referans verilen tek yazar Malthus'tur. Bu risaledeki fikirler Malthus'un kiler de dahil olmak üzere ana kay-

⁴³⁹ H. Başı Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1954.

⁴⁴⁰ İlber Ortaylı, "Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması", *Yapıt*, Sayı 46-1, Ekim-Kasım 1983, s. 37-43.

naklardan değil daha çok ikinci kaynaklardan aktarılmıştır⁴⁴¹. Bu kitaba dayanarak ekonomi biliminin Osmanlılara girişinin kaç yıl gecikmeyle olduğu konusunda bir yargıya varmak doğru olmaz. Merkantilistlerin 17. yüzyılda, Fizyokratların 1750'lerde, düşüncelerini geliştirdiklerini, Malthus'un ise kitabını 1789'da yayınladığını söylemekle yetinmek daha doğru olur.

Bu kitabın üzerinde durulması gereken bir başka özelliği yazma olması, yani çok az sayıdaki yöneticiyi etkilemek için yazılmış olmasıdır. Eğitim sistemi içinde henüz ekonomi dersleri başlanmamıştır. Bu bilim dalının girişi de eğitim sistemi dışında olmuştur denilebilir.

Osmanlıca basılan ilk iktisat kitapları 1850-60 arasına rastlamaktadır. Ceride-i Havadis 1852'de "Tebdir-i Menzil" kitabını yayınlamıştır. 1859'da da Sahak Efendi "İlm-i Tebdir-i Menzil" adında bir başka kitap çıkarmıştır. İlk kitabın da Ermeni Sahak Efendi tarafından yayınlandığı sanılmaktadır⁴⁴². Her iki kitap da J.B. Say'ın ekonomi politik kitabındaki görüşleri nakletmektedir. 1860'ta da bir İngiliz şarkiyatçısı olan Charles Wells "İlm Tebdiri Mülk" adlı Osmanlıca bir ekonomi politik kitabını Londra'da yayınlamıştır⁴⁴³.

Bu arada Mekteb-i Tıbbiye hocalarından bir Rum ya/ya da İtalyan tarafından College de France ekonomi profesörü L.E. Rossi'nin 1840'ta yayınlanan Ekonomi Politik Dersleri kitabı çevrilmiştir, ama yayınlanmamıştır⁴⁴⁴. Azınlıkların ya da yabancıların bu kitapları yayınladıkları zaman ekonomi henüz eğitim sistemi içinde yer almamıştır denilebilir. Ekonomi Politikten ders olarak ilk kez 1859'da Mekteb-i Mülkiye'nin açılışının Takvim-i Veksi'de resmi bildiriminde söz edilmektedir⁴⁴⁵. Eğitim sisteminin bu bilim alanını yeniden üretmeye başlaması sisteme girişinden oldukça sonradır. Bu yeniden üretim daha çok uygulanmaya çalışılan liberalist iktisat politikaları doğrultusundadır. Bu bilim alanının sistem içinde belli ölçüde yerleşip farklı iktisadi görüşlerin ortaya çıkması, çok daha sonraki yıllarda olacaktır.

Türkler arasında iktisadi konularda yazı yazanların başında Münif Paşa ile Tercüme odasından Mehmet Şerif Efendi gelmektedir⁴⁴⁶. Mecmua-i Fünun'da belli bir kuramsal çerçeveye bağlanmadan sanayileşme üzerinde durulmuş-

⁴⁴¹ Niyazi Berkes, "Ekonomik Tarih ile Teori İlişkileri Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi", Der. Fikret Görün, *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1972. s. 46-47.

⁴⁴² Cavit Orhan Tütengil, "Türkçede İlk İktisat Kitabı Konusu ve Yeni Bir Eser üzerine Notlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 25, Ekim 1965-Mart 1966, No. 1-2, s. 144-147.

⁴⁴³ Niyazi Berkes, *A.g.m.*, s. 46.

⁴⁴⁴ Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (I Cilt), Ankara, 1954, s. 5.

⁴⁴⁵ Cavit Orhan Tütengil, *A.g.m.*, s. 142.

⁴⁴⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yayınları, Konya, 1966, s. 343-352.

tur. 1880'lerden sonra iktisat kitapları yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunlardan Sakızlı Ohannes'in Mülkiye'de okutulan "Mebadi-i İlm-i Servet" i 1880'de, Nuri Bey'in "Mebahis-i İlm-i Servet"i 1883'te, Ahmet İhsan Bey'in "İlm-i Servet"i 1891'de, Mehmet Ekrem'in "Fen-ni Servet"i 1900'de yayınlandı. İlm-i Servet teriminin yerini iktisat teriminin alması II. Meşrutiyet döneminde Mülkiye'de okutulan Cavit Bey'in "İlm-i İktisat" kitabıyla olacaktır.

Bu liberalist çizgideki iktisat görüşünün dışındaki ilk kitap Ahmet Mithat Efendi'nin 1880'de yayınlanan "Ekonomi Politik" kitabıdır. Bu kitap J.B. Say'ın kitabının basitleştirilmiş biçimi olan bir kitaptan çevrilmiştir. Başlangıcında liberalist bir çizgi izleyen kitap, gümrük konularına gelince bu konularda korumacılığı önerir, ticaret serbestliğinin Avrupa için doğru olduğunu, ama Osmanlılarda uygulanamayacağını savunur. Bu düşüncesini doğru verilere dayandırmaya da tarihsel olarak temellendirmeye çalışır. Bu konularda daha tutarlı açıklamalar yirmi yıl kadar sonra "İktisat, Yahut İlm-i Servet" kitabında Akyiğitzade Musa tarafından getirilmiştir. Harp Okulu'nda iktisat okutan Akyiğitzade Kazanlı'dır. Rusya'da yetişen Akyiğitzade başka iktisadi geleneklerden de haberdardı. List'in ve Fransız Paul Canwes'in himayeci ulusal ekonomi kavramları Osmanlılara doğrudan Avrupa'dan değil Rusya üzerinden geliyordu. Rusya'daki Müslümanlar hem düşüncede hem eylemde, iktisat bilgilerini yeniden üretmekte Osmanlılardan çok daha ileriydi⁴⁷.

• Sosyoloji Alanındaki Gelişmeler

Türkiye'de sosyolojinin ya da ictimaiyatın bir bilim dalı olarak kurumsallaşması II. Meşrutiyet döneminde olmuştur. Osmanlı toplumunun geri kalmasının nedenlerini araştıran, toplumsal bütünleşmeyi sağlamak isteyen ve bilimi yücelten, Osmanlı aydını için sosyoloji çok umud bağlanan bir bilim alanıydı. Bu durum bilim alanına duyulan ilgiyi artırıyordu, ama aynı zamanda da onun gelişmesini engelliyordu. Sosyolojinin toplumdaki görgül incelemelere yönelmesine değil, daha çok bir siyasal düşünce düzeyinde kalmasına, siyasal ideolojiler ve programlar üretmekte kullanılmasına yol açıyordu.

Ziya Gökalp Selanik'te kurduğu İttihat ve Terakki Okulu'nda ilk kez "sosyoloji" dersini programa koymuştur ve bu dersi 1910-1911 yıllarında okutmuştur. Türkçede yayınlanan ilk sosyoloji kitabı Mustafa Suphi'nin Emile Bougle'den 1911'de çevirdiği "İlm-i İctimai Nedir?" kitabı olmuştur. Daha önce sözünü ettiğimiz bu dönemde yayınlanmaya başlayan "Ulum-ı İktisadiyye ve

⁴⁷ Emre Kongar, "Ziya Gökalp", *Türk Toplum Bilimcileri 1*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 33-75.

Zafer Toprak, "Türkiye'de Toplum Bilimin Doğuşu", Emre Kongar, (Derleyen) *Türk Toplum Bilimcileri Cilt 2*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 17-33.

İsmail Coşkun, "Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair", Yay. Haz. İsmail Coşkun, *75 Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1991, s. 13-25.

İçtimaiyye Mecmuası'' toplum bilim konusunda önemli yazıların yayınlandığı bir dergi olur. Emrullah Efendinin Darülfünun'da yaptığı düzenlemeden ve Balkan Savaşı'ndan sonra İstanbul'a gelen Darülfünun'da ilk "İlm-i İçtima" derslerini okutan Ziya Gökalp'in ders notları 1913'te yayınlanır. Bu ders notlarında Durkheim ağırlıklı bir sosyoloji anlayışı vardır. Gaston Richard ve Levy Bruhl'e de atıflar yapılmaktadır. Ziya Gökalp üzerinde Durkheim'in ağırlığı zaman içinde daha da artmıştır. 1915'ten sonra Gökalp çevresinde oluşturduğu, içinde kendi yardımcısı Necmeddin Sadık, istatistik muallimi Ahmet Emin (Yalman), Köprülüzade Fuad, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Mehmet Emin (Felsefe Tarihi Müderrisi), Kazım Şinasi (Tarihte metod Müderrisi), M. Şemseddin'in (Günaltay) bulunduğu bir grupla "İçtimaiyet Mecmuası"nı ve "Mili Tettebbular Mecmuası"nı çıkarmaya başlamıştır. Bu dergiler Türk toplum yapısını ve tarihi Türkçü bir görüşle yorumlamaya çalışıyordu. Bu yorumlardan ve sosyolojinin özellikle Durkheim'in içtimai işbölümü ve tesianüd, ahlaki eğitim vb konularındaki çalışmalarından toplumun değişik kesimlerinin yararlanabileceği bir ideolojik çerçeveyi Ziya Gökalp 1918'de "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adıyla yayınladı. İmparatorluk parçalanıp siyasal gerçek değiştiğinde Ziya Gökalp'in yeni ideolojik formülasyonu "Türkçülüğün Esasları" adını alacaktır⁴⁴⁸.

Nasıl sosyoloji Ziya Gökalp'in elinde ideolojiyle içiçe kullanılıyorsa, İttihat ve Terakki iktidarına karşı muhalefet yapan Prens Sabahattin'in elinde de aynı biçimde ideoloji üretmek için kullanılıyordu. Daha önce de değindiğimiz üzere Prens Sabahattin'in etkilendiği Le Placy'in "Science Sociale" akımı saha araştırmasına dayanan görgül bir sosyoloji akımıydı. Prens Sabahattin ise bu akımın önerdiği monografik araştırmaları yapmaya değil, bir siyasal program oluşturmaya yönelmiştir. Onun izleyicilerinden olan ve 1918'de "Meslek-i İçtimai" derneğini kuran, bu adla bir dergi çıkaran Mehmet Ali Şevki, bu monografi yöntemini ancak 1931 sonrasında ilk kez uygulayacaktır⁴⁴⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda görgül dayanağı olan ilk sosyoloji araştırmalarını II. Meşrutiyet döneminde Arnavutluk, Bulgaristan ve Irak'ta aşiretler üzerinde yapan Bedi Nuri gerçekleştirmiştir denilebilir⁴⁵⁰.

19. yüzyılda ilk nüfus sayımının 1831'de yapılmasına karşın, toplumsal gözlemin dili olan istatistiğin gelişimi de büyük ölçüde II. Meşrutiyet döneminde olmuştur. Mehmet Ali Ayni'nin Maurice Block'tan "Traité Theorique et Pratique de Statistique" tercümesinden sonra 1909'da Mehmet Cavit Bey, 1915'te

⁴⁴⁸ Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s. 5-17.

⁴⁴⁹ Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 254.

⁴⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s. 87.

Ahmet Emin Yalman, 1919'da Mustafa Zühdi Inhan ilk istatistik kitaplarını yazmışlardır.

• Psikoloji Alanındaki Gelişmeler

Psikoloji konusunda yayınlanan ilk kitap, 1870'te Darülfünun ikinci kez kurulmaya çalışıldığında, burada Hoca Tahsin Efendi'nin verdiği derslerden oluşan "İlm-i Ahval-i Ruh" olmuştur. Aynı dönemde Sırrı Giridi Paşa "Ruh" risalesini yazmıştır⁴⁵¹. Bu yıllarda Yusuf Kemal, Muallim Rifat ve daha sonraları Ahmet Hilmi, Mehmet Ali Avni'nin psikoloji üzerinde yazdıkları daha çok felsefi temellidir.

Hoca Tahsin'den sonra psikolojiyle yakından ilgilenen Mustafa Satı Bey olmuştur. Üsküp'te çıkan "Yeni Mektep" dergisinde öğrencilerin yetenekleri ve zeka konusunda ilk yazıları yazmış ve yetenek testlerini ilk kez uygulamıştır. Daha önce II. Meşrutiyet döneminde Darümuallimin'in yöneticisi olarak yaptıkları üzerinde durduğumuz Satı Bey, yazılarında Th. Ribot, A. Binet, W. James gibi zamanın önemli psikologlarının görüşlerinden söz etmiştir⁴⁵². Buna karşın psikolojinin bir bilim dalı olarak kurumsallaşması ancak Cumhuriyet döneminde olacaktır.

• Sanat Alanındaki Gelişmeler

19. yüzyılda Osmanlı toplumuna Batı'daki teknoloji ve bilimsel gelişmelerin girmesi ve Osmanlı toplumunda yeniden üretilir hale gelmesine paralel olarak, Batı sanatı da girdi ve yeniden üretimi kurumsallaştı.

Mimarlık örgütünün Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik ve askeri yapısı içinde henüz önemli bir değişiklik olmadığı 18. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'da mimarlık alanına Batı etkisi girmişti. Osmanlı Barok üslubu bu dönemde gelişmişti. Geleneksel Osmanlı düzeninde mimarlar ocağında mimarlar üç işlevi görüyorlardı. Bunlardan birincisi savunma ve savaşa ilişkin yapıları yapmak, ikincisi kamu ve dini yapıları gerçekleştirmek, üçüncüsü ise kentlerde imar ve yapı düzenini korumaktı. 1795'te Mühendishane-i Berri-i Hümayun kurulduğunda, askeri yapılara ilişkin bilgilerin yeniden üretimi mimarlar ocağı dışında örgütlenmişti. 1801'de Mimarbaşından yardımcılarının ismini bildirmesi istenildi, onların da mühendishanenin derslerine devam ederek, imtihanı geçmeleri öngörülüyordu. Yeniçeriliğin kaldırılması sonrasında

⁴⁵¹ Nuri Bilgin, "Türkiye'de Yapılan Psikoloji Araştırmaları Üzerine Bir İnceleme", Der. Sevil Atauz. *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 44.

⁴⁵² Gülşüm Baydar Nalbantoğlu, "The Professionalization of the Ottoman Turkish Architect", (Yayınlanmamış doktora tezi), U.C., Berkeley, Fall. 1988.

Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul. 1983.

Yıldırım Yavuz, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1981.

da bu sistemin bir parçası olan mimarlar ocağı da ortadan kalkıyordu. Bunun yerine 1831'de Ebniye-i Hassa Müdüriyeti kuruldu. Böylece bürokrasi içinde askeri ve askeri olmayan işlevler farklılaşmış bulunuyordu. Bu askeri sınıf üyesi mimardan aydınlanma felsefesi içinde yetişecek uzmanlaşmış bir meslek olarak mimarlığa geçişin başlaması demekti. Bu müdüriyetin başına getirilen Abdülhalim Efendi 1834'te ayrıca mimarlık eğitimi veren bir mektebin açılmasını öneren bir rapor yazdıysa da, bu okul gerçekleşmedi. Bu durumda imparatorluğun önemli yapılarına ilişkin mimarlık tasarımı tabancı mimarlar ya da yurt dışında eğitim görmüş mimarlarca gerçekleştiriliyordu. Gaspere Fossati, Giuseppe Fossati, Garabet Balyan, Nigogos Balyan örneklerinde olduğu gibi. Mühendishane 1847'de Bekir Paşa tarafından reorganize edildiğinde, son iki sınıfında bir uzmanlaşmaya gidilmesi, mimarlık ve harbiye olarak ayrılması öngörülmüştü. Mimar sınıflarında sanat-ı mimariye ve resm-i mimari gibi dersler vardı.

Mimarlık eğitiminde ve mimarlık konusundaki ilk yayınların 1870'lerin ortalarından sonra başladığı görülmektedir. Mimarlık konusundaki ilk kitap 1873'te yayınlanan "Usul-i Mimari-i Osmani"dir. Viyana sergisi dolayısıyla İbrahim Edhem Paşa başkanlığında Mane de Launay, Montani, Bogos Sasiyan, Maillard'dan oluşan bir heyetçe hazırlanmıştı. Türkçe, Fransızca, Almanca üç dilden yazılan kitapta Montani Efendi Osmanlı kültürüne özgü olduğunu söylediği üç Osmanlı tarzının gelişimini inceliyordu. Montani Efendi'nin bu konuda 1875'te bir konferans verdiği anlaşılmaktadır. Bu Osmanlı mimarisi konusunda ilk sistemleştirme denemesi olarak görülebilir. 1875'te Mühendishanede ders veren ve bir askeri mühendis olan Belçikalı Leclerc'den yardımcısı Rıfat Efendi tarafından çevrilerek "Fenn-i Mimari" adıyla yayınlanmıştır. Aynı yazardan Ahmet Şukri de "Usul-i Kesf-i Mimari" eserini çevirmiştir. Bu ikinci eserin yayın tarihi belirsizdir. Daha önce de üzerinde durduğumuz üzere, 1877'de Guillemet'in müdürlüğünde kurulan "Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi"nde "Çingirya" mimarlık dersleri verecekti, ama Guillemet'in ölümü üzerine bu mektep açılamamıştı. Paris'ten dönen ve Müze Müdürlüğü'ne atanan Osman Hamdi Bey'in hazırladığı rapora göre 1863'te kurulan Sanay-i Nefise Mektebi ilk güzel sanatlar akademisi oluyordu. Bu okul *Ecole des Beaux-Arts* modeline göre kurulmuştu. Bu okulun mimarlık bölümünde dersleri Fransız Alexander Vallauri veriyordu. Aynı yıl açılan Hendesehane-i Mülkiye temelde bir mühendis mektebiydi ama programı içinde altıncı ve yedinci yıllarda mimarlık dersleri yer alıyordu. Bu dersleri Alman asıllı Jachmund veriyordu. Bu iki okulun hocaları olan Vallauri ve Jachmund yaptığı binalarda Doğu mimarlığından aldığı bazı öğelerle seçmeci denemeler yapıyordu.

Her iki okulda da eğitim kadrolarının önemli bir gelişme göstermediği görülmektedir. Bu okullarda iki önemli gelişme ancak 19. yüzyılın son yılların-

da ortaya çıkmıştır. önce Akad mie Julien'de resim eğitimi göre, sonra Ecole des Beaux-Arts 'da mimarlık öğrenimini tamamlayan Vedat (Tek) Bey İstanbul'a dönerek 1899'da Sanay-i Nefise Mektebi'nde Mimarlık Tarihi ve Mimarlık Proje dersleri vermeye başlamıştır. 1891'de Hendesehane-i Mülkiye'den birincilikle mezun olan Kemalettin Bey Jachmund'un yardımcısı olarak atandıktan sonra Berlin'de "Charlottenburg Technische Hochschule" de 1895-97 arasında okudu. İki buçuk yıl da Berlin'de çalıştıktan sonra, İstanbul'a döndü ve Mühendishane'de hocalık yaptı.

20. yüzyılın başından itibaren etkili sayılabilecek bir mimarlık eğitimi başlamıştır denilebilir. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde T rk l k akımının gelişmesine paralel olarak Mimar Vedat ve Kemalettin beylerin öncülüğünde "Milli Mimari" akımı gelişmiştir. Aynı zamanda kurulan "Osmanlı Mimar ve Mühendis Cemiyeti" mimarlığın meslekleşmesinde bir aşamayı oluşturunordu. Bu dönemde Mühendis mektebi hocaları Kemalettin Bey ve Ali Talat Bey'in kitapları ülkenin mimarlık kütüphanesine yeni katkılar yapmıştır. Bu iki hocanın "Fenn-i Mimari", Ali Talat Bey'in "Kargir ve Ahşap İnşaat", "Doğramacılık" ve "İnşaat ve İmalat Vahid-i Kıyası Fiyat" kitapları sayılabilir⁴⁵³.

Eğer mimarlık alanındaki gelişmeleri özetlemek gerekirse, bu alanda geleneksel Osmanlı sisteminin değiştirilmesine başlandıktan yetmiş yıl sonra kendisini yeniden üretir hale gelmiş Müslüman Türk kesimin bu alandaki önemi artmaya başlamıştır. Tıp vb alanlar düşünülürse bunun oldukça geciken bir sonuç olduğu söylenebilir. Bu gecikmenin nedenlerinden biri, bu gelişme sırasında mimarlığın bir meslek olarak kendini kabul ettirme sürecinin de yaşanmış olmasıdır denilebilir.

Osmanlı aydınlarının aşmakta güçlüklerle karşılaştığı bir başka sanat alanı resim ve heykeldi. Batı'nın etkisi daha 18. yüzyılda Levni ve Abdullah Buhari'nin minyatürlerinde gözleniyordu. Ama bu gelenekten köklü bir kopuş değildi. Bu kopuş ve Batı resmine geçiş 19. yüzyılda gerçekleşti. İslami doğmaları aşarak batı resminin meşrutiyet kazanmasında II. Mahmud'un resmini yaptırarak resmi dairelere astırması önemli bir adım oldu.

Resim eğitiminin yer aldığı ilk kurumlar askeri okullardı. Mühendishane-i Berr-i Hümayun'a konulan resim derslerinin amacı haritacılık, mühendislik vb meslek pratiklerinin gerektirdiği hünerleri sağlamaktı. Ama bu derslerin yeteneklerin ortaya çıkmasına fırsat vermesi, m hendishaneyi geleceğin ressamları için bir kaynak haline getirmiştir. 1835'te Avrupa'ya resim eğitimi için

⁴⁵³ Sami Yetik, *Ressamlarımız*, Güzel Sanatlar Birliği Resim Şubesi, İstanbul, 1940.

S. Pertev Boyar, *Türk Ressamları*, Ankara, 1948.

gönderilenler bu Kaynaktan seçilecektir. Harbiye'nin programına resim dersi ilk kez 1835'te konulduysa uygulamasına ancak 1841'de başlandı. Bu ders için bir İspanyol ressamı olan “Şirans” getirildi. 1851'den sonra özel ve resmi bütün okullara yaygınlaşan resim dersleri çoğunlukla asker hocalar tarafından verilmiştir.

1835'te resim eğitimine Viyana'ya (bir söylentiye göre İngiltere'ye) gönderilen ilk mühendishane öğrencisi İbrahim Paşa olmuştur. Bunu Kaymakam Hüsnü Yusuf, Tevfik Paşa, Ahmet Emin ve diğerleri izlemiştir. Daha önceki bölümlerde Paris'te açıldığını gördüğümüz Mekteb-i Osmani'de resim derslerine önem verilmiştir. Harbiye kökenli Süleyman Seyit Bey de bu okulda resim eğitimini ilerletmiş, sonra Gabanel'in atölyesinde dokuz yıl çalıştıktan sonra 1875'te, dokuz yıl Paris'te kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. Süleyman Seyyit'in Paris'te bulunduğu yıllarda Şeker Ahmet Paşa da Paris'te resim eğitimi görüyordu. Tıbbiye'de öğrenci iken resim hocalığı yardımcılığına atanan Şeker Ahmet Paşa 1864'te Paris'e gönderilmiştir. Boulanger ve “Gerome” atölyelerinde çalışan Şeker Ahmet Paşa 1870'te İstanbul'a dönmüş, 1874'te İstanbul'da Türklerin düzenlediği ilk resim sergisini açmıştır⁴⁵⁴. Aynı yıl da Fransız ressamı Guillement'in Beyoğlu'nda “Resim ve Desen Akademisi” açtığı basında yer alır. Öğrencileri arasında üç Türk de vardır. Bu grubun çalışmaları 1876'da sergilenir. Tüm bu gelişmeler Müslüman ve Müslüman olmayan Osmanlı üst tabakalarında resim sanatına karşı ilginin oldukça yayıldığını göstermektedir. Nitekim 1871'de Sultan Abdülaziz at üzerinde kendi heykelini yaptırmıştır. Bu İslam doğması açısından resimden daha da büyük bir engelin aşılması olarak görülebilir. Bu dönemde resim alanındaki gelişmeleri tamamlamak için Darüşşafakalı ressamlardan söz etmek gerekir. Darüşşafaka'da yetişen öğrencilerden Hilmi Kasımpaşalı, Hüseyin Giritli, Salih Molla Aşkı vb hayata atıldıktan sonra fotoğraftan resimler yapmışlar ve bu resimleriyle resim tarihi içinde Darüşşafakalı ressamlar adıyla yer almışlardır⁴⁵⁵.

1835'ten sonraki kırk yıl içinde Batı resmi Osmanlı İmparatorluğu'nda bir gelişme göstermiş, ama gene de bazı dini doğmaları yeterince aşamamıştır denilebilir. Bu dönemde doğa ve bina resimleri yapılmış, ama insan figürüne yer verilmemiştir. Figürün Osmanlı resmine girişi Osman Hamdi Bey'le olmuştur. Osmanlı Batılılaşmasının önemli aktörlerinden İbrahim Ethem Paşa'nın büyük oğlu olan Osman Hamdi 15 yaşında Paris'e hukuk eğitimi için gönderilmiştir. Paris'te güzel sanatlar tutkusu ön plana geçen Osman Hamdi, Ecole des Beaux Arts'a devam ederek Boulanger ve Gerome atölyelerinde eği-

⁴⁵⁴ Kemal İskender, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Resmi” *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1308-1318.

⁴⁵⁵ Adnan Çoker, *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1983.

tim görmüştür. Osman Hamdi Bey'in hocası olan Gerome döneminde Oryantalizmin ve Akademizm akımının en önemli temsilcilerinden biri olarak Paris burjuvazisi içinde seçkin bir yere sahiptir. Osman Hamdi Bey büyük ölçüde hocasının Oryantalist çizgisini izlemiş ve figürü resminin esas ögesi haline getiren ilk Osmanlı ressamı olmuştur⁴⁵⁶.

Gerome Osman Hamdi Bey'e sadece resim stili bakımından değil toplum-daki ünü ve rolü açısından da bir örnek oluşturmıştır denilebilir. Kişisel becerilerinin yanı sıra ailesinin Osmanlı toplumu içindeki yönetime yakın konumu dolayısıyla onun Osmanlı toplumu içinde sanat alanındaki gelişmeleri yönlendirici bir rolü üstlenmesi kolay olmuştur. Daha önce de üzerinde durduğumuz üzere 1881'de Müze-i Hümayun'a müdür olmuş, arkeolojik kazılar yapmış, 1883'te de Sanayi-i Nefise Mektebi'nin eğitime başlamasını sağlamıştır.

Osman Hamdi Bey de Gerome gibi toplumda ün ve etki sağlamıştır. 1893'te Paris'teki "Académie des Inscriptions et Belles Lettres" in ilim kurulu üyeliğine seçilmiştir. Aralarında Oxford Üniversitesi de bulunan iki İngiliz, üç Alman üniversitesi tarafından "fahri doktorluk" unvanı verilmiştir. 1894'ten sonra Düyun-u Umumiye'de Osmanlı Dayınlar Vekili ayrıca Tütün Rejisi ile bazı bankaların yönetim kurullarında başkan ya da üye olarak bulunuyordu⁴⁵⁷.

Kurulan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin eğitim yapacağı resim, mimarlık, hâkkaklık alanlarının yanı sıra heykel alanı da bulunuyordu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez heykeltraşlığın yeniden üretimi örgütlenmiş oluyordu. Mektep açıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nda heykelticilik eğitimi görmüş tek kişi Yervant Oskan Efendi'ydi. Oskan Efendi Roma'da eğitim yapmıştı. Bu okulda eğitim gören ilk Müslüman öğrenci İhsan Özsoy oldu. Okulun açılışından Cumhuriyet'e değin yetişen heykelticiler arasında İhsan Özsoy, İsa Behzat, Mahir Tomruk sayılabilir. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ilk heykel öğrencisi olan İhsan Özsoy 1891'de Ecole des Beaux Arts'a gitmiş, 1908'de Oskan Efendi'nin ayrılmasından sonra onun yerine heykel hocası olmuştur. 1898'de mezun olan İsa Behzat yurt dışında eğitim görmemiştir. İhsan Özsoy'un öğrencisi Mahir Tomruk ise 1916'da öğrenimini tamamladıktan sonra, Münih Güzel Sanatlar Akademisi'ne gitmiştir. Bu isimlere 1915'te heykel eğitimi görmek için doğrudan Münih Akademisi'ne giden Nijat Sirel'i eklemek gerekir⁴⁵⁸.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasından sonra heykel alanında olan gelişmeler sınırlı kalmış olsa da bir İslam toplumu içinde böyle bir sanatçı odasının ortaya çıkmasını küçümsemek gerekir. Mektebin resim alanındaki etkileri ise daha derin olmuştur denilebilir. Osman Hamdi Bey'in Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşunda resim alanına figürü getirmeyi amaçladığı anlaşıl-

⁴⁵⁶ Belgin Demirsar, *Osman Hamdi Tablolarında Gerçekle İlişkiler*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1989, s. 5-9.

⁴⁵⁷ Hüseyin Gezer, *Türk Heykeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

⁴⁵⁸ Adnan Çoker, *A.g.e.*, s. 14.

maktadır. Öğretim kadrosuna o zamana değin yetişmiş Türk ressamaları değil de yağlıboya öğretmeni olarak İtalyan Salvator Valeri ve karakalem resim öğretmeni olarak Polonya asıllı Joseph Warrica Zarzecki'yi seçmiş olması da bu nedenle olmuştur denilebilir. Okulda figür eğitimi değişik aşamalardan geçmiştir. Önceleri müzeden getirilen heykel torsoları üzerinden çalışılan figürlerin yerini giderek giyinik erkek modeller üzerinde çalışmalar yer almıştır. 1906'da Ali Sami Boyar, Mehmet Ruhi, Nazmi gibi öğrencilerin tepkileri üzerine çıplak modele geçilebilmiştir⁴⁵⁹.

Şeker Ahmet Paşa ve Osman Hamdi kuşağından sonra Osmanlı resminde 1860 doğumlu ressamlar kuşağı gelir. Bunlar Ahmet Ziya Akbulut, Hoca Ali Rıza, Hüseyin Zekai Paşa ve Halil Paşa'dır. Herbiri asker kökenli bu ressamlar önemli bir geçiş kuşağı oluşturmaktadır. Ahmet Ziya Akbulut Türk resmine perspektifi sokuyordu. Bu konuda Amel-i Menazır (1896) ve Fenn-i Menazır (1912) adıyla iki kitap yayınlamıştır. Mühendishaneden yetişen Halil Paşa 1880'de Paris'e gönderilmiş Gerome ve Courtois atölyelerinde çalışmıştır. Halil Paşa Sanayi-i Nefise'de 1911-13 arasında yağlıboya hocalığı, 1917-18 arasında da okul müdürlüğü yapmıştır. Halil Paşa akademizmin hakim olduğu bir çevrede yetişmesine karşın, akademizmden uzaklaştı. Türk resminde izlenimciliğe geçişin bir köprüsünü oluşturdu⁴⁶⁰.

Bu kuşaktan sonraki resim kuşağı 1880 doğumlulardır. Bu kuşak Sanayi-i Nefise'de yetişti. Asker ressamlardan sivil resamlara geçişi temsil ediyorlardı. Bu kuşağın önde gelen isimleri Ruhi Arel, Nazmi Ziya Güran, Hikmet Onat, İbrahim Çallı, Feyhaman Duran, Avni Lifij, Namık İsmail olmuştur. Arel, Güran, Onat, Çallı, Duran Paris'te Cormon atölyesinde, Lifij Julian Akademisi'nde Jean-Paul-Laurens'in öğrencisi olmuştur. Namık İsmail önce Fransa'da "Ecole Nationale des-Arts Décoratif"te çalışmış ve sonra da Almanya'da Leipzig Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun olmuştur⁴⁶¹. Bu kuşak 1914'te İstanbul'a dönmüş bulunuyordu.

I. Dünya Savaşı içinde İtalyanların "Societa Operaia" lokalini Galatasaraylılar alarak yurt yapmışlardı. 1908'de kurulmuş olan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti yalnız Türk ressamlarının eserlerinden oluşan ilk sergilerini burada düzenledi. Bu sergi yeni bir bakışı yansıtıyordu. Burada ne Osman Hamdi'lerin ne Şeker Ahmet Paşa'ların devamı ne de Cormon'ların, Jean Paul Laurens'lerin izleri vardı. Sergi Empresyonist akımı Türkiye'ye getiriyordu. Batı'da empresyonizmin sönümlendiği dönemde Türkiye'ye gelen akım yeni bir yorumlamaydı.

⁴⁵⁹ Kemal İskender, *A.g.m.*, s. 1318.

⁴⁶⁰ Nurullah Berk-Hüseyin Gezer, *50 Yılın Türk Resim ve Heykeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1973, s. 21-37.

⁴⁶¹ Nurullah Berk-Hüseyin Gezer, *A.g.e.*, s. 18.

V. GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Bu bölüme kadar önce, bir sanayi öncesi toplumu olan, 16. yüzyıldaki çok milletli, merkezi bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bilgi üretim ve eğitim sisteminin nasıl örgütlendiğini gördük. Bu sistem temelde toplumsal katmanlaşmanın en üstünde yer alan küçük bir askeri sınıfı yeniden üretmeyi ve ona dini bir temelde meşruluk kazandırmayı amaçlıyordu.

Daha sonra 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'nın çok önemli bir bilim ve düşünce devrimi yaparak aydınlanma çağı yaşarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim ve bilgi üretim sisteminin, özellikle Müslüman kesimde önemli bir değişiklik geçirmeden varlığını sürdürdüğünü gördük. İmparatorluğun Müslüman kesiminde bu durağanlık varken Müslüman olmayan milletlerin eğitiminde ulusçuluk hareketlerinin gelişmesine paralel olarak eğitimde kitleye yönelme, laikleşme ve dilde bir yenilenmenin başladığını, yeni bilimsel terim ve kavramların girdiğini izledik.

Son olarak da 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal katmanlaşmasındaki değişimlere ve yaşanan reformlara paralel olarak Müslüman kesimde de eğitimin önce yüksek öğretim düzeyinden başlayarak, daha sonra ilk ve orta öğretime nasıl dönüştüğünü, 19. yüzyılın ikinci yarısında, eğitimin kitleye dönük, laik hale gelerek Osmanlı aydınlanmasının yaşanmaya başladığını inceledik. Bu inceleme sırasında Osmanlıcanın Türkçeleşmesini ve bilim dili haline getirilme çabalarını gördük. Bu bölümde ayrıca Osmanlı toplumunda eskiden var olan ve Batı'dan aktarma yoluyla yeniden giren bilim dallarının karşılıklı etkilenme içinde ne kadar gelişebildiğini oldukça ayrıntılı biçimde ele aldık.

Kuşkusuz, bu inceleme bize Osmanlı eğitim ve bilgi üretim sisteminin nasıl geliştiği üzerine bilgi veriyor. Ama bundan daha ilginç olanı Osmanlı deneyine dayanarak daha genel sonuçlara gidebilmek olacaktır. Bu genel sorun sanayi devrimi sonrasında Avrupa kapitalizmi tarafından çevreselleştirilirken, bağımsızlığını koruyan bir ülkede bilgi ve eğitim sisteminin ne tür bir gelişme gösterdiği olabilir.

Yapılabilecek ilk saptama böyle bir ülkede bilimsel gelişmenin bilimin iç tarihiyle değil dış tarihiyle açıklanması gerekeceğidir. Yani bilimin gelişmesi kendi içindeki bunalımlarla olmuyor. Ulaşılmak istenilen amaçlar tarafından belirleniyor. Bilimin gelişiminin dış tarihle belirlenmesi, bilime araçsal bir

yaklaşımı ortaya çıkarmaktadır. Bu araçsal bakış bilimin gelişmesinin nedeni olduğu kadar sınırı da olmaktadır. Bilimin derinleşmesini araçsallıkla sınırlandırmaktadır.

Osmanlı deneyi farklı amaçlı araçsallıkların farklı eğitim sistemi gelişmelerine yol açabileceğini göstermek açısından ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Osmanlı sisteminde eğitimin gelişmesi için iki farklı dışsal tarihten söz edilebilir. Bunlardan birincisi Müslüman olmayan kesimin dış tarihidir. Yeni yükselen ticaret burjuvazisinin gereksinimleri doğrultusunda laikleşen ve ulusalcılık ideolojisinin taşıyıcısı işlevini yükümlenen bir eğitim sistemi ile öğretim düzeyinde ve yaygın olarak kurulma eğilimi göstermiştir. Daha üst kademe eğitim sistemi daha önce kurulan alt kademenin gereksinimlerini karşılamak üzere kademe kademe gelişmiştir. İkinci dış tarih Müslüman (Türk) kesimindir. Bu kesimde ise toplumun belli askeri ve yönetsel işlevlerinin yenileştirilmesini amaçlayan bir gelişmeyi, çok küçük grupları yetiştirmeye dönük ve yüksek eğitimden başlayan bir kuruluşu getirmektedir. Bu üst düzey kuruluş daha alt kademedeki gelişmeleri zorlamaktadır.

Her iki dışsal tarih deneyinin değerlendirilmesi bize eğitime yüklenen araçsal göreve bağlı olarak kendine özgü bir gelişme dinamiği yarattığını ortaya koyuyor. Eğitimin araçsallığı belli bir alana hapsedilemiyor, hem değişik bilim dallarına hem de değişik kademelere yayılıyor.

Eğitime yüklenen araçsallıklar hep aynı kalmıyor, toplumun gelişmesine paralel olarak eğitime yüklenen yeni araçsallıklar ortaya çıkıyor ve yeni yayılma dinamikleri yaratıyor. Bu dinamikler üstüste gelerek karmaşık bir gelişme örüntüsü ortaya çıkarıyor.

Osmanlı deneyi eğitim ve bilgi üretim sisteminin Batı'da olan gelişmeleri sınırlı bir amaçla aktarma işleviyle kurulmasının, bu işlevlerin yönetici kadrolardan farklılaşmış, öğretim alanında uzmanlaşmış kişilerce yerine getirilmesini geciktirmekte olduğunu göstermektedir. Bu ise bilgi üretim işlevlerinin gelişmesini engellemekte, bu işlevleri ancak bilgi aktarımı düzeyinde tutmaktadır.

Osmanlı deneyi gene göstermektedir ki, yeni bilgi ve görüşlerin geniş kitlelere yaygınlaştırılmasında tek başına eğitim kurumlarının gelişmesi yeterli olmamakta, gazete ve dergilerin yayınlanması gerekmektedir. Bu en az eğitim kadar etkili bir kanal oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu gibi laik ve modern kitleye yönelen bir bilgi üretim ve eğitim sistemine geçen toplumların bu dönüşümü gerçekleştirebilmesinin önkoşulunun bilim dilinin ulusallaştırılması olduğu görülmektedir. Bu süreç Türkiye'de başka ülkelerden farklı olarak iki aşamalı olarak yaşanmıştır. Önce bilim dili Osmanlılaşmış, daha sonra Osmanlıcanın Türkçeleşmesine paralel olarak Türkçeleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreselleşme sürecini, bağımsızlığını koruyarak sürdürmüş olması, onun eğitim ve bilgi üretim sistemine özgüllük kazandırmış ve 19. yüzyılın koşullarında yüksek eğitimi ve üniversiteyi de içeren kapsamda kurulmasına olanak sağlamıştır. Bağımsızlığını korumadan çevreselleşen ülkelerde bu kapsamda bir kuruluş gerçekleştirememiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de 19. yüzyılın son yirmi yılıyla 20. yüzyılın ilk yirmi yılında yaşanan Aydınlanma küçümsenemez. Ama bu 19. yüzyılda Batı'da gerçekleşen bilimsel gelişmeyle karşılaştırıldığında çok mütevazı ya da yetersiz görülebilir. 19. yüzyılda kurulan bilgi üretim ve eğitim sisteminin Batı bilimini aktarmakta yetersiz kalışı, sistemin bu bilgiyi kullanmaya hazır olmayışı kadar, yaşanan Batılılaşma sürecinin gene sistem içinden olan kişilerce yürütülmesiyle de yakından ilişkili olmaktadır. Sistem içinden olan kişilerin Batı'yı aktarabilmeleri onu kavrayışla sınırlı olmaktadır. Bu nedenle ancak uzun zaman içinde hızlanabilen bir süreçtir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşturulan sistem bilgi aktarımını gerçekleştirebilmesine karşın bilgi üretici bir nitelik kazanamamıştır. İlk kez 1915'te Darülfünun'da araştırma enstitüleri kurulmasını sağlayan düzenlemeyle böyle bir aşamaya ulaşılmıştır. Ama savaş içindeki bu arayış meyvesini veremeyecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda yaşanan gelişme bilgi üretim ve eğitim sisteminin bilgi üretir hale gelmesini sağlayamamıştır. Ama Batı'dan bilgi aktarımındaki zaman aralığını küçültmüş, çok kanallı ve kurumsallaşmış hale getirmiştir.

Buna karşın Batı'dan bilgi aktarımı araçsallığını, seçmeciliğini gene de korumaktadır. Temel bilim, felsefe alanındaki düşüncelerin girişi gene gecikmelerini sürdürürken, pratikle ve siyasetle ilgili gelişmeler bir nesilden kısa süreli aralıklarla aktarılmaya başlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABİSEL, M. ARSLAN, **Dünya Ticaret Yolları Etrafında Cereyan Eden İktisadi ve Siyasi Mücadeleler**, İstanbul, 1943.
- ADIVAR, A. ADNAN, “Bizans’ta Yüksek Mektepler”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Cilt V, Sayı 8, 1953.
- ADIVAR, A. ADNAN, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.
- Ak İktisat Ansiklopesidi**, 2 Cilt, Akbank, İstanbul, 1974-75.
- AKKUTAY, ÜLKER, **Emderun Mektebi**, Gazi üniversitesi, Ankara, 1984.
- AKTAR, YÜCEL, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- AKYOL, İ. HAKKI, “Son Yarım Asırda Türkiye’de Coğrafya”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Yıl 1, Sayı 1, 1943.
- AKYOL, İ. HAKKI, “Son Yarım Asırda Türkiye’de Coğrafya”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Yıl 1, Sayı 2, 1943.
- ARIKAN, ZEKİ, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**.
- “Aydınlanma”, **AnaBritannica**, Cilt 3.
- ATUF, NAFİ, **Türkiye Maarif Tarihi**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931.
- ATUF, NAFİ, **Türkiye Maarif tarihi**, (İkinci Kitap), İstanbul, 1932.
- AYAS, NEVZAT, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948.
- AYGÜN, ABDURRAHMAN, **Türk Haritacılık Tarihi** Cilt 1, 2, Harita Genel Müdürlüğü, 1980.
- BALTACI, CAHİD, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1976.
- BARKAN, ÖMER LÜTFİ, “İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi Tarzına Ait Araştırmalar”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 23, Sayı 1-2, 1962-63.
- BARNAI, JACOB, “On the History of the Jews in the Ottoman Empire”, Editor: Esther Juhasz: **Sephardi Jews in the Ottoman Empire**, The Israel Museum, Jerusalem, 1990.
- Bayındırlık İşleri Dergisi**, Yıl 5, Sayı 5, Birinci Teşrin, 1938.

- BAYTOP, TURAN, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Eczacılık Cemiyetleri", Der. Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987.
- BEDİZ, DANYAL, "XIX. Asırda Türkiye'nin Coğrafya Sahasındaki Büyük Hamlesi", Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı 1, 1966.
- BENBASSA, ESTHER — RODRIQUE, ARON, "19. Yüzyıl Sonunda Türkiye'deki Yahudi Esnafı", Tarih ve Toplum, Sayı 66, Haziran 1989.
- BERK, NURULLAH — GEZER, HÜSEYİN, 50 Yılın Türk Resim ve Heykeli, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
- BERKES, NİYAZİ, "Ekonomik Tarih ile Teori İlişkileri Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi", Der. Fikret Görün, Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine, ODTÜ, Ankara, 1972.
- BERKES, NİYAZİ, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.
- BERKSAN, NAZIM, Yol Davamız, Akın Matbaası, Ankara, 1951.
- BERKTAY, HALİL, Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.
- BERNAL, H.D., Materyalist Bilimler Tarihi, Cilt 1, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1976.
- BERZA, MIHAI, "Kantemir'e Saygı", Dimitrie Cantemir, Unesco Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1975.
- BİLGE, MUSTAFA, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.
- BİLGİN, NURİ, "Türkiye'de Yapılan Psikoloji Araştırmaları üzerine Bir İnceleme", Der. Sevil Ataz, Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986.
- BİLSEL, CEMİL, İstanbul Üniversitesi Tarihi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1943.
- BİRAND, KAMURAN, Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimat'ta Teşirleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955.
- BİRSEL, CEMİL, "Öğrenirken ve Öğretirken Beraber", Ebül'ulâ Mardin'e Armağanı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1944.
- BOLAY, SÜLEYMAN HAYRİ, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Töre-Devlet Yayınları, İstanbul, 1979.
- BOYAR, S. PERTEV, Türk Ressamları, Ankara, 1948.
- BRUNO, FRANK J., Psikoloji Tarihine Giriş, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1982.
- BURSALI MEHMET TAHİR EFENDİ, Osmanlı Müellifleri, Cilt 3, Meral Yayınları, İstanbul, 1975.

- CEVDET, MUALLİM, *Mektep ve Medrese*, Çınar Yayınları, İstanbul, 1978.
- CHURCH, J. HARRISON, "The French School of Geography", Ed. Griffit Taylor, *Geography in the Twentieth Century*, Methuen Philosophy Library, 1967.
- COŞKUN, İSMAİL (Yay. Haz.), *75 Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1991.
- CUNBUR, MÜJGAN, "Kütüphane Vakfiyelerinden Notlar", *Erdem*, Cilt 1, Sayı 3, Eylül 1985.
- ÇANKAYA, ALİ, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt 1, Ankara, 1954.
- ÇOKER, ADNAN, *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1983.
- DAĞ, MEHMET — ÖYMEN, Hıfzırrahman R., *İslam Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1974.
- DEMİRCAN, ÖMER, *Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.
- DEMİRSAR, BELGİN, *Osman Hamdi Tablolarında Gerçekle İlişkiler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- DİNÇER, CELAL, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layıha", *Belgeler*, Cilt V-VII, Sayı 9-12, 1968-71.
- DOĞAN, İSMAİL, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- DÖLEN, EMRE, "Makine Mühendisliği ve Bahriye Feriki Ahmet Besim Paşa", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*.
- DÖLEN, EMRE, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilim", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*.
- DURŞUN, DAVUD, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1989.
- EBÜ'LULÂ MARDİN, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1946.
- EMİL, BİROL, "Mizancı Murad Bey", İstanbul Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1979.
- ENGELHARY, ED., *Tanzimat*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976.
- ERDEM, SADIK (Haz.), *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Humâyun*, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1986.
- ERGİN, OSMAN, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 2, İstanbul, 1940.

- ERİNÇ, SIRRI, **Elli Yılda Coğrafya**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Yayınları, No. 11, Ankara, 1973.
- Erk, H. Basri, **Meşhur Türk Hukukçuları**, İstanbul, 1954.
- ERYILMAZ, BİLAL, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi**, Risale, İstanbul, 1990.
- EYİCE, SEMAVİ, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**.
- FAROQHI, SURAIYA, "Social Mobiliyt Among the Ottoman Ulemâ in the Late Sixteenth Century", **International Journal of Middle East Studies**, Cilt 4, 1973.
- FINDLEY, CARTER V., **Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922**, Princeton University Press, Princeton, 1980.
- GALİP, SELAHATTİN, **Belgelerle Türkiye'de Dönemler ve Dönemlik**, İstanbul, 1977.
- GELLNER, ERNEST, **Saints of the Atlas**, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1969.
- GEZER, HÜSEYİN, **Türk Heykeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.
- GİZ, ADNAN, "Türkiye'de İlk Buhar Makineleri", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Yıl 5, Sayı 57, 15 Kasım 1970.
- GODLEWSKY VE SOMMER, **Türkiye'de Veteriner Hekimlik**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Yayınları, Ankara, 1972.
- GÖKYAY, ORHAN ŞAİK, "Katip Çelebi: Hayatı, Şahsiyet, Eserleri", **Katip Çelebi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1957.
- GÖLPINARLI, ABDÜLBAKİ, **Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar**, Gerçek Yayınlar, İstanbul, 1969.
- GÖNENÇ, GÜNEY, "Matematik Tarihine Kısa Bir Bakış", **Elektrik Mühendisliği Dergisi**, Sayı 259-260, Temmuz-Ağustos 1978.
- GÜNDÜZ, İRFAN, **Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri**, Seha Neşriyat, İstanbul, 1984.
- GÜRKAN, KAZIM İSMAİL, **Süleymaniye Darüşşifa'sı** İstanbul, 1966.
- Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl**, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1983.
- HANIOĞLU, ŞÜKRÜ, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1981.
- HANIOĞLU, ŞÜKRÜ, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

- HATEMİ, H. HÜSREV — IŞIL, YEŞİM, *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat, İşaret Yayınları, İstanbul, 1989.*
- HAYDAROĞLU, İLKUNUR POLAT, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Kültür Bakanlığı, 1990.*
- IŞIK, KEMAL, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1967.*
- IŞIL, YEŞİM, "Mecmua-i Fünun'da Bilimsel Zihniyet", *Tarih ve Toplum, Sayı 46, Ekim 1987.*
- IŞIL, YEŞİM "XIX. Yüzyıl Sonunda Ali Sedad Bey'in Kavaid-i Tahavvulat Fi Harekâtiz Zerrat Adlı Kitabında İlmi Zihniyet Meselesi Hakkında", *Tıp Tarihi Araştırmaları, Sayı 3, İstanbul, 1989.*
- IŞIN, EKREM, "Osmanlı Bilim Tarihi: Münif paşa ve Mecmua-i Fünun", *Tarih ve Toplum, Sayı 11, Kasım 1984.*
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN, *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1985.*
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Meslek Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, İstanbul, 1987.*
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri", der. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987.*
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN, "Cemiyet-i İlmiye ve Mecmua-i Ulum", *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, İstanbul, 1987.*
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987.*
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN, *Bağhoca İshak Efendi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.*
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN, "Darülfünun Tarihçesine Giriş", *Belleten, Cilt LIV, No. 210, Ağustos 1990.*
- İLYAS AÇA, HAFIZ HIZIR, *Tarih-i Enderun, (Çev. anlatan Cahit Kayra), Güneş Yayınları, İstanbul, 1987.*
- İNALCIK, HALİL, *The Ottoman Empire the Classical Age 1300-1600, Weidenfeld and Nicolson, London, 1973.*
- İNAN, KEMAL, "Bilim ve Teknolojide Devrimler Yaratan bir Olay", *Elektrik Mühendisliği Dergisi, Sayı 259-260, Temmuz-Ağustos 1978.*

- İSKENDER, KEMAL**, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Resmi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**.
- KABACALI, ALPAY**, **Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1990.
- KAHYA, ESİN**, “İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri”, **Bilim ve Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1978.
- KAHYA, ESİN**, “Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz”, **Erdem**, Cilt 1, Sayı 3, Eylül 1985.
- KAHYA, ESİN**, “Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim”, **Erdem**, Cilt 3, Sayı 8, Mayıs 1987.
- KARA, MUSTAFA**, **Bursa’da Tarikatlar Tekkeler**, Uludağ Yayınları, Bursa, 1990.
- KARAL, ENVER ZİYA**, “Tanzimat’tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz”, **Felsefe Kurumu Seminerleri**, Felsefe Kurumu, Ankara, 1977.
- KARAL, ENVER ZİYA**, “Osmanlı Tarihinde Dil Sorunu”, **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.
- KARİNÂBÂDİZÂDE ÖMER HİLMİ/SUNGURBEY, İSMET**, **Eski Vakıfların Temel Kitabı**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- KARLIĞA, BEKİR**, “Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve 18. Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, **Bilim Felsefe Tarih**, Sayı 1, Mayıs 1991, s. 277-327.
- KARPAT, KEMAL**, **An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Millets to Nations from Estates to Social Classes**, Center of International Studies, Research Monograph, No. 39, Princeton, 1973.
- KASABA, REŞAT**, **The Ottoman Empire and World Economy**, State University of New York, 1988.
- KAYNARDAÇ, ASLAN vd.**, “Felsefe Forumu”, **Felsefe Dergisi**, Haziran 1986.
- KOCABAŞOĞLU, UYGUR**, **Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika**, Arba, İstanbul, 1989.
- KODAMAN, BAYRAM**, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1980.
- KONGAR, EMRE**, “Ziya Gökalp”, **Türk Toplum Bilimcileri 1**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- KONGAR, EMRE**, **Türk Toplum Bilimcileri Cilt 2**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.
- KÖPRÜLÜ, FUAT**, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu**.

- KÖSEMİHAL, NURETTİN ŞAZİ, *Sosyoloji Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968.
- KREİSER, KLAUS, "Die Anfänge der deutsch-türkischen Hochschulbeziehungen." *Beiträge Zur Hochschulforschung*, No: 1-2, 1990.
- KURMUŞ, ORHAN, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974.
- KURMUŞ, ORHAN, *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
- KÜÇÜKERMEN, ÖNDER, *Feshane Defterdar Fabrikası*, Sümerbank, İstanbul, 1968.
- KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S., *1869'da Faal İstanbul Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1977.
- KÜTÜKOĞLU, BEKİR, "Tarihçi Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1986.
- LANDAU, JACOP M., "The Educational Impact of Western Culture on Traditional Society in Nineteenth Century Palestine", Ed. Moshe Ma'oz, *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem, 1975.
- MARDİN, ŞERİF, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1968.
- NALBANTOĞLU, GÜLSÜM BAYDAR, "The Professionalization of the Ottoman Turkish Architect", (Yayınlanmamış doktora tezi), U.C., Berkeley, Fall, 1988.
- NASR, SEYYİD HÜSEYİN, *İslam ve İlim*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989.
- NEHAMA, JOSEPH, *Histoire des Israelites des Salonique*, Tome III-IV, Librairie Molko, Salonique, 1936.
- NEHAMA, JOSEPH, *Histoire des Israelites des Salonique*, Tome VI et VIII, Communaute Israelite de Thessalonique, Thessalonique, 1978.
- OCHSENWALD, WILLIAM, *The Hijaz Railroad*, University Press of Virginia, Charlottesville, 1980.
- ONAR, SİDDİK SAMİ, "İslam Hukuku ve Mecelle", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*.
- ORTAYLI, İLBER, "Osmanlılarda İlk Telif İktisatı Elyazması", *Yapıt*, Sayı 46-1, Ekim-Kasım 1983.
- ORTAYLI, İLBER, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi üstüne Düşünceler", *Der. Sevil Atauz, Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986.
- ÖNDER, MEHMET, *Konya Maarifi Tarihi*, Konya, 1952.
- ÖNER, NECATİ, *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.

- ÖNER, NECATİ, "Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet, Ali Sedat", Erdem, Cilt 2, Sayı 6, Eylül 1986.
- ÖZEL, OKTAY, "İslam Dünyasında Din-Felsefe İlişkileri ve İbn Rüşd", Felsefe Dergisi, Sayı 3, 1988.
- ÖZTÜRK, CEMAL, "Tanzimat Devrinde Bir Devletçilik Teşebbüsü Haydarpasazade İzzet Demiryolu", II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri, 3-5 Nisan 1989.
- ÖZYÜKSEL, MURAT, Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu-Bağdat Demiryolları, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.
- PAMUK, ŞEVKET, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.
- PAMUK, ŞEVKET — TOPRAK, ZAFER (Der.), Türkiye'de Tarımsal Yapılar 1923-2000, Yurt Yayınları, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1988.
- PAMUKCIYAN, KEVORK, "Dadyan veya Dad (Arakel Amira)", İstanbul Ansiklopedisi.
- PAMUKCIYAN, KEVORK, "Dr. Mikayel Resden (1774-1844) ve Dokuz Dildeki Tıp Sözlüğü", Tarih ve Toplum, Sayı 17, Mayıs 1985.
- PAMUKCIYAN, KEVORK, "Kayserili Karakoçyan Ailesi ve Ünlü Hukuk Bilgini Sarkis Karakoç Efendi", Tarih ve Toplum, Sayı 37, Ocak 1987.
- PRENS SABAHATTİN, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?, Elif Yayınları, İstanbul, 1965.
- PURESTALL, JOSEPH VAN HAMMER, Osmanlı Devleti Tarihi, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1985.
- REDNER, HARRY, "The Institutionalization of Science: a Critical Synthesis", Social Epistemology, Vol. 1, No. 1, Ocak-Mart 1987.
- REPP, R.C., The Müfti of İstanbul, Oxford University, Londra, 1986.
- ROCHE, MAX, "L'Education et la Culture Françaises a Constantinople et a Smyrne dans La Premiere Moitie du XIX Siecle", L'Empire Ottoman La Republique de Turquie et la France, Varia Turcica III, Edition Isis., İstanbul, 1986.
- ROCHE, MAX, "La Presence Française en Turquie (1764-1866)" Annales Du Levant, Universite de Rennes, No. 1, 1985.
- RODRIQUE, ARON, "Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu", Tarih ve Toplum, Sayı 31, Temmuz 1986.
- RODRIQUE, ARON, French Jews, Turkish Jews, Indiana University Press, Bloomington, 1990.
- SAİD, HAKİM MOHAMMED, "Türkiye'de Tıp ve Tıbbi Kurumlar", Erdem, Cilt 4, Sayı 10, Ocak 1988.

- SAKAOĞLU, NECDET, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, Cep Üniversitesi İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- SAYILI, AYDIN, “Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk”, *Erdem*, Cilt 1, Sayı 2, Mayıs 1985.
- SAYILI, AYDIN, “Higher Education in Medieval Islam the Madrasa”, *Annales De L’Universite D’Ankara*, Vol. 2, 1947-48.
- SAYILI, AYDIN, “Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe”, *Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1978.
- SCHICK, IRVIN CEMİL, “Osmanlılar, Azınlıklar, Yahudiler”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 29, Mayıs 1986.
- SCHIMMEL, ANNEMARIE, **Tasavvufun Boyutları**, Adam Yayınları, İstanbul, 1982.
- SEViÇ, VASFi RAŞİD, **Üniversite ve Hukuk Fakültesi**, Ankara, 1951.
- SHAMIR, SHIMON, “The Impact of Western Ideas on Traditional Society in Ottoman Palestine”, Ed. Moshe Ma’oz, *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem, 1975.
- SOLAKIAN, ARCHAK, **Les Richesses Naturelles et Economiques de l’Asie Mineure**, Constantinople, 1923.
- SPULER, BERTOLD, “Reflexions sur le Systeme Scolaire des Minorites Chretiennes de la Turquie A la Fin de L’epoque Ottomane”, *REI*, XLIV, 1976.
- STONE, FRANK ANDREWS, **Academias for Anatolia**, University Press of America, New York, 1984.
- SZACKI, JERZY, **History of Sociological Thought**, Aldwuch Press, Londra, 1979.
- ŞAHİN, SÜREYYA, **Fener Patrikhanesi ve Türkiye**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.
- TANRIKUT, ASAF, **Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı**, Efem Matbaacılık, 1984.
- TATHAM, GEORGE, “Geography in the Nineteenth Century”, Ed. Griffit Taylor, *Geography in the Twentieth Century*, Methuen Philosophical Library, 1967.
- TEKELİ, İLHAN, **Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar**, TMMOB Mimarlar Odası, Ankara, 1980.
- TEKELİ, İLHAN — İLKİN, SELİM, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımında Gelişmeler”, *II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, 3-5 Nisan 1989.
- TEKELİ, SEVİM, “Batılılaşmada Son Dönem: İshak Hoca”, *Erdem*, Cilt 4, Sayı 11, Mayıs 1968 s. 437-467.

- TEKELİ, SEVİM, “Bilim Dillerinin Tarihsel Gelişmelerine Bir Bakış”, **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1978.
- TEKELİ, SEVİM, **Modern Bilimin Doğuşunda Bizans’ın Etkisi**, Ankara, 1975.
- TEKELİ, SEVİM, **16. Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyuddin’in “Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar” Adlı Eseri**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1966.
- TERZİOĞLU, ASLAN, “Saray-ı Hümayunda Teknik Eğitim”, **Tarih ve Toplum**, Sayı 10, Ekim 1984.
- TEZ, ZEKİ, **Kimya Tarihi**, V Yayınları, Ankara, 1986.
- TODOROV, NİKOLAY, **Bulgaristan Tarihi**, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1979.
- TUNAYA, TARIK ZAFER, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.
- TUNAYA, TARIK ZAFER, **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, 1960.
- TUNCAY, METE, “İlk ve Orta Öğretimde Tarih”, **Felsefe Kurumu Seminerleri**, Felsefe Kurumu, Ankara, 1977.
- TUNCAY, METE, **Türkiye’de Sol Akımlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.
- TUNCEL, BEDRETTİN, “Dimitrie Cantemir ve Türkler”, **Dimitrie Cantemir**, Unesco Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1975.
- TURAN, ŞERAFETTİN, **Türk Kültür Tarihi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.
- Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, Cilt 1.
- Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, Cilt 3.
- TÜRKAY, CEVDET, **Osmanlı Türklerinde Coğrafya**, Maarif Basımevi, 1959.
- TÜTENGİL, CAVİT ORHAN, “Türkçede İlk İktisat Kitabı Konusu ve Yeni Bir Eser Üzerine Notlar”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 25, Ekim 1965 - Mart 1966.
- TÜZDİL, A. NEVZAT, **Türk Veteriner Hekimliği Tarihi**, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955.
- ULUÇAY, ÇAÇATAY — KARTEKİN, ENVER, **Yüksek Mühendis Okulu**, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1958.
- ULUÇ, NAŞİT HAKKI, **Eğitimin Birleştirilmesi Şapka ve Giyimin Değiştirilmesi Türk Harflerinin Kabulü**, Ak Yayınları, İstanbul, 1973.
- UNAT, EKREM KADRI, “Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri”, **Der. Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri**, Edebiyat Fakültesi, Basımevi, İstanbul, 1987.
- UNAT, FAİK REŞİT, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1968.

- UNAT, FAİK REŞİT, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1965.
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yayınları, Konya, 1966.
- ÜNVER, SÜHEYL, *Fatih Külliyesi ve Zamanın İlim Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1946.
- ÜNVER, SÜHEYL, *İstanbul Rasathanesi, Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1969.
- WIDMANN, HORST, *Atatürk Üniversite Reformu*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 1981.
- WILLIAMSON, BILL, *Education and Social Change in Egypt and Turkey*, The MacMillan Press Ltd., Londra, 1987.
- VAHAPOĞLU, M. HİDAYET, *Osmanlılardan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990.
- VALLIANATOS, E.G., “Constantine Koumas and the Philological Gymnasium of Smyrna 1810-1819”, *East European Quarterly*, Vol. VI, No. 4.
- VAUBAN, SEBASTIEN LEPRESTRE DE, *A Manual of Siegecraft and Fortification*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1968.
- YAVUZ, YILDIRIM, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1981.
- YETİK, SAMİ, *Ressamlarımız*, Güzel Sanatlar Birliği Resim Şubesi, İstanbul, 1940.

DİZİN

— A —

- A. Antoine: 92, 93
A. Binet: 188
A. Mern: 164
A. Raillet: 159
Abbas Vesim: 51
Abbasi: 11, 12
Abbot Mekhitar: 35
ABD: 38, 72, 112, 114, 115
Abdal Han: 40
Abdi Kamil Efendi: 111
Abdullah Ağa: 42
Abdullah Buhari: 190
Abdullah Cevdet: 170, 171, 174, 181
Abdullah Molla: 61
Abdullah Rahmi Paşa: 53
Abdurrahman Efendi (Başhoca): 30
Abdurrahman Sami Paşa: 102
Abdurrahman Şeref Bey: 78, 163, 179
Abdülhalim Efendi: 189
Abdüllatif Suphi Paşa: 181
Abdüllatif Şükrü Efendi: 182
Abdünnafi Efendi: 175
Abdüsselam Efendi: 182, 184
Abraham Camondo: 109
Adana: 88, 118
Adnan Adıvar: 22, 29, 148
Adnan Menderes: 118
Adam Smith: 49
Afgani: 130
Afganistan: 37
Afyonkarahisar: 158
Ahderi: 175
Ahmed Besim Paşa: 144
Ahmed Halid Efendi: 182
Ahmed Tevhid: 179
Ahmet Ağaoglu: 96, 122, 180
Ahmet Ağayef: 101
Ahmet Cevdet Paşa: 73, 74, 77, 127, 130, 131, 132, 133, 175, 177, 178, 182, 183, 184
Ahmet Efendi (Usulü Fıkı): 183
Ahmet Emin (Yalman): 187, 188 191
Ahmet Hilmi Efendi: 182, 188
Ahmet İhsan Bey: 186
Ahmet Kamil Efendi: 183
Ahmet Naim: 174
Ahmet Rasim Bey: 111
Ahmet Refik Bey: 179, 180, 181
Ahmet Rifat Efendi: 163
Ahmet Rıza Bey: 168, 169
Ahmet Sami Boyar: 193
Ahmet Şuayb: 172, 173
Ahmet Şükrü Bey: 96, 97, 189
Ahmet Vefik Paşa: 70, 73, 130, 178
Ahmet Ziya Akbulut: 193
Ahmet Zühtü Paşa: 122
Akalan: 181
Akdeniz: 24, 26, 29, 109, 110, 146
Akif Paşa: 129
Akyığızade Musa: 186
Alabanda: 181
Alacaköy: 181
Alaeddin Tusî: 16
Alaşehir: 59, 146
Albert Einstein: 137
Albert Sorel: 171
Alexander Ipsilanti: 32
Alexander Mavrocordato: 25, 32, 50
Alexander Vallauri: 189
Alexander Helphand (Pervus): 101
Alexandre Von Humbolt: 97, 125, 139
Alfred Marshall: 140
Ali Canip: 130
Ali Fethi Efendi: 161
Ali Haydar Efendi: 184
Ali Kuşçu: 15, 16, 152
Ali Macit (Arda): 163
Ali Paşa: 73, 129
Ali Raşit Bey: 159
Ali Reşad: 181
Ali Sedat: 154, 155, 175, 176
Ali Suavi: 129, 164, 165, 166
Ali Şahbaz: 184
Ali Talat Bey: 190
Ali Tevfik Bey (Kaymakam): 163
Ali Vehbi (Türküstün): 159
Allatini: 109
Alman: 23, 25, 33, 48, 69, 79, 81, 96, 97, 98, 99, 103, 111, 112, 121, 136, 139, 140, 147, 162, 164, 167, 178, 189
Almanya: 47, 48, 93, 96, 121, 157, 158, 193

- Amasya: 88
 Ambelika: 33
 Amerikan: 38, 39, 81, 112, 113, 115, 123
 Amira Bezciyan: 106
 Amira Şinork Mıgırdıç Miricanyan: 36
 Ampere: 136
 Amsterdam: 10
 Anadolu: 5, 9, 12, 14, 17, 36, 38, 103, 107, 114, 116, 117, 146, 147
 Anadolu Selçukluları: 12, 21
 Andrien Marie Legendre: 152
 Ankara: 81, 88, 103, 147
 Antakya: 81, 88
 Antep: 118
 Antoine Calleja: 157
 Antoine Hoffman (Ecnacı): 148
 Antranik (Kırkciyan) Paşa: 154
 Aquind: 13
 Aquino'lu Saint Thomas: 13
 Arakel Dadyan Efendi: 143
 Arap: 84, 94, 170
 Arazi Kanunnamesi: 183
 Arec Mustafa Efendi: 43
 Arif Hikmet Efendi (Şeyhülislam): 73
 Aristid Coumbary: 73, 82
 Aristo: 12, 47, 175
 Armand Gauthier: 157
 Arnavutköy: 117
 Arnavutluk: 187
 Arthur L. Davids: 178
 Aser: 184
 Asum Efendi: 133
 Atina: 12, 103
 August Comte: 141, 173
 Avlonya: 73
 Avni Lifij: 193
 Avrupa: 12, 13, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 33, 35, 37, 42, 46, 47, 48, 51, 54, 57, 61, 69, 72, 73, 77, 78, 80, 81, 91, 93, 96, 102, 108, 125, 126, 129, 144, 146, 160, 163, 166, 169, 170, 175, 176, 177, 178, 179, 186, 190, 194
 Avusturya: 28, 31, 34, 71, 93, 112, 121, 147, 161
 Aydın Sayılı: 22
 Ayvalık: 32
 Aziz Efendi: 154, 157
 Azvazadur (Rahip): 36
 Baha Tevfik: 173, 174
 Balat: 36, 110, 118
 Balzak: 173
 Barolet: 162
 Baron Alphonse de Rothschild: 109
 Baron de Tott: 29
 Baron D'Holbach: 148
 Baron Hirsch: 109
 Batei: 10
 Batu Tbroslar: 162
 Batlamyus (Ptolemaios): 47, 50, 51, 155
 Baytar Hüseyin Hüsnü Bey: 149, 150
 Bebek: 119
 Beclard: 149
 Bedi Nuri: 187
 Behram-üd Dumıski: 42
 Behçet Molla: 74
 Bekir Paşa: 125, 189
 Bektaşîye: 8
 Belçika: 90
 Belçikalı Leclerc: 189
 Belgrad: 51
 Benjamin Franklin: 48, 136
 Bentham: 49, 140
 Berlin: 75, 190
 Bern: 157
 Berzelius: 136
 Beşiktaş: 63, 64, 103
 Beşir Fuat: 127, 173
 Betlehem: 121
 Beyazıt: 66
 Beykoz: 143
 Beyoğlu: 71, 73, 103, 107, 119, 121, 122
 Beyrut: 39, 73, 81, 88, 112, 118, 120
 Beyt-el Hikme: 11
 Bianchi: 74
 Binbaşı Ahmet Cevat: 162
 Binbaşı Hüseyin Bey: 163
 Birgili Mehmet Efendi: 40
 Birgivizade Mehmet Nuri Efendi: 149
 I. Abdülamid: 29
 I. Abdülhamid Kültüphanesi: 31
 I. Ahmet: 40
 I. Mahmut: 28, 40
 Bitlis: 9
 Bizans: 5, 118
 Bogomilik: 10
 Boğaz: 30
 Boğazköy: 181
 Bogos Sasiyan: 189
 Boğdan: 34, 43, 44, 50
 Bohemya: 78
 Bongoeki Efendi: 158

Boole: 137, 175, 176
 Boriac: 176
 Bornova: 88
 Boşna: 23
 Boşnalı Şeyh Hamza Bali: 14
 Bostanzade Mustafa Bey: 157
 Boston: 112
 Bougmon: 159
 Bouguillon: 159
 Boulanger: 191
 Boyle (Kimyacı): 48
 Brun (Denis Müh.): 30
 Buckle: 178
 Buffon: 137
 Bulak Matbaası: 152
 Bulgar: 65, 104, 105, 108, 116, 117, 118, 120, 121, 122
 Bulgaristan: 104, 187
 Burad: 113
 Burgaz: 73
 Bursa: 14, 15, 68, 73, 80, 81, 121, 145, 146, 147, 162, 168
 Bursalı Kadızade: 15
 Bursalı Tahir Bey: 130, 174, 181
 Bükreş: 32
 Büyük Haydar Efendi: 184
 Büyük Petro: 44, 130

— C —

C. Zeiss: 156
 Cambridge: 152
 Cardan (Matematik): 22
 Carl Heinrich Becker: 97
 Cassini: 155
 Cauvet (Fransız Botanikçi): 159
 Cavit Bey (İktisat): 172, 173, 186
 Celal Sahir: 101
 Cemaleddin Afgani: 71
 Cemil (Topuzlu) Paşa: 90, 92
 Cenap Şehabettin: 172
 Cenevre: 160, 168, 170
 Cevdet Paşa (Adalet Nazırı): 124
 Cezayirli Hasan Paşa: 29
 Cezayirli Seyyid Hasan Hoca: 45
 Charles Bonkowski: 83
 Charles Lyell: 139
 Charles Nicole: 151
 Charles Seignobos: 181
 Charles Wells: 185
 Christopher R. Robert: 115
 Cizvitler: 37, 38, 173
 Claude Bernard: 139, 173
 Cluverius (Coğrafyacı): 48, 51

Comte de Bonneval (Ahmet Paşa): 28
 Comte de Choiseul-Gouffier: 30
 Condorcet: 165
 Coulomb: 136
 Cyrus Hamlin: 114, 115

— Ç —

Çamlıca: 87
 Çelebi Mehmet: 14
 Çeşme: 29
 Çingirya (Mimar): 78, 189
 Çin: 178

— D —

D'Alembert: 173
 D. Holbach: 173
 D'Hollis: 183
 Dadyan Artin Efendi: 67
 Dağistanlı Murat Bey: 169
 Damat Mahmut Paşa: 170
 Dâr-el-Hikme: 11
 Dârü'l Huffaz: 13
 Dârü'l Kurra: 13
 Dârü't Tıb: 13
 Darwin: 137, 138, 139, 167
 David Hume: 48
 Davud-ı Kayseri (Müderris): 14
 Davutpaşa: 64
 De Verrgennes: 29
 Defterdar Anıf Efendi Kütüphanesi: 31
 Derne: 145
 Deguingnes: 179
 Derviş Paşa (Kımyager): 70, 132, 154, 156, 157, 163
 Descartes: 48, 50, 175
 Devon: 161
 Dimitraştı Morosbeyzade: 34
 Dimitrie Cantemir: 43, 44, 45
 Divanyolu: 71
 Diyarbakır: 73, 76, 118, 120
 Doç. Dr. Arndt: 97, 158
 Doç. Dr. Bergstrasser: 97
 Doç. Dr. Giese: 97
 Doç. Dr. Gunther Jacobi: 97
 Doç. Dr. Hoesch: 97
 Doç. Dr. Leick: 97
 Doç. Dr. Obst: 97
 Doç. Dr. Richter (Alman Edebiyatı): 97
 Doç. Dr. Richter: 97
 Doç. Dr. Walter Penck: 97
 Dr. Ahmet Fikri (Tüzer): 151
 Dr. Anschütz: 97

Dr. Charles Ambroise Bernard: 148, 159
 Dr. Dethier: 181
 Dr. Fester: 97
 Dr. Fleck: 97
 Dr. Haigazian: 117
 Dr. Hüseyin Remzi Bey: 149, 150
 Dr. Jacques Neuer: 148
 Dr. Mordtmann: 97
 Dr. Mustafa Hilmi Bey: 150
 Dr. Nasım: 101
 Dr. Nicolle: 150
 Dr. Nord: 97
 Dr. Osman Nuri Bey: 150
 Dr. Piter Beron: 105
 Dr. Reşad Rıza: 150, 151
 Dr. Rıfat Hüsameddin Bey: 150
 Dr. Robinet: 168
 Dr. Spitzer: 148
 Dr. Unger: 97
 Dr. Weikmann: 99
 Dr. Wurschmidt: 164
 Dr. Yarbay Hulusi Bey: 127
 Dr. Zoeros Paşa: 149
 Dr. Zühtü Nasif: 150
 IV. Murat: 39, 43
 Dragon Tzankoff Efendi: 67
 Draper: 127, 169
 Durkheim: 141, 173, 187

— E —

E.V. Hartmann: 174
 Ebheri: 175
 Ebubekir Ratip Efendi: 31
 Ebulgazi Bahadır Han: 178
 Ebul'u-lâ Mardin: 183
 Ebûzsiya Tefkî Bey: 67
 Ebniye-i Hassa Müdüriyeti: 189
 Edirne: 15, 68, 81, 109, 110, 144
 Edirne Anlaşması: 27
 Edirne Sarayı: 19
 Edison: 137
 Edmond Boissier: 160
 Edmond Demolins: 172
 Edward Goold: 181
 Edward Jenner: 148, 150
 Edwin Von Millinge: 150
 Eflak-Boğdan Voyvodahı: 26
 Ege: 146
 El Esari: 11
 El-Ezher: 11
 El Kindi: 12, 13
 Elazığ: 120
 Elysee Reclus: 171

Emevi: 11, 19
 Emile Bougle: 186
 Emile Boutmy: 171
 Emile Boutroux: 173
 Emile Demolins: 171
 Emile Zola: 173
 Emin Paşa: 64, 74, 152
 Emmerich Vatel: 182
 Emrullah Efendi (Maarif Nasırı): 84, 86, 95, 96, 101, 187
 Engelhart: 181
 Engels: 142
 Enver Paşa: 99, 134
 Erenköy: 87
 Ermeni: 4, 9, 10, 26, 31, 35, 36, 38, 57, 58, 79, 105, 106, 107, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 129, 131
 Ernest Haeckel: 173
 Ernest Renan: 165, 166, 178
 Erzincan: 81
 Erzurum: 68, 88, 118, 120, 145, 151
 Erzurumlu İbrahim Hakkı: 50
 Eсад Şerafeddin Bey: 160
 Eski Yunan: 11, 12
 Eskişehir: 147
 Ethem Bey: 181
 Etienne Bezout: 154
 Etmidtzian: 35
 Eugene Bore: 119
 Evliya Çelebi: 51
 Eyüp: 30

— F —

F. Beaufort: 146
 F. Toula: 161
 Faik Sabri (Duran) Bey: 163
 Farabi: 12, 13, 175
 Faraday: 136
 Fatımiler: 11, 12, 19
 Fatih: 94
 Fatih Sultan Mehmet: 9, 14, 16, 17, 22, 39
 Fatin (Gökmen) Bey: 99, 156
 Fazlı Faik (Yegül): 158
 Fechner: 142
 Fenelon: 165
 Fener: 9, 26, 33, 34
 Feriköy: 121
 Fernandez: 109
 Fester: 158
 Fethi Ahmet Paşa: 181
 Fetih Mehmet Ali Efendi: 74
 Feyhaman Duran: 193

Filibeli Halil Efendi: 182
 Filistio: 110, 111, 120, 121
 Filvri (Kimya Öğretmeni): 157
 Fizyokrat: 185
 Fontenelle: 165
 Fouille: 172
 Fransa: 30, 38, 65, 66, 72, 108, 118, 124, 136, 140, 145, 146, 148, 157, 163, 165, 167, 168, 182, 193
 Fransız: 26, 28, 29, 30, 37, 40, 43, 49, 65, 66, 68, 73, 74, 77, 78, 93, 103, 111, 112, 118, 119, 132, 145, 146, 147, 148, 171, 173, 178, 179, 186, 189
 Franz Joseph: 155
 Fransız Schmidt: 96, 97
 Friedrich-Halle: 157
 Friedrich List: 140, 186
 Fuat Paşa: 73, 74, 75, 129, 130
 Funck Brentano: 171

— G —

G. Monge: 137
 Gabanel: 191
 Gabriel Hanotaux: 173
 Gabriel Tarde: 173
 Gabrovo: 105
 Galata: 110, 119
 Galata Sarayı: 19
 Galatasaray: 61, 65, 66, 68, 71, 105, 108, 115, 148, 156, 159, 174
 Galenos: 22
 Galilei: 47, 48, 50, 51, 138, 154
 Gallup: 175
 Galton: 142
 Ganot (Fizikçi): 154
 Garabet Balyan: 189
 Gaspare Fossati: 70, 189
 Gaston Richard: 187
 Gauss Poincaré: 136, 137
 Gazali: 11, 12, 13
 Gazes: 33
 Gazne: 11
 Gazneli Mahmut: 11
 Gelenbevi İsmail Efendi: 29, 151, 175
 Gelnér (Ernest): 8
 Gemlik: 145
 Gennadius: 9, 15
 George Stephenson: 135
 George Vincent Aznavour: 160
 Georges Cuvier: 159
 Gerome: 191, 192, 193
 Giorgio Della Suda (Kimyager Faik Efendi): 157
 Girit: 25
 Godlewsky: 69
 Golç Paşa: 81

Goodel: 113
 Gouffier: 146
 Güztepe: 81
 Guillemet: 78, 189
 Guiseppe Fossati: 189
 Guizot: 169
 Gustave Le Bon: 142, 169, 171
 Gülhane: 56, 59, 150
 Gümülçine: 28
 Gümüşhane: 88

— H —

H. Thaine: 172, 173, 178
 Hacı Adil: 184
 Haeckel Büclmer: 172
 Hakkı Efendi (Subay): 147
 Halep: 88, 109
 Halepli Salih Bin Nasrullah Bin Sellum: 50
 Halford Mackinder: 140
 Halıcıoğlu: 30
 Haliç: 29
 Halide Edip Adıvar: 117
 Halil Bey (Petersburg Sefiri): 74
 Halil Edhem (Eldem): 157, 181
 Halil Paşa: 79, 193
 Halil Rifat Paşa: 81
 Halkalı: 80, 88
 Hamdi bin Aziz: 158
 Hamit Nafiz Pamir Bey: 162
 Hamid Sadi (Selen): 163
 Hamlin: 115
 Hammer: 181
 Handenyan Efendi: 72
 Hanefti Meshebi: 12
 Harkov: 44
 Harput: 118
 Harun Reşid: 13
 Harvey: 50, 51
 Haasan Fehmi Paşa: 79, 124, 163, 184
 Haaköy: 30, 109, 110, 111, 118
 Hatay: 120
 Haşim Paşa: 82, 101
 Hayatizade Mustafa Feyzi: 50
 Haydarpaşa: 28, 69, 90, 91, 146
 Hayem Salom: 111
 Hayfa: 110, 111, 121
 Hayrullah Efendi (Müverrih): 79, 74, 148, 149, 177
 Heinrich Blitz: 158
 Heinrich Kiepert: 147
 Hekimbaşı Abdülhak Molla: 74, 148, 149
 Hekimbaşı Behçet Efendi: 156
 Hekimbaşı Salih Efendi: 132
 Helenist: 33, 105

Helenler: 11
 Helmholtz: 135
 Henri Beck: 173
 Henri Becquerel: 137
 Henri Bergson: 173
 Henri Poincare: 153
 Henry Bonfils: 184
 Herbert Spencer: 141, 169, 175
 Hertz: 137
 Heybeliada: 90
 Hilfsverein Lammell: 111
 Hristiyan: 21, 23, 37, 65, 167, 168
 Hızır İlyas Ağa: 41
 Hicaz: 75, 146
 Hidiv Mehmet Ali Paşa: 131
 Hikmet Onat: 193
 Hilbert: 176
 Hilmi Ziya Ülken: 183
 Hint Okyanusu: 23
 Hohbes: 49
 Hoca Ali Rıza: 193
 Hoca Ahmet Yesevi: 180
 Hoca İbrahim: 133
 Hoca İshak Efendi: 45, 50, 51, 52, 74, 131, 152, 154, 155, 156, 157, 161
 Hoca Tahsin Efendi: 154, 188
 Hocasade: 16
 Hochstetter: 161
 Hoesh: 158
 Hollanda: 26
 Hornblower: 135
 Hulusi Bey: 80
 Hulusi Raşit Bey: 159
 Humbolt: 163
 Hurufiler: 14
 Huxley: 138
 Hüseyin Avni Paşa: 132
 Hüseyin Cahit Yalçın: 104, 172
 Hüseyin Hilmi: 174
 Hüseyin Remzi Bey: 132, 159
 Hüseyin Sabri: 132
 Hüseyin Zekai Paşa: 193
 Hüseyinzade Ali: 180

— I —

Irak: 187
 Isidore Loeb: 110

— İ —

İbn Nefis: 22
 İbn Rüşd: 12, 13
 İbn Sina: 12, 13, 22, 41, 175

İbn-i Abidinzaade Alaeddin Efendi: 182
 İbrahim Çallı: 193
 İbrahim Ethem: 126, 152, 161, 176, 189
 İbrahim Hakkı Paşa: 184
 İbrahim Lütfi Paşa: 161
 İbrahim Müteferrika: 28, 31, 37, 42, 50, 51
 İbrahim Paşa: 191
 İbrahim Paşa Sarayı: 19
 İcadiye: 99
 İhsan (Sungu) Bey: 86
 II. Abdülhamid: 56, 60, 75, 76, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 88, 130, 131, 134, 145, 146, 156, 166, 168, 169, 172, 179, 184
 II. Beyazıd (Yıldırım): 10, 14, 15
 II. Mahmud: 24, 54, 56, 61, 62, 63, 124, 190
 II. Murat: 8, 14, 15
 İlhan Özaoy: 192
 İmamzade Esat Efendi: 63
 İncil: 113
 İngiliz: 26, 39, 47, 57, 74, 82, 90, 112, 118, 138, 139, 140, 144, 145, 178, 185
 İngiltere: 47, 48, 137, 140, 146, 152
 İran: 112
 İranlı: 122
 İsa Behzat: 192
 İsa Ruhi Efendi: 182
 İsaoglu Hekim Ahmet Çelebi: 15
 İskender Çelebi Sarayı: 19
 İskenderiye: 12, 109
 İskodra: 73
 İslam: 5, 8, 11, 12, 13, 18, 21, 22, 60, 127, 166, 169, 170, 174, 175, 177, 178, 181, 182, 183
 İsmail Bey (Ceza Hukuku): 184
 İsmail Fenni: 174
 İsmail Ferruh Efendi: 62
 İsmail Hakkı Baltacıoğlu: 96, 99, 187
 İsmail Hakkı Bey: 159
 İsmail Hakkı (Çelebi): 159
 İspanya: 10
 İspanyol: 191
 İstanbul: 9, 10, 15, 18, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 43, 44, 45, 51, 59, 62, 64, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 77, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 100, 103, 105, 107, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 130, 143, 144, 145, 147, 149, 150, 151, 153, 157, 159, 160, 161, 187, 190, 191, 193
 İstefanaki (Tercüme Kalemi): 74
 İstefanaki Karateodori: 102, 158
 İstinye Koyu: 149
 İtalya: 48, 61
 İtalyan: 23, 25, 38, 70, 74, 109, 112, 118, 120, 121, 185, 193

İsmir: 32, 33, 37, 38, 73, 80, 81, 88, 89, 109, 110, 112,
113, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 144, 168
İzmirli İsmail Hakkı: 174, 176
İsmir: 59, 145, 146
İsnik: 14

— J —

J. Baptiste Say: 140, 185, 186
J. Deguignes: 178
J.A. Fort: 149
J. Geike: 163
J.V. Hammer: 74
James Hutton: 139
Jachmund: 189
James Watt: 135
Japon: 169
Jean Jacques Rousseau: 49, 164, 165, 169
Jean Paul Laurens: 193
Jevon: 175
Joh Ben-Jacop: 37
Johann George Forster: 48, 51
Johann H. Mordtmann: 81
Johann Rheinhold Forster: 48, 51
Johannes Von Plench: 148
John Pezarus: 33
John Stuart Mill: 140, 175
Joseph Black: 135
Joseph Halavi: 109
Joseph Marshall: 148
Joseph Warrica Zarcecki: 193
Joule: 135
Jön Türk: 168, 169, 170, 171, 172
Julian Akademisi: 193

— K —

Kabakçı Mustafa İyano: 30, 53
Kadeş: 181
Kadıköy: 103, 120
Kadiriye: 8
Kadri Bey: 172
Kahire: 11, 61, 168
Kalya Bey: 157
Kandilli: 87, 156
Kant: 33, 48
Kanuni Sultan Süleyman: 14, 16, 19
Kapüşenler: 37
Kara Halil Efendi: 182
Karadağ: 147
Karadeniz: 73, 146
Karahanlılar: 12
Karakoç Efendi: 72

Karamanlı Şeyh Muhyiddin: 14
Karamanoğlu Mehmet bey: 21
Karaosmanoğlu: 32
Karinâbâdizâde Ömer Hilmi: 183
Karl Marx: 141, 142
Karl Pearson: 142
Karl Ritter: 139
Karlofça: 25
Karlofça Anlaşması: 24
Karsten Niebühr: 173
Kasaba: 59, 146
Katip Çelebi: 15, 39, 40, 42, 43, 50, 51
Katolik: 39, 118, 120, 121, 127, 166
Katolik Kilisesi: 37
Kauffer: 146
Kavala: 73
Kaymakam Hüsnü Yusuf: 191
Kayseri: 12
Kazan: 186
Kazım Şinasi: 187
Keçi Mehmet Efendi: 43
Kekule: 136
Kelvin: 135
Kemal Efendi: 64
Kemal Paşa: 67, 75
Kemalettin Bey: 147, 190
Kepler: 47, 48, 51
Kesriyeli Manolaki: 32
Kethüdazade Mehmet Arif Efendi: 62
Kurumh Aziz Bey: 132, 157, 158
Kurumh Hacı Hüseyin Efendi: 45
Kurumh Hüseyin Rifki: 50, 151, 152, 154, 155, 162
Kızılçullu: 117
Kirkor Odian: 106
Koca Ragıp Paşa (Sadrazam): 29
Koca Sinan (Mimarbaşı): 20
Koçi Bey: 40
Kolağası Ahmet Muhtar (Paşa): 162
Kolağası Ali Cevat Bey: 163
Konstantine Kumas: 33, 34
Konya: 12, 21, 78, 117
Kopernik: 22, 47, 48, 49, 50, 51, 155
Koptik: 38
Koreas: 33
Kosova: 78
Kostaki Paşa: 124, 184
Köprülü Fuat: 8
Köprülü Mehmet Paşa: 31
Köprülüzade Mehmet Fuat: 101, 180, 187
Köse İbrahim (Teskereci): 49
Kudüs: 94, 109, 110, 118, 121
Kuleli Kışlası: 149
Kumkapı: 9, 36, 106

Kuran: 11, 13, 20, 42
 Kuruçeme: 34, 102
 Kuzey Afrika: 8
 Kürt Abdullah Efendi: 43
 Kütahya: 162

— L —

L.E. Rossi: 185
 Lagina: 181
 Lağımca Ocağı: 30
 Lalande: 155
 Lale Devri: 28, 31, 75
 Lamarck: 137, 167
 Langaxe: 181
 Lariass: 33
 Latin: 35, 37, 43, 114, 119, 127, 134
 Lavoisier: 48, 51, 136, 156
 Lazaristler: 38, 118, 119, 121
 Lazaryan Enstitüsü: 36
 Le Placy: 172, 187
 Le Roy: 30
 Lecoin: 82
 Leh: 79
 Leibnitz: 44, 47, 48
 Leipzig: 142, 193
 Leon Bourgeois: 171
 Leon Cahun: 178
 Leonardo da Vinci: 22
 Leonarola (Filozof ve Hekim): 9
 Levni: 190
 Levy Bruhl: 187
 Linnaeus: 48
 Locke: 164
 Lodygin: 137
 Logofet Bey (Tercüme Kalemî): 74
 Londra: 25, 51, 62, 153, 165, 168, 185
 Lord Cromer: 82
 Lucien Penard: 149
 Ludwig Buchner: 170
 Louis Büchner: 173

— M —

M. Briyo: 146
 M. Fazıl: 176
 M. Münşi: 147
 M. Şemsettin (Cünaltay): 174, 180, 187
 M. Şevki Paşa: 164
 Mac Farlane: 148
 Macar: 25, 29, 31, 79, 96
 Macaristan: 93, 178

Macarh Abdullah Bey (Karl Edward Hamerschmidt):
 158, 159, 161
 Macaulay: 178
 Maçka: 82
 Magendie: 139
 Magrib: 12
 Mahir Bey: 158
 Mahir Tomruk: 192
 Mahmud Raif Efendi: 51, 53
 Mahmudiye: 181
 Mahmut Esat Efendi: 184
 Maillard: 189
 Maisener Paşa: 146
 Makedonya: 89, 122
 Makridi Rakka: 181
 Malphigi: 47
 Malta: 113
 Malthus: 184, 185
 Manastır: 68, 73, 81, 88
 Mane de Launay: 189
 Mangantz Varjadun (Manastır): 9
 Manisacıyan (öğretmen): 117
 Marc Antoni Caldani: 148
 Marconi: 137
 Mardin: 118
 Marmara: 146
 Maruni: 38
 Maurice Block: 187
 Maxwell: 135, 136
 Mavroyani: 102
 Mayer: 135
 Medine: 67
 Mehmet Akif: 174
 Mehmet Ali Avni: 187, 188
 Mehmet Ali Paşa (Botanik): 159, 160
 Mehmet Ali Paşa: 54, 55, 61, 62, 68, 77, 82, 125
 Mehmet Ali Şevki: 187
 Mehmet Arif Bey: 157, 158, 179, 180
 Mehmet Arif Paşa: 160
 Mehmet Ata Bey: 181
 Mehmet Nuri Birgivi: 39, 127, 157
 Mehmet Burhanettin: 163
 Mehmet Cavit Bey: 187
 Mehmet Emin: 187
 Mehmet Emin Efendi (Emil): 78
 Mehmet Hikmet: 163
 Mehmet Hulusi Bey: 162
 Mehmet İzzet Bey: 82
 Mehmet Mansur: 67
 Mehmet Nadir Bey: 76, 153
 Mehmet Niyazi: 160
 Mehmet Raif Efendi: 162
 Mehmet Rauf: 172

Mehmet Ruhi: 193
 Mehmet Said Efendi: 29
 Mehmet Süreyya Bey: 181
 Mehmet Şerif Efendi: 185
 Mekhitarist: 35
 Mekke: 67
 Melamioglan Şeyh İsmail Maşuki: 14
 Melekpaşazade Abdülkadir Efendi: 62, 64
 Meliğor: 35
 Memduh Süleyman: 163, 174
 Memluk Sultanı: 21
 Memun: 11
 Mendelief: 136
 Merkantilist: 184, 185
 Merkator (Denizci): 22
 Merv: 12
 Merzifon: 115, 117, 118, 151
 Mesaros Bey: 96
 Metz: 108
 Mezopotamya: 121
 Mısır: 11, 54, 61, 62, 68, 74, 77, 82, 125, 152, 169, 174
 Mısırh Şeyh Surri Al-Din Abu Al Rıza: 43
 Michelet: 178
 Mühran Boyacıyan: 123
 Mikayel Readen: 131
 Mimar Kemalettin Bey: 76
 Mithat Paşa (Ahmet): 63, 72, 79, 90, 104, 127, 130, 133, 166, 167, 186
 Mizancı Murad Bey: 77, 78, 179
 Modiano: 109
 Modon: 35
 Moğol: 13
 Moise Allati: 109
 Moiz Kohen Bey (Tekinalp): 101
 Molla Fenari (Şeyhülislam): 14
 Molla Hüseyin: 16
 Molla Velîyüddin: 43
 Mommsen: 173
 Montani Efendi: 189
 Montaigne: 165, 169, 178
 Mora: 32
 Morpugo: 109
 Morse: 136, 144
 Moskova: 35, 36, 44
 Mösyö Benici: 183
 Mösyö Chevalier: 183
 Mösyö Gold: 183
 Mösyö Karo: 183
 Mösyö Sakoba: 183
 Muallim Cevdet Bey: 40
 Muallim Rifat: 188
 Mudanya: 145, 146
 Muhtar Bey (Ahmet Muhtar Paşa): 66

Muhyiddin Arabi: 174
 Mustafa Behçet Efendi: 41, 60, 131, 147, 148, 150
 Mustafa Celaleddin Paşa: 130, 132, 134, 178
 Mustafa Efendi: 144
 Mustafa Enveri: 162
 Mustafa Hayri Efendi: 94
 Mustafa Hilmi Bey: 150
 Mustafa Nuri Paşa: 179
 Mustafa Reşit Paşa: 73, 129
 Mustafa Satı Bey: 188
 Mustafa Suphi: 186
 Mustafa Zühdi İnhan: 188
 Muş: 88
 Mutesile: 11
 Mühendî Salim: 101
 Münif Efendi (Paşa): 74, 75, 124, 126, 134, 164, 165, 166, 184, 185
 Münib Güzel Sanatlar Akademisi: 192
 Müslüman: 4, 6, 9, 10, 12, 23, 25, 26, 27, 29, 31, 34, 36, 39, 42, 43, 59, 60, 62, 64, 65, 76, 77, 79, 84, 89, 90, 101, 102, 104, 108, 109, 113, 117, 120, 123, 127, 129, 167, 168, 183, 186, 192, 194
 Müşir Fuat Paşa: 120

— N —

Naki: 11
 Nakşibendiye: 8
 Namık İsmail: 193
 Namık Kemal: 66, 127, 129, 132, 164, 165, 166, 177, 178
 Napier: 47
 Napolyon: 35, 77, 125
 Nazeth: 121
 Nazmi Ziya Güran: 193
 Necib Asım: 130, 179, 180
 Necmeddin Sadık: 187
 Nedim Bey: 132
 Nemrud Dağı: 181
 Nevşehirli İbrahim Paşa: 25, 37, 41
 New England: 114, 115
 Newton: 44, 47, 50, 136
 Nicholao: 136
 Nigogos Balyan: 106, 189
 Nijat Sirel: 192
 Nikolaki Efendi: 183
 Niş: 72
 Nişabur: 12
 Nietzsche: 173
 Nizamel Mülk: 12
 Noel Duret: 50
 Nominalistler: 13
 Notion: 181
 Nuri Bey: 186

— O —

- Odesa: 34
 Oersted: 136
 Ohannes Karakasryan: 72
 Ohm: 136
 Orhun: 178
 Ortaköy: 118
 Ortodoks: 10, 37, 102
 Osman bin Abdülmennan: 51
 Osman Hamdi Bey: 79, 181, 189, 192, 193
 Osman Nuri Ergin: 34, 59
 Osmanlı: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 65, 66, 73, 74, 78, 81, 82, 92, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 114, 115, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 134, 142, 144, 145, 146, 147, 155, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196
 Osmanlı İmparatorluğu: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 35, 37, 39, 41, 42, 44, 45, 49, 50, 54, 56, 57, 59, 60, 65, 72, 73, 75, 77, 82, 83, 85, 96, 100, 108, 110, 112, 113, 115, 118, 120, 122, 124, 125, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 160, 161, 164, 171, 172, 177, 180, 182, 184, 187, 188, 192, 193, 194, 195, 196
 Osmanlı Ressamlar Cemiyet: 193
 Oxford: 18, 140

— Ö —

- Ömer Hilmi Efendi: 182, 184
 Ömer Hulusi Efendi: 182
 Ömer Lütfi Barkan: 9
 Ömer Seyfettin: 130
 Ömer Suphi Bey: 163
 Ömer Şevket (Öncel): 158

— P —

- Padua: 18, 32, 47, 50
 P.A.M. Dirac: 137
 Panayoti Nicoussios Mamanos: 25
 Pangaltı: 35
 Paracelsus: 22, 50
 Paraskevas Salteli: 32
 Paris: 31, 33, 36, 38, 44, 50, 67, 68, 91, 92, 106, 108, 110, 119, 148, 149, 153, 154, 163, 165, 168, 169, 171, 189, 191, 193
 Parmakkapı: 99, 156

- Parson: 135
 Pasarofoça Barışı: 28
 Pasteur: 138, 149
 Patrik Karabet: 36
 Patrikhane: 9, 25, 32, 102, 103, 106
 Patrona Halil İsyanı: 28
 Paul Canwes: 186
 Paul Fauchille: 184
 Paul Heriot: 173
 Paul Janet: 176
 Paul Vidal de la Blache: 140, 163
 Pavlov: 142
 Per Krusinski: 37
 Pera: 27, 113
 Perar: 81
 Pertev Paşa: 129
 Peschel Ratchel: 163
 Petersburg: 74
 Pierre Lafitte: 168
 Piri Reis: 22
 Piskopos Wilberforce: 138
 Polonyalı: 25, 193
 Portekizli: 23
 Prens Panayot Murusi: 32
 Prens Sabahattin: 170, 172, 187
 Prof. Bernard: 61
 Prof. Dr. Hoffmann: 97
 Prof. Dr. J. Wurshmidt: 97
 Prof. Dr. Lehmann-Haupt: 97
 Prof. Dr. Schöborn: 97
 Prof. Dr. Zarnick: 97
 Protestan: 37, 38, 39, 112, 113, 118, 120
 Prusya: 147
 Proudhon: 141
 Prut Savaşı: 28
 Ptolemais: 22

— R —

- R. Dozy: 174, 181
 R. Koch: 138, 150
 Rabier: 176
 Radloff: 178
 Rahip Mussabini: 119
 Ranke: 173
 Ratzel: 140
 Rauf Efendi: 183
 Recaizade Ekrem Bey: 67, 78, 169, 172
 Redhouse: 74
 Refik Bey: 90
 Reşat Nuri: 176
 Reşat Paşa (Sadrazam): 67, 162
 Revan (Erivan): 43

Rey: 13
 Rıfat Efendi: 189
 Rıza Tevfik: 173
 Richard (Doğa Bilimci): 159
 Richthofen: 163
 Rifaiye: 8
 Ritter: 51, 163
 Rocheford (Subay): 28
 Rodos: 145, 167, 179, 181
 Roma: 35, 118, 181, 192
 Romalı: 22
 Romen: 44
 Röntgen: 137
 Ruhi Arel: 193
 Rum: 10, 25, 26, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 40, 52, 57, 58, 65, 79, 100, 102, 103, 104, 108, 113, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 151, 185
 Rum-Ortodoks: 4, 9, 26, 27, 105
 Rumeli: 17, 103, 122
 Rumeli Feneri: 149
 Rus: 29, 32, 44, 112, 121
 Rusçuk: 72
 Rusçuklu Seyyid Ali Fethi Efendi: 161
 Russel: 176
 Rusya: 30, 33, 44, 104, 105, 121, 130, 137, 186
 Rutherford: 137

— S —

Sabbatay Sevi: 10, 36
 Sade de Colere: 148
 Sadeddin Efendi: 22
 Sadık Rıfat Paşa: 129
 Sadrazam Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi: 31
 Safed: 110
 Safevi İmparatorluğu: 14
 Saffet Bey: 163
 Saffet Paşa (Maarif Nazırı): 67, 71, 124
 Sahak Abro: 177, 185
 Saint Benoit: 37
 St. Gothard Savaşı: 28
 St. Irene Kilisesi: 181
 Saint Lazar Adası: 35
 Saint Louis: 37
 Saint Simon: 140
 Sait Bey: 184
 Sait Paşa (Sadrazam): 77, 81
 Sakçagöz: 181
 Sakızlı Ohannes: 186
 Salih Efendi: 169
 Salih Zeki Bey: 66, 82, 153, 155, 156, 176
 Salvator Valeri: 193
 Sami Paşa: 74
 Sami Paşazade Abdülhalim: 162

Samipaşazade Sezai Bey: 171
 Samoyil (Kuşadası Metropolit): 32
 Samuel İrin (Patrik): 26
 Santoria: 47
 Sarkis Karakoç Efendi: 183
 Satı Bey: 84, 85, 86
 Sava Efendi (Paşa): 71
 Sayda: 181
 Schliemann Trova: 181
 Schopenhauer: 169
 Sebüktekin: 12
 Sedefkâr Mehmet Ağa: 20
 Selanik: 10, 37, 73, 78, 88, 89, 109, 110, 112, 120, 130, 150, 186
 Selanikli Doktor Rıfat (İnsel): 101, 150
 Selanikli İsmail Hakkı Efendi: 111
 Selçuk Beyliği: 8, 12, 14
 Selim Efendi: 53
 Selim Faria: 168
 Selim Mansur: 163
 Selim Sabit Efendi: 67
 Semerkant: 15
 Serdar-ı Ekrem (Başkomutan): 25
 Serez: 88
 Servet Bey: 132
 Seydi Ali Reis: 22
 Seydiköy: 81
 Seyfettin İsmail Efendi: 182
 Seyid Ahmet Hulusi Efendi: 182
 Seyyid Ali Paşa: 152
 Seyyid Mustafa Efendi: 53
 Seyyid Osman Efendi: 45
 Seyyid Abdi Paşa: 51
 Sırbistan: 27
 Surp: 23, 27
 Surri Paşa: 79
 Surri Giridi Paşa: 188
 Side: 181
 Siemens: 137
 Simbirsk: 171
 Simon Roux: 119
 Sinop: 73
 Sipahi Ocağı: 19
 Sivas: 12, 35, 72, 88, 118, 151
 Sokullu Mehmet Paşa: 27
 Spyridon Asanes: 33
 Stahler: 158
 Stendhal: 173
 Stock: 158
 Sturgeon: 136
 Sufi: 14
 Sulina: 73
 Sultan Abdülaziz: 65

Sultan Abdülmecid: 63, 131, 155
 Sultan Ahmet Camii: 20
 Sultan Orhan: 14
 Sultanahmet: 72
 Sultanîye Medresesi: 14
 Suphi Bey: 147
 Suphi Eldem: 174
 Suphi Paşa: 74
 Suriye: 78, 118, 120, 121
 Suzi Osman Bey: 158
 Süleyman Ağa: 29
 Süleyman Paşa: 179
 Süleyman Seyit Bey: 191
 Sünni: 11, 12
 Sütlüce: 29
 Swan: 137

— Ş —

Şakir Efendi: 162
 Şakir Paşa: 123
 Şam: 68, 80
 Şamî Ebubekir bin Behram-üd-Dımaşki: 51
 Şanizade Ataullah Efendi: 41, 62, 131, 133, 147, 148, 150, 176
 Şehbenderzade Ahmet Hilmi: 174
 Şehrezuri: 42
 Şehzadebaşı: 92
 Şeker Ahmet Paşa: 191, 193
 Şekip Efendi (Elçi): 71
 Şemseddin Sami Bey: 130, 163
 Şerafettin Tevfik Bey: 160
 Şevki Efendi (Subay): 147
 Şeyh Mehmed İlyası: 43
 Şii: 11, 14,
 Şinasi: 129, 164, 165
 Şirans (Ressam): 191
 Synvet (Coğrafya Uzmanı): 162

— T —

Tağaç Han: 12
 Tahir Paşa: 152
 Tahiriül Mevlevi: 174
 Tahsin Efendi (Nasır): 71
 Takiyüddin bin Mehmed bin Ahmed: 22
 Talas: 118
 Talmud Tora: 10
 Tamanzade Kırımî Hüseyin Efendi: 30
 Tarsus: 117
 Taşkılla: 99
 Taşköprüzade: 14

Taşoz: 181
 Tekirdağ: 73
 Teşlya: 33
 Tevfik Fikret: 172
 Tevfik Nevsat: 168
 Tevfik Paşa: 191
 TH. Ribot: 188
 Thomsen: 178
 Thomson: 137
 Turnova: 33
 Tiberia: 110
 Tiflis: 36
 Tophane: 69
 Topkapı Sarayı: 19, 31
 Trablusgarp: 171
 Trabzon: 73, 88, 120, 145
 Trieste: 35
 Tsaritsane: 33
 Tulon: 30
 Tunus: 109, 111
 Türk: 5, 6, 30, 32, 35, 58, 60, 66, 74, 77, 80, 93, 97, 101, 113, 115, 116, 118, 120, 128, 131, 146, 147, 173, 178, 181, 187, 190
 Türk Ocağı: 180
 Türkiye: 2, 30, 32, 35, 58, 60, 66, 74, 77, 79, 80, 93, 97, 101, 113, 115, 116, 118, 120, 131, 146, 147, 173, 178, 181, 187, 190
 Türk Ocağı: 180
 Türkiye: 2, 30, 59, 66, 80, 97, 149, 150, 162, 163, 168, 173, 175, 176, 180, 193
 Tycho Brahe: 155

— U —

Uluğ Bey: 15, 155

— Ü —

III. Ahmet: 31, 40
 III. Mehmet (1598): 40
 III. Murad: 22
 III. Mustafa: 29
 III. Selim: 25, 30
 Üsküdar: 29, 36, 103, 106, 107, 117, 119, 148
 Üsküp: 88, 188

— W —

W. James: 188
 Walter Penck: 164
 Walther Renck: 161
 Weber: 5

Westinghouse: 137

Wilde: 137

Wilhelm ve John Blaeau: 42, 51

William Harvey: 47

Wolff: 48

Wund: 42

Wurtz: 157

— V —

Vahit Bey: 132

Vamberg: 178

Van: 118

Van Helmont: 44

Varenius: 48, 51

Varna: 73

Vasil Aprilov: 105

Vasil Nazım: 157

Vasilaki (Tercüme Kalemi): 74

Vasyadis (Yazar): 102

Vauban: 50

Vedat (Tek) Bey: 190

Velet Çelebi: 130

Venedik: 10, 35, 131

Vesalius (Anatomi): 22

Veteriner Adil Bey: 120

Veziriazam Halil Hamit Paşa: 30

Vezneciler: 60, 95

Victor Hugo: 166, 171, 173

Vidinli Tevfik Paşa: 152, 153, 155

Villeneuve (Fransız Elçisi): 40

Viyana: 25, 33, 35, 61, 71, 109, 148, 158, 159, 163, 189, 191

Viyana Kuşatması: 24

Volga: 171

Volta: 136

Voltaire: 49, 164, 165

Von Baer: 138

Von Moltke: 147

Von Vinecke: 147

— Y —

Yafa: 110, 111, 121

Yahudi: 4, 10, 25, 26, 31, 36, 37, 58, 65, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 120

Yaş: 32, 43

Yavuz Sultan Selim: 14

Yedikule: 106

Yeniçeri Ocağı: 19

Yervant Oskan Efendi: 192

Yeşilköy: 119

Yeshivoh: 10

28 Mehmet Çelebi: 42

28 Sait Çelebi (Paris Elçisi): 31

Yorgi Etolos: 9

Yortan: 181

Yunan: 22, 26, 32, 33, 34, 43, 65, 102, 105, 112, 117, 121, 122, 129, 147, 181

Yunanistan: 27, 104

Yunus Vehbi Efendi: 182

Yusuf Agâh Efendi: 25

Yusuf Akçura: 101, 171, 180

Yusuf Kamil Paşa: 102

Yusuf Kemal Paşa: 63, 188

Yusuf Ziya Bey: 66

Yüzbaşı Ali Rıza Bey: 158

Yüzbaşı Gautier: 146

Yüzbaşı Lafitte: 30

— Z —

Zafer Toprak: 101

Zeytinburnu: 72

Zigetvar: 49

Zigomaladi Kardeşler: 9

Ziya Gökalp: 85, 96, 101, 130, 133, 186, 187

Ziya Paşa: 129, 164, 165

Zografos (Avukat): 102

Zoiros (Tıbbiye): 102

Zosimaz Kardeşler: 33

Zühtü Paşa: 123

ISBN 975-16-0535-0

9 799751 605350